

01

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику

POLITICAL REVIEW

Journal for Political Science, Political Sociology,
Communication Science and Practical Politics

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

ISSN 1451-4281

УДК 32

Година (XXXIII) XXV vol. 83.

Број 1/2025

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику

ISSN 1451-4281

Број 1/2025 Год. (XXXIII) XXV vol. 83. стр. 1-302

Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под називом
„Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке свеске”
1994. као научни часопис излази од 2002. године

Издавач:

Институт за политичке студије Београд, Добрињска бр. 11

Телефон: 011/3349-204

E-mail: ips@ips.ac.rs, E-mail: pr@ips.ac.rs

www.ips.ac.rs, <https://www.ips.ac.rs/casopis.php?id=4>

За издавача:

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд

Главни и одговорни уредник:

др Александра Мировић Јанковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Заменик главног и одговорног уредника:

др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Редакција:

проф. др Зоран Милошевић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд

проф. др Јован Базић, редовни професор, Учитељски факултет,

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица

проф. др Драган Јовашевић, редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Нишу

др Маријана Радојичић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Марија Ђорић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Владан Станковић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Сања Шуљагић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Александра Мировић Јанковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Сања Стошић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Александар Лукић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Милена Пешић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

др Мијодраг Радојевић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Секретари:

др Марио Калик, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

мр Јован Берић, истраживач–сарадник, Институт за политичке студије, Београд

мр Милош Вулић, истраживач–сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Лектура и коректура:

Ања Маљевић

Савет часописа:

Академик Елена Малишева, Руска академија наука

проф. др Мирољуб Јевтић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

др Никола Жутић, научни саветник у пензији, Институт за савремену историју, Београд

др Драган Новаковић, научни саветник, Православно богословски факултет, Универзитет у Београду

др Дубравка Стајић, виши научни сарадник у пензији, Институт за политичке студије, Београд

проф. др Брацо Ковачевић, редовни професор у пензији, Факултет политичких наука,

Универзитет у Бања Луци

проф. др Урош Шуваковић, редовни професор, Учитељски факултет, Универзитет у Београду

др Снежана Грк, научни саветник, Институт друштвених наука, Београд

др Маријана Максимовић, научни сарадник, Институт друштвених наука, Београд

проф. др Димитриј Константинович Безњук, редовни професор, Белоруски државни универзитет

проф. др Кирил Шевченко, редовни професор, Руски државни универзитет друштвених наука, Минск

проф. др Хакан Јалап, ванредни професор, Омер Халисдемир универзитет, Ниде

др Михаил Лобанов, доцент, Московска школа економије

Слог и штампа:

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати било
у целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

ДИНАМИКА ГЛОБАЛНИХ И РЕГИОНАЛНИХ ОДНОСА МОЋИ

Александар Гајић

РУСИЈА УСТАЈЕ: ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ ДРАГОША
КАЛАЈИЋА И ОБНОВА ИМПЕРИЈЕ.....13-37

Јелица Стефановић-Штамбук

РАСЕД САВРШЕНОГ КРУГА ВЛАДАВИНЕ ЕВРОПСКЕ
УНИЈЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ ДИПЛОМАТИЈОМ
ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ ДОГОВОРА..... 39-70

Стефан Рашовић, Никола Славковић

ТЕРОРИСТИЧКА ДЕЈСТВА ЈЕМЕНСКИХ ХУТА
КАО ОДГОВОР НА ВОЈНЕ АКЦИЈЕ ИЗРАЕЛА
И ПОСЛЕДИЦЕ ПО МЕЂУНАРОДНУ
БЕЗБЕДНОСТ И ТРГОВИНУ.....73-99

ЕКОНОМСКА ДИПЛОМАТИЈА И ГЕОЕКОНОМИЈА

Филип Бугарчић, Ненад Стекић, Тијана Тубић Ђурчић

ECONOMIC DIPLOMACY IN THE FUNCTION OF
EXPORT PROMOTION: THE EFFECTS IN EU
VERSUS NON-EU PARTNER COUNTRIES.....103-131

Бобан Марјановић, Ема Крактус

ГЕОЕКОНОМСКА КОМПОНЕНТА ВЕЛИКЕ
СТРАТЕГИЈЕ СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА
У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА..... 133-161

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У РАЗЛИЧИТИМ ФОРМАМА – КРОЗ САВРЕМЕНУ И ИСТОРИЈСКУ ПРИЗМУ

Вељко М. Богатовић

РЕЛИГИЈА, ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И
ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У ИНДИЈИ.....165-187

Милена Милосављевић Стевић

ИНТЕГРАТИВНИ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ
У БИВШОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ.....189-209

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Горан Д. Матић

ПОБУНЕ, БУНЕ, ЗАВЕРЕ, НЕМИРИ И ПРОТЕСТИ
У СРБИЈИ ОД 1815. ДО 2006. ГОДИНЕ.....213-230

Бојан Цвејић

ЕТИЧКИ КОДЕКСИ НОВИНАРА У СРБИЈИ
КРОЗ ИСТОРИЈУ.....233-251

Ненад Спасојевић, Ана Шабановић, Лазар Филиповић

РАЗВОЈ СИСТЕМА ЈАВНИХ ЧЕСМИ НА ТЕРИТОРИЈИ
ГРАДА БЕОГРАДА КАО ОДГОВОР НА АДАПТАЦИЈУ
НА ТОПЛОТНЕ ТАЛАСЕ.....253-275

CONTENTS

DYNAMICS OF GLOBAL AND REGIONAL POWER RELATIONS

Aleksandar Gajić

RUSSIA IS RISING: TRADITIONALISM OF
DRAGOŠ KALAJIĆ AND THE RESTORATION
OF THE EMPIRE.....13-37

Jelica Stefanović-Štambuk

RIFT IN THE EUROPEAN UNION'S PERFECT
GOVERNANCE CYCLE OF GREEN DEAL
DIPLOMACY IN THE WESTERN BALKANS..... 39-70

Stefan Rašović, Nikola Slavković

TERRORIST ACTIVITIES OF YEMEN'S HOUTHIS
IN RESPONSE TO ISRAEL'S MILITARY ACTIONS
AND CONSEQUENCES FOR INTERNATIONAL
SECURITY AND TRADE.....73-99

ECONOMIC DIPLOMACY AND GEOECONOMICS

Filip Bugarčić, Nenad Stekić, Tijana Tubić Ćurić

ECONOMIC DIPLOMACY IN THE FUNCTION OF
EXPORT PROMOTION: THE EFFECTS IN EU VERSUS
NON-EU PARTNER COUNTRIES..... 103-131

Boban Marjanović, Ema Kraktus

THE GEOECONOMIC COMPONENT OF THE GRAND
STRATEGY OF THE UNITED STATES IN THE
INTERWAR PERIOD.....133-161

MULTICULTURALISM IN VARIOUS FORMS – THROUGH A CONTEMPORARY AND HISTORICAL PRISM

Veljko M. Đogatović

RELIGION, IDENTITY POLITICS AND
PARLIAMENTARY ELECTIONS IN INDIA.....165-187

Milena Milosavljević Stević

INTEGRATIVE MULTICULTURALISM IN THE
FORMER YUGOSLAVIA.....189-209

ESSAYS AND STUDIES

Goran D. Matić

REBELLIONS, REVOLTS, CONSPIRACIES,
UNRESTS AND PROTESTS IN SERBIA FROM
1815 TO 2006.....213-230

Bojan Cvejić

JOURNALISTS' ETHICAL CODES IN SERBIA
THROUGHOUT HISTORY.....233-251

Nenad Spasojević, Ana Šabanović, Lazar Filipović

DEVELOPMENT OF PUBLIC FOUNTAINS SYSTEM IN
THE TERRITORY OF THE CITY OF BELGRADE AS A
RESPONSE TO ADAPTATION TO HEAT WAVES.....253-275

УВОДНИК

Драги и уважени читаоци,

Пред вама се налази нова свеска часописа *Политичка ревија*. Као и до сада, и овај број захвата широк спектар тема, првенствено из домена политичких наука, али и сродних научних дисциплина. Часопис је, у складу са својом континуираном праксом, настојао да објави квалитетне и тематски актуелне истраживачке радове који могу побудити интересовање како научне и академске заједнице, тако и шире читалачке публике.

Овај број подељен је на четири тематске целине које садрже два до три научна рада. У првом делу фокусираном на динамику глобалних и регионалних односа моћи, разматрају се теме које су везане за позиционирање глобалних и регионалних актера у светлу прекомпозиције снага у савременом свету, транзиције моћи, те измењене улоге ЕУ као „нормативне силе” и импликација сукоба на Блиском истоку по међународну безбедност и трговину. У првом раду Александар Гајић разматра мисао Драгоша Калајића, једног од еминентних српских мислилаца, о будућности Русије и њеној улози у измењеном међународном пејзажу. Аутор истражује пројекције Калајића о јачању Русије и традиционализма као потке њене обнове. Други рад ауторке Јелице Стефановић-Штамбук истражује неуспехе Европског зеленог договора на нашим просторима. Неуспех политике и дипломатије ЕУ у сфери одрживог развоја на простору Западног Балкана, према речима ауторке, огледа се првенствено у противречностима између задатих циљева и партикуларних геополитичких интереса доминатних европских сила. Последњи рад из овог темата, аутора Стефана Рашовића и Николе Славковића, анализира деловање јеменских Хута у оквиру актуелне блискоисточне кризе. Рад је усмерен на разматрање њихових дејстава у оружаном сукобу са Израелом, укључујући последице по међународну безбедност и трговину, као и одговор света на њихове акције.

У оквиру другог темата истражују се економска дипломатија и геоекономија као компоненте спољнотрговинске и спољнополитичке стратегије држава и средства за јачање њихових економских капацитета, а тиме и њихових позиција у међународној арени. Први рад, аутора Филипа Бугарчића, Ненада Стекића и Тијане

Тубић Ђурчић истражује ефекте економске дипломатије на јачање извозног потенцијала како међу чланицама ЕУ, тако и међу оним државама које не припадају овом економском блоку. Посебан фокус је стављен на Србију и могућности за даље унапређење наше економске дипломатије. Други рад, који потписују Бобан Марјановић и Ема Крактус, анализира улогу геоекономије као једне од кључних компонената Велике стратегије САД у раздобљу између два светска рата. Истражују се, у литератури, нарочито домаћој, недовољно испитани геоекономски чиниоци који су водили америчкој супремацији и хегемонији у каснијем периоду.

Трећа тематска целина посвећена је питању мултикултурализма у његовим различитим формама, и то како у неким историјским, тако и актуелним испољавањима. Рад аутора Вељка Ђогатовића истражује улогу религије и идентитетских политика у изборним процесима у Индији. Као оквир анализе узима се последњи изборни циклус у овој држави 2024. године. Нарочит допринос овог истраживања јесте то што је оно, насупрот доминантним приступима где се Индија готово искључиво посматра као глобални актер у међународним односима, усмерено на унутрашње политичке процесе у овој земљи, која је не само једна од најмногољуднијих у савременом свету, већ поседује изражену религиозну хетерогеност у идентитетским оријентацијама. Други рад у темату, ауторке Милене Милосављевић Стевић, анализира питање интегративног мултикултурализма на простору некадашње СФРЈ. Истражују се кључне компоненте које су утицале на развој овог концепта у светлу етничке разноликости унутар бивше Југославије.

Последња рубрика посвећена је огледима и студијама, и она садржи три рада. Горан Матић обрађује буне, немире, побуне, завере и протесте у двовековном периоду од 1815. до 2006. године. Аутор указује да овакви феномени могу водити друштвеним расцепима, политичким променама, као и континуираним поделама и друштвеној нестабилности. Бојан Цвејић разматра етичке кодексе новинара у Србији кроз време, односно њихов историјски развој. Аутор указује да, упркос кашњењу у односу на бројне државе, Србија ипак поседује традицију етичких кодекса новинарске професије, али да је из садашње праксе уочљиво масовно одступање од ових правила. Последњи рад у овој целини, аутора Ненада Спасојевића, Ане Шабановић и Лазара Филиповића, проучава питање јавних чесми у Београду као одговора на топлотне таласе у светлу климатских

промена. Рад истражује тему која је непосредно везана за практичне политике и концепт јавних добара.

Верујемо да ће и овај број *Политичке ревије* побудити интересовање унутар академских, научних и стручних кругова, као и да приложени радови могу одговорити на нека од кључних питања и кретања унутар политикологије и сродних дисциплина. Уједно обавештавамо наше поштоване сараднике, који желе да резултате својих истраживања објаве у нашем часопису, да од овог броја важи ново Упутство за ауторе које је дато на крају свеске.

У Београду, 20.03.2025.

Главни и одговорни уредник
др Александра Мировић Јанковић

Заменик главног и одговорног уредника
др Петар Матић

**ДИНАМИКА ГЛОБАЛНИХ И
РЕГИОНАЛНИХ ОДНОСА МОЋИ**

13

Александар Гајић

РУСИЈА УСТАЈЕ: ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ
ДРАГОША КАЛАЈИЋА И ОБНОВА ИМПЕРИЈЕ

39

Јелица Стефановић-Штамбук

РАСЕД САВРШЕНОГ КРУГА ВЛАДАВИНЕ
ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ
ДИПЛОМАТИЈОМ ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ
ДОГОВОРА

73

Стефан Рашовић, Никола Славковић

ТЕРОРИСТИЧКА ДЕЈСТВА ЈЕМЕНСКИХ ХУТА
КАО ОДГОВОР НА ВОЈНЕ АКЦИЈЕ ИЗРАЕЛА
И ПОСЛЕДИЦЕ ПО МЕЋУНАРОДНУ БЕЗБЕДНОСТ
И ТРГОВИНУ

*Александар Гајић**

Институт за европске студије, Београд

РУСИЈА УСТАЈЕ: ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ ДРАГОША КАЛАЈИЋА И ОБНОВА ИМПЕРИЈЕ**

Сажетак

Драгош Калајић, сликар, публициста и писац, представља једну од најособенијих и најконтраверзнијих личности у српској јавности током последње три деценије 20. и почетка 21. века. Рад се бави Калајићевим есејима о Русији током распада Совјетског Савеза као и периодом Јељцинове Русије, са посебним акцентом на његове процене стања руског друштва, његових капацитета за обнову и израстање у државу која ће имати снаге да поново игра крупну улогу у светској политици 21. века. Први део рада даје кратак пресек кроз Калајићеву јавну делатност, пре свега упућујући на његове основне биографске и библиографске податке. Друга целина објашњава Калајићев однос према Русији, посете и активности које је тамо развио током осме и девете деценије 20. века, као и утицај који је оставио на руску јавност и тамошње културне кругове. Трећа целина рада односи се на традиционалистичке идејне позиције које је као својеврсни поглед на свет конзистентно заступао Калајић током највећег дела свог живота, да би се у четвртом делу рада показало колико је овај идејни и доктринарни поглед на свет био погодан за уочавање и разумевања потенцијала руског друштва,

* Имејл адреса: sasa95gajic@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3873-0231.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за европске студије у Београду, коју финансира Министарство за науку, технологију и иновације.

народа и његових историјских традиција да крене путем обнове и поновног јачања. Последњи део рада пружа закључна разматрања о размерама Калајићевих процена и предвиђања о „устајању Русије” које се у великој мери одиграло у складу са оним што је прогнозирао Драгош Калајић.

Кључне речи: Драгош Калајић, Русија, постсовјетски период, традиционализам, атлантизам

УВОД

Драгош Калајић (1943–2005) представља једну од најособенијих и најконтраверзнијих личности српске јавне сцене током последње три деценије 20. века и првих година 21. века. Због ширине његовог интересовања и деловања тешко га је уско дисциплинарно одредити: по образовању и стеченим вештинама уметник (дипломирао је на Академији лепих уметности у Риму 1965. године) чије су се слике одликовале снажном филозофско-идејном и симболичком стилизацијом, по вокацији публициста и писац који се није либио модерних медија (пре свега: новина и телевизије), Драгош Калајић представља значајног и утицајног аутора, културног и политичког делатника кога је академик Дарко Танасковић окарактерисао као „једну од најсамосвојнијих појава укупне наше савремености” (Tanasković 2013). У публицистичкој сфери његове студије и огледи крећу се пре свега подручјима филозофије историје, културологије и геополитике. Калајићеви романи, без обзира да ли су писани жарновски или не, представљају „романе идеја” кроз које је он исповедао сопствени поглед на свет.

Рођен у Београду, у породици универзитетског професора и официра, Драгош Калајић је у родном граду започео школовање и развијање уметничких интересовања, стасавајући међу припадницима уметничког покрета „Медијала”. По завршетку школовања и првих самосталних сликарских изложби, показује изразито интересовање за публицистику. После хибридне поеме „Кршевина” (Kalajić 1968) у двадесет осмој години живота издаје филозофско дело „Упориште – рехабилитација структуре интегралног човека” (Kalajić 1971) у којој се показује као потпуно формиран мислилац. „Из данашње

перспективе изгледа апсолутно невероватно шта је он радио крајем шездесетих и седамдесетих година. То су били први текстови, а затим и темати у часопису *’Дело’*, посвећени разним темама као што су *’Утопије’* или *’интелектуално наслеђе Индије’*” (Ђурковић 2023). Наредних година издаје две обимне културно-филозофске студије, *„Мапу (анти)утопија”* (Kalajić 1978) и *„Смак света”* (Kalajić 1979). За разлику од ондашњих друштвених теоријских дела које данас више немају никакву вредност, ове две књиге су „теоријски живе и друштвено-хуманистички актуелне књиге” (Antonić 2023). Дакле, све оно што данас видите као агенду актуелних владара света, попут андрогинизације и трансцендеризације, наћи ћете већ описано у књизи *„Мапа (анти)утопија’* која се појавила у знаменитој едицији *Замак културе* Бошка Руђинчанина” (Ђурковић 2023). Поред уређивања тематских бројева *„Дела”*, у овом периоду Калајић је написао многобројне есеје, студије и критике у часописима и новинама (Политика, Борба, НИН, Уметност, Видици, Градац). Почетком осамдесетих година уређивао је неколико едиција у *„Књижевним новинама”*, од којих је најзначајнија она под именом *„Кристали”* у којој су издата нека од капиталних филозофских дела (Плотин, император Јулијан,¹ Тилак, Шпенгер, Шестов, Вајнингер, Де Ружмон); такође, 1985. године издао је и кратку књигу *„Кодекс соларног реда”* (Kalajić 1985), а 1989. и СФ роман *„Космотворац”* (Kalajić 1989). Писао је студиозне, веома упутне предговоре за дела аутора које је популаризовао током ових година, а које су издали други издавачи (пре свега *„Градац”* из Чачка), попут књига Рене Генона, Јулијуса Еволе и других (видети Kalajić 2024a).

Због свог широког образовања, знања неколицине европских језика и изузетно добре обавештености о актуелним политичким и културним токовима, Калајићева јавна делатност представљала је, поготово седамдесетих и осамдесетих година, право освежење у једноумном универзуму позног југословенског социјализма. „Далеко пре Милана Брдара, Калајић је писао о постмодерној (анти)уметности, од Дишановог писоара, преко боди арта (*body art*), до џанк-арта, о чему је за ТВ Београд снимио и серију *’Огледало XX века’* (1979). Пре Антонића писао је о политичкој и медијској инструментализацији хомосексуалности или о заблудама феминизма – критикујући идеју

¹ Император Јулијан Клаудије Флавије (331-363), познат и као Јулијан Апостата (отпадник), римски цар и филозоф.

мушкарца и жене као друштвеног конструкта и пропаганду полног антагонизма” (Antonić 2023).

Током друге половине осамдесетих година почиње нова етапа Калајићевог јавног деловања. Као зрео аутор, он свој идејни поглед на свет све више окреће тумачењу савременог друштва и политике, прилагођавајући свој стил најширој публици. Са позиције уредника популарног магазина „Дуга”, Калајић од 1987. године па током целе наредне деценије у овом часопису издаје велику број новинских текстова и есеја у којим се претежно бави међународним односима, геополитиком, криптополитиком и њеном езотеријском позадином. Такође, сарађивао је и објављивао текстове и у другим домаћим и страним магазинима. Један део текстова из овог периода објављен је током прве половине деведесетих година у више тематски уобличених књига: „Америчко зло 1” (Kalajić 1993), „Издана Европа” (Kalajić 1994b), „Русија устаје” (Kalajić 1994a), „Америчко зло 2” (Kalajić 1998). „Калајић је активно учествовао у одбрани српског народа у Републици Српској Крајини и Републици Српској у току разбираспада друге Југославије; чинио је то непосредно на фронту са српским борцима, али исто тако и упознавањем светског јавног мњења са историјском позадином југословенског сукоба” (Subotić 2014, 116).

Крајем деведесетих година Калајић води емисију „Мон Блан” на телевизији „Палма”, а затим бива ангажован за дописника „Тањуга” у Риму током и после агресије НАТО пакта на СРЈ. Калајић је, током последњих година живота, публиковао студију „Европска идеологија” (Kalajić 2004) и два романа – „Последњи Европљани” (Kalajić 2001) и „Српска деца Царства” (Kalajić 2005). После дуге и тешке болести Драгош Калајић је преминуо у родном Београду 22. јула 2005. године. Постхумно, током 2024. године, издате су још две његове књиге: „Огледало 20. века” (Kalajić 2024a) и „Калајић – визији и идеје” (Kalajić 2024b), сачињене од репрезентативних есеја из периодике, а у плану су, у оквири издавања сабраних дела, још шест књига сачињених од тешко доступних текстова или необјављених рукописа.²

² У ове, још увек необјављене књиге, спадају и оне које се наводе на званичној страници „Википедије” о Драгошу Калајићу, као и на сајту dragoskalajić.com, попут побројаних: „Иницијације”, „Писци бога Марса”, „Филозофија уметности”, „Српско добро”, „Зимски солистицијум” (са три опроштајна текста). У питању су, понављамо, необјављени списи, изузев извода из „Писаца бога Марса” и „Зимског солистицијума” публикованих на сајту посвећеном Калајићу, као и у часопису „Европа нација” кога је (као и сајт о Калајићу) уређивао Бранислав Матић, приређивач будућих сабраних дела.

ДРАГОШ КАЛАЈИЋ И РУСИЈА

Најшира српска јавност Калајића највише памти по његовим текстовима у којима је износио тезе о дуготрајним процесима који, иза кулиса идеолошких подела из прошлог века, одређују политичку стварност. Њих одликује дуготрајно настојање атлантистичких плутократа, носиоца моћи финансијског капитала, да у потпуности поробе народе света, пре свега оне европске, и наметну им американоцентрични „нови светски поредак” који све народе, заједнице и њихове појединце срзава на ниво „економске животиње” (Kalaјić 1993, 171). Ове плутократе су вођене демонijом економије која своје историјске корене има у „у јудео–протестантској религији, у купопродајној концепцији односа човека и Бога, где је материјално богатство знамење Божије милости” (Kalaјić 1993, 172).

Врхови атлантистичке елите за свој главни циљ имају запоседање евроазијског континента, односно Русије као геополитичког Хартланда, „срца земље”. „Русија и њена неизмерна богатства су главни циљ освајачких тежњи ’новог светског поретка’ који тежи да је разори и опљачка. Иста судбина намењена је и свим другим народима који поседују било значајније природне ресурсе, било имају вољу за очување суверености која жели да се супротстави потчињавању” (Гајић 2004, 153). Осим због реченог, Русија је Калајића занимала из још два разлога. Први се тичао судбине српског народа и државе која је нераскидиво везана за Русе и Русију, будући да „стежање обруча непријатељстава сила Запада око и против Русије (...) придаје српској отаџбини посебан геополитички значај (...) Србија је потенцијална цезура у обручу Запада и освајачких тежњи спрам Русије” (Kalaјić 1997, 63). Због тога, по Калајићу, западне силе „настоје да у Србији остваре модел комадања државе на политичке аутономије, који би, потом, наметнули Русији, уз помоћ прозападних и русофобних властодржаца” (Kalaјić 1998, 23). Други разлог лежао је у Калајићевом уверењу да „света Русија, у својим недрина чува празавичај свих индоевропских народа. Исконска и истинита жудња за повратком ка том празавичају покретала је српске крајишнике, попут Вука Исаковича, јунака Милоша Црњанског. Прихватајући дужности и одговорности носиоца европске империјалне идеје, Русија је и земља којој су упућени многи погледи прижељкивања обнове Трећег Рима” (Kalaјić 1994а, 6). Тежња ка европском јединству на темељима „Традиције”, дакле, окреће Калајића ка разумевању

„руског питања” (Kalajić 2004, 260–268), а руски отпор комадању евроазијског простора од стране атлантског Запада, уједно, био би и зачетак поступног успостављања жељеног вредносног стања свих европских народа и држава и почетак окретања ка њиховом уједињавању.

Нескривено русофилски опредељен, Калајић је, још од почетка деведесетих година, на рушевинама совјетске империје прижељкивао обнову и усправљање Русије, сматрајући да она једина има духовне, материјалне и геополитичке потенцијале да се одупре атлантистичком поробљавању и створи цивилизацијску, културну и политичку алтернативу атлантизму и његовој неолибералној хегемонији. Из ових разлога, Калајић је још од 1980. (Kalajić 1994a, 74) често одлазио у Русију, склапао познанства са тамошњим родољубивим појединцима и групама, и о актуелним приликама и процесима те могућим позитивним алтернативама на постсовјетском простору редовно извештавао српско читатељство. На тај начин Калајић је подупирао српски морал у ратним годинама, када се чинило да су Србија и српски народ потпуно усамљени, заборављени и препуштени непријатељским геополитички силама. „Калајић је, свакако, један од најзаслужнијих да се са српском страном рата упознају родољубиви руски интелектуалци који су у оквиру ’Друштва руско-српског пријатељства’ долазили на прве линије фронта дивећи се храбрости и патриотизму српских бораца који, како су истицали руски пријатељи, бранећи српство – бране и Русију” (Subotić 2014, 116).

Мање је познато да је – поред упознавања Срба са стањем у постсовјетској Русији и Руса са стањем у постјугословенској Србији – Калајић у Русији неуморно деловао и на освешћивању Руса од фасцинације Западом у јелџиновској епохи. Његови текстови преведени на руски језик имали су снажан одјек; доприносили су рушењу идеолошко-историјских табуа и доводили до истинских спознаја о друштвеним процесима и њиховим инспираторима који су се одигравали на просторима Совјетског Савеза. Јуриј Лошчиц, руски писац, сведочи како је први Калајићев чланак објављен у Русији изазвао прави мали медијски потрес (текст се звао „Обнова или пропаст Русије” у књижевном недељнику *Литературнаја Росија*). „Објављивање чланка изазвало је тихи шок у кући на Старом тргу, где се у то време – пола године пре пресељења – налазио ЦК КПСС. Прича се да су партијски чиновници јурили из кабинета у

кабинет са Калајићевим чланком, као да су у рукама имали портативну атомску бомбу са сатним механизмом. Ствар није за шалу! Овај упорни Србин говорио је оно о чему наивна већина становништва СССР ништа није знала, а 'посвећена' мањина уредно прећуткивала. Говорио је о изворима финансијског и идеолошког снабдевања прве руске (у суштини антируске) револуције (...) Амерички финансијски магнати, тврдио је Калајић са цифрама и чињеницама у рукама, нису жалили злато за сценарио двају револуција 1917. године" (Lošić 1995).

Највећи број текстова о Русији писаних неколико година уочи и након распада Совјетског Савеза Калајић је објавио 1994. године у својој књизи „Русија устаје”. Првобитан назив књиге требао је да гласи „Окупирана Русија” али се, будући окренут тражењу индикатора спасоносног преокрета у Русији, Калајић определио за други, бескомпромисно оптимистични наслов (Kalajić 1994a, 5). Узимајући као свој путоказ за кристализацију мисли наследнике деветнаестовековне „словенофилске традиције”, Калајић у својим одласцима у Горбачевљево и Јељцинову Русију не само да описује суноврат социјализма и ужасне размере ништитељске транзиције по моделу који су прописали (у ствари) (не)добронамерни западњаци, већ тежи да прецизно маркира све сигнале могућег опоравка и изградње спасоносне, руске алтернативе. Очекивање преображаја „социјализма, од туђинског отрова у лек, карактерише ауторова истрајна трагања за идејама и пројектима спасоносног 'трећег пута', кроз просторе окупиране Русије" (Kalajić 1994a, 8). „Књига може да се чита и као једно сведочанство о обнови органских и судбинских српско-руских веза, што потичу из дубоких осећања сродности и историјског заједништва, изнад сваке политике и одговарајућег критеријума пријатељ-непријатељ" (Đurković 2023). „У њој Калајић представља сукоб руских 'западњака' против 'словенофила' из чега може да дође до обнове или пропасти Русије. Калајић безрезервно верује у победу 'словенофила' у борби за обнову руске идеје и државе" (Subotić, 2014. 141).

Калајић се бави темом Русије превасходно у књизи „Русија устаје”, где износи скицу руске обнове у програмском тексту „Ка словенској империји” (Kalajić 1994a, 200–228), али и другим огледима. У „Мапи (анти)утопија” Калајић идентификује Хипербореју, митски индоевропски празавичај, са просторима севера Русије (Kalajić 1978, 244). У антиутопијским моментима литерарног опуса Црњанског

Калајић једначи чежњу за повратком у матицу словенских народа са „хиперборејском прапостојбином Европљана; опус Милоша Црњанског повезује једна константна тема, тема повратка првобитности” (Kalajić 1978, 245).

У свом обимном теоријском раду „Европска идеологија” који се бави империјалном обновом Европе на идентичним индоевропским трипартитним/тросталешким историјским темељима као што то у „Русија устаје” предлаже и за Русију, Калајић детаљно обрађује руско питање и могући будући однос (тако препорођене и осамостаљене) Европе и Русије (видети Kalajić 2004, 260–268). Надаље, Калајић објашњава корене русофобије (Kalajić 2004, 263), као и историју спорова и сукоба између Русије и европског Запада. „Противруску настројеност главних архитеката ЕУ није могуће приписати искључиво атлантском надзиратељу радова. У питању је хронолошки последњи напор вековима дуге константне непријатељске политике европских сила према Русији” (Kalajić 2004, 263). Калајић наводи да Русија овом непријатељству готово да никада није давала правог повода, изузев спорадичних и веома ограничених учешћа руске војне силе у унутаревропским сукобима као последице преузетих дипломатских обавеза. Суштину овог вековног антагонизма чинила је културолошка различитост Русије од европског Запада коју је темељно описао Николај Данилевски у делу „Русија и Европа” (Danilevski 1994), али и тежња Русије да ослободи православне и словенске народе османског јарма и прошири свој утицај на југ, ка Средоземљу (Kalajić 2004, 264–267). Идентичан интерес да се спречи ширење руског геополитичког утицаја ка Средоземљу и Оријенту преузет је од стране носилаца евроатлантистичке геополитике и отуд „савремена затвореност градилишта ЕУ за велики допринос уједињењу Европе од Рејкарвика до Владивостока” (Kalajić 2004, 264–267). Сегменте ове непријатељске геостратегије према Русији Калајић дотиче и у својим геополитичким есејима објављеним у књигама „Америчко зло” (1 и 2) и „Издана Европа”, попут огледа „Трећи светски рат” (Kalajić 1993, 171–183), „Америчко зло” (Kalajić 1993, 195–202), „Ка савезу православних народа” (Kalajić 1998, 36–47) и „Америчко-исламски савез против Европе” (Kalajić 1998, 239–245).

У поговору књиге „Последњи скок на југ”, контраверзног руског политичара Владимира Жириновског, Калајић оштро критикује пропагирану идеју ширења постсовјетске Русије на југ, према Индијском океану. Указујући да идеја Жириновског о разграничењу

интересних сфера Русије и евроатлантских сила правцем север-југ није нова, већ преузета од немачког геополитичара Карла Хаусхофера (Kalajić 1994c, 143), Калајић оштро критикује планове Жириновског о обнови руске постсовјетске империје као лажне и неадекватне. Он примећује да би ширењем Русије на југ, преко Средње Азије до индијског потконтинента, „руски народ упао у други и ништа бољи бездан јер би у толико проширеној Русији одмах постао национална мањина” (Kalajić 1994c, 145) услед демографске експлозије муслиманских и хиндуистичких народа. Такође, Калајић примећује да, поред лапидарних обновитељских националистичких изјава, Жириновски у својој програмској књизи заступа идеју обнове Русије као „грађанског друштва” чији су нескривени узор САД. „Другим речима речено, та Суперрусија Жириновског је заправо дословна имитација САД, али у функцији растерећења Запада од опасног сувишка имиграционих маса” (Kalajić 1994c, 149).

У бројним есејима у књизи „Русија устаје” Калајић приказује трагање и сусрете са личностима и делима устанка и препорода Русије, од сликара Иље Глазунова (Kalajić 1994a, 11–24) и математичара Игора Шафаревича (Kalajić 1994a, 97–111), преко писаца Валентина Распутина (Kalajić 1994a, 144–157), пуковника Виктора Алксниса (Kalajić 1994a, 112–124) и Димитрија Васиљева (Kalajić 1994a, 77–96), све до Александра Проханова и Александра Дугина (Kalajić 1994a, 309–318). Калајић је, описујући све ове сусрете, верно дочаравао Москву „гледајући како Запад преко агената утицаја разара совјетску империју и новоформирану Русију Јељцина. Но, и тада је успевао да пред нама прикаже људе као што су Иља Глазунов, Игор Шафаревич и Александар Дугин и да нацрта логику која ће нужно довести до обнове Русије деценију касније” (Ђурковић 2023).

На каквој логици и аргументима је почивала Калајићева чврста вера у „устајање Русије”? Пре свега на историјским и духовно-културним увидима. Калајић је био убеђен да је „Русија и име нада у ослобођење и препород Европе, нада коју гаје, са делотворним песимизмом, многи веродостојни Европљани” (Kalajić 1994a, 9). Позивајући се на светлост традиционалних учења о цикличној морфологији историје, Калајић је веровао да је управо Русија та која ће, будући да је прва ушла у његово најгоре стање, прва се из њега и извући – тим пре што има духовно и културно наслеђе које погодује овом преокрету. „Русија је последњи велики трезор енергија европског човека какве изискују задаци преовладавања

сила ниҳилизма и отварања магистралних путева као хоризонтима обоготворења људског елемента” (Kalajić 1994a, 9), казивао је Калајић и тако нас упућивао ка својим кључним филозофско-метафизичким убеђењима на којима су, подједнако, почивале и његове процене садашњости и вера у будућност.

ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ ДРАГОША КАЛАЈИЋА

Калајићев светоназор се, недвосмислено, може одредити као традиционалистички/перенијалистички; тачније – Калајић је био „први традиционалиста у српској култури у бившој Југославији“ (Radulović 2020, 487). Ово је видљиво у практично целом Калајићевом писаном опусу: већ у „Кршевини” (чије име је својеврсно парафраза Еволине „Људи међу рушевинама”) Калајић контрастира поражену, декадентну Европу њеним хиперборејским, уранским, духовним коренима (Kalajić 1968; Radulović 2020, 496). У „Упоришту”, насупрот рушевинама стоји традиционалистичка визија метафизичког центра отеловљена у идеји „интегралног човека” (Kalajić 1971, 79) (идентична „диференцираном човеку” у Еволином опусу) чија феноменологија *humanitas*-а се кроз целу књигу разрађује. Виђења примитивних народа као дегенерисаних остатака древних цивилизација, похвале планинама, тумачења тантризма и езотеријско виђење Хипербореје преузете су из Еволине десне верзије традиционализма (Radulović 2020, 502). Калајићеве две наредне културолошке синтезе, „Мапа (анти)утопија” и „Смак света”, директно кореспондирају са „Кризом савременог света” Рене Генона, односно Еволином „Побуном против модерног света” (Radulović 2020, 504). И у осталим Калајевићевим делима све врви од основних традиционалистичких мотива и тема: концепта „Примордијалне Традиције” (Kalajić 1987, 10), виђењу историјских циклуса као процеса духовног опадања (Kalajić 1990, 172; Kalajić 1994, 7), мрачног доба (Кали југе) чијем се крају приближавамо (Kalajić 1979, 178–184; Kalajić 1987, 12), митовима и симболима као преносиоцима Традиције и компаративном уочавању сличности између различитих верских органа (Kalajić 1987, 10), покушајима стварања нове духовне елите „изнад левице и деснице” (Kalajić 2004, 310–315)...

Традиционалистичка школа представља посебан религиозно-филозофски правац мишљења у 20. и 21. веку чија је основна идеја водила постојање заједничке универзалне истине која се

налази у свим великим светским религијама. Њене претече јављају се у позном средњем веку и ренесанси (*prisca theologia*), махом међу тумачењима античке филозофије од стране томистичких схоластичара као „припреме јеванђеља”. Творац термина *philosophia perennis*, „перенијална филозофија”, био је ватикански библиотекар Агостино Стеуко (1496–1549).

Основно уверење традиционалиста је да су у сржи свих водећих светских религија смештене истоветне универзалне истине које називају „перенијалном мудрошћу” (*sophia perennis*), а које су, уједно, и трансцендентни извор свих правоверних религија човечанства кроз које се, у различитим историјским приликама, манифестују на различите начине (*videtur Lings and Clinton* 2007, 12). Перенијализам, дакле, „упућује на идеју да постоји трајна традиција супериорне духовне мудрости, доступне човечанству од најранијих периода историје и одржавана у животу кроз векове, можда ланцем божански надахнутих мудраца или иницијацијских група” (*Hanegraaff* 2005, 1125). Док неки традиционализам сматрају видом филозофског мишљења, као „сабирање истина природног поретка махом усвојених од људи током историје (...) и холистичку формулацију првих принципа” (*Kahteran* 2007, 45), други га виде као мудрост саму, езотеричку садржину иза површине наизглед различитих религијских објава и обредних пракси.

Основна уверења традиционалиста/перенијалиста сумирао је Антоан Февр. Она су садржана у три постулата: „(1) Постоји 'Примордијална Традиција' нељудског порекла – човечанство је није измислило, већ примило – која се поступно изгубила, а од којих су разне историјске традиције и метафизика *tembra disjecta*. Извор ове 'Традиције' не може се идентификовати помоћу научне историографије. (2) Савремена западна култура, наука и цивилизација су суштински неспојиве са 'Традицијом'; никада човечанство није било отуђено од ње тако озбиљно као данас. (3) 'Традиција' се може обновити, бар делимично, усредсређивањем на заједничке садржаје различитих верских и метафизичких традиција. Такво истраживање не може бити неутрално, већ захтева од истраживача да прихвати темељне традиционалне вредности и перспективе, а пожељно је и да прође кроз 'иницијацију'. 'Традиција' се може разумети само из перспективе саме 'Традиције'; сама идеја неутралног, 'незаинтересованог' историјског истраживања у коме су докази сачуваних извора крајње мерило, одражава модернистичку и историјску перспективу неспојиву са

’Традицијом’” (Hanegraaff 2005, 1132). Проблем различитости између традиционалних религија и верских објава, традиционалисти објашњавају различитим психолошким и духовним потребама народа у различитим историјским епохама у којем су примљене ове објаве, али које су на дубљем, езотеријском и метафизичком нивоу, у својој сржи комплементарне (Cuttsinger 2005). Видови духовне спознаје примордијалне мудрости, према перенијалистима, више је смештен у метафизичкој интуицији везивања људског са божанским умом него у мистичном искуству (Oldmeadow 2011, 7).

Савремену традиционалистичку школу мишљења основао је француски мислилац Рене Генон (1886–1951) проналазећи заједнички садржалац унутар источних религија кроз њихово компаративно проучавање. Генона су у сличним истраживањима следили традиционалисти прве генерације: историчари уметности Ананда Кумарасвами и Титус Буркхарт, мистик Фритјоф Шуон, историчари религија Мирча Елијаде и оријенталиста Сејд Хусеин Наср, као и контраверзни, радикално десни мислилац Јулиус Евола (Sedžvik, 2006). Другу генерацију традиционалиста предводили су Мартин Лингс, Марко Палис, Мишел Валсан, Хари Олдмедоу, Волфганг Смит, Џемс Катсингер, Александар Дугин и други.

Калајићеви први сусрети са традиционализмом, тачније, писањем Рене Генона, почињу још у његовој раној младости у оквиру уметничке групе „Медијала”, где га је у Генонове списе највероватније упутио Миро Главуртић (Radulović 2020, 488). За потпуно усвајање традиционалистичких позиција пресудно је било Калајићево школовање у Италији током прве половине шездесетих година. У Риму се Калајић детаљно упознао са свим водећим традиционалистичким ауторима и њиховим делима, посебно са онима Јулиуса Еволе, водећег десног италијанског традиционалисте, кога је и лично познавао. „Еволине идеје и текстови несумњиво су основни и пресудни у формирању Калајићевог светоназора” (Радуловић 2020, 493). Ово се може доказати кроз читав низ подударности и у писању (и стилу и његовом садржају) и наступима, а највише по томе што, када год се Евола по појединим ставовима одваја од других традиционалиста, посебно од Рене Генона, „Калајић стоји уз Еволине идеје” (Radulović 2020, 528). Наиме, Калајић је потенцирао кључне разлике унутар традиционалистичког табора између Генона и Еволе по питању иницијацијског пута ка „Традицији” и критиковао (истим аргументима као и Евола) Геново

величање традиционалног Оријента (Radulović 2020, 534). Критику празнине и слабости Геноновог учења због његове усмерености ка пасивној браманској контемплацији (Kalajić 1987, 13–17), Калајић је преусмеравао ка глорификацији Еволиног традиционализма који контемплацији додаје и кшатријску активност „јер је осветлио и другу, ништа мање значајну половину 'Примордијалне Традиције' и (...) обухватио путеве акције, пружајући интегралу визију индоевропске 'Традиције' прожете снагама и енергијама 'духовне вирилности'” (Kalajić 1990, 166).

Сходно кључним традиционалистичким уверењима, Калајић је у „Традицији” видео „истинско упориште трансценденције и афирмације веродостојног јаства и одговарајуће слободе где апсолутна слобода и апсолутан ауторитет нису супротстављена својства већ израз тог јаства” (Kalajić 1990, 163). За њега „митови и легенде, регуларне религије и метафизичке доктрине, традиционални симболи и обреди, нису ништа друго до популарни облици очувања и преношења примордијалног знања, парчад органа 'Примордијалне Традиције' преведени у шифре и енигме – у очекивању појава људских моћи кадрих за обнову веродостојних значења, за рестаурацију и рехабилитацију интегралног и оригиналног трезора истина” (Kalajić 1987, 10). Прави циљ откривања „Традиције” није само спознајни, већ целовити преображај личности од модерне индивидуе у интегралног, „диференцираног” човека као „делатне духовности” чији је основни историјски носилац индоевропски етно-етички тип. Овај тип личности се препознаје кроз манифестовање духовности као израза мере у свим сферама постојања и деловања.

„Заузимајући супротне идеолошке и вредносне позиције наспрам модерниста и прогресиста, традиционалистички поглед на свет кога заступа Калајић посматра историјске процесе као делове великих циклуса у коме се из првобитног, квалитативно најбољег стања, под дејством сила дегенерације историја развија у правцу деградације и дезинтеграције. Целокупна историјска деградација тумачи се кроз сукоб две основне силе, 'Традиције' и квалитета са једне стране, које представљају центрипеталну страну овог дуализма, и сила нихилизма и квантитета, које су антитрадиционалне, мада често узимају традиционално рухо (псеудотрадиција односно контратрадиција) и које чине њен други, центрифугални пол” (Gaјић 2004, 155).

КАЛАЈИЋЕВО ВИЂЕЊЕ ТРАДИЦИОНАЛИСТИЧКЕ ОБНОВЕ ИМПЕРИЈЕ

Традиционалистичке активности Драгоша Калајића у Русији су пре свега биле усмерене на проналажење људи и идеја који су својим вредносним усмерењима будили наду ка превладавању сила нихилизма и остваривања обнове на основу руских империјалних традиција кроз квалитативни преображај постсовјетског руског човека. У практичној делатности, Калајићева потрага се сводила како на сарадњу са представницима руског традиционализма (на које је Евола, такође, извршио снажан утицај), попут Александра Дугина, оснивача неоевроазијског покрета, али и њиховим заједничким деловањем у оквиру паневропског десног покрета (такође под приметним утицајем традиционализма) – *Euro-synergies*. Овим покретом је, након одвајања од париске „нове деснице”, руководио Белгијанац Роберт Стојкерс (Radulović 2020, 522).

Други правац Калајићевог традиционалистичког деловања преставаља његово писање у Русији и о Русији, где се (као што смо већ видели на примеру посматрања руског посрнућа као предности да Русија прва изађе из регресивног циклуса и започне успон) редовно употребљава и традиционалистичка визура и њен појмовник како би се описали и разумели актуелни процеси и дешавања те процениле поједине идеје и перспективе њиховог остварења. Ово је најјучљивије у Калајићевом програмском тексту „Ка словенској империји”, оригинално писаног за руску јавност на молбу књижевника Валентина Распутина, а који је објављен у „Иркутском литератору” и месечнику „Славјани” бр. 2 из 1992. године.

За Калајића, „поседовање сакралног начела кристализације те окупљање различитих нација и држава је знак распознавања и разликовања веродостојне империје од псеудоимперије” (Kalajić 2004, 127). „Веродостојне империје су геополитичке творевине тежње које се у свету идеја осведочава изградњом великих система теологије и филозофије (...) Империје и велики системи традиционалних доктрина или класичне филозофије потичу из истог, метафизичког корена: из људске жеље да свет непрегледног хаоса и пролазности преовлада и преобрази у свет свеобухватног и вечног реда” (Kalajić 1994a, 26–27). Псеудоимперија, упркос поретку који пропагира, у пракси ствара хаос и дробљење, будући да су у њој смештене „снаге (...) лишене сваке везе са било којим супериорним принципом” (Kalajić

1990, 174). Модерни корени псеудоимперије леже у старозаветном месијанизму, комерцијалној теологији и штедљивој моралистици из које је израстао дух либералног капитализма и одговарајуће демоније економије (Kalaјić 1998, 11).

Залажући се, слично Еволи, за надржавно уједињење нација у функционалну надржавну творевину која почива на традиционалном духовном и културном јединству (слично је веровање имао и Шарл де Гол) а не на Монеовој идеји економског савеза, Калајић је управо у руској самосвести која призива древне традиције видео капацитете за овакав подухват: руска национална самосвест је несводива у уобичајену категорију националног осећања или национализма. „Таквој руској самосвести боље одговара појам 'патриотизма' а најприближнији јој је појам 'етатизма'. У државотворном домену, осећање припадности руској нацији поприма размере осећања припадности отаџбини, чија светост ('Света Русија') трансцендира нацију. Ту је однос између нације, отаџбине и одговарајуће државе сличан оном између средства и циља: нација је у служби 'свете отаџбине' и њене државе, односно империје. Из оваквог државотворног порива, који је укорењен у метафизичком Небу – потичу чудесне кристализације идеја и снова, од словенофилског 'Трећег Рима' до величанствених структура наднационалне и надрелигијске империје, које је саздала мисао Константина Леонтијева” (Kalaјić 1994a, 181–182). На овај начин Калајић врши једначење руске империјалне идеје („Трећи Рим”) и Еволине гибелинске идеје традиционалне, „освештене” империје. „Многим својим особеностима – од доктрине обоготворења човека до постављања тежишта религиозности у домен личности и слободе, те одговарајућег карактера односа према Богу – православље је много више од католицизма очувало исконска својства покрштених народа, њихов дух и светоназор, културу и обичаје” (Kalaјić 1998, 44).

Имајући у виду савремени етнополитички контекст, Калајић дефинише предуслове за надржавно, условно речено – „империјално” уједињење, које треба да, по њему, доведе до нове, органске, културно-политичке, војне и привредне заједнице словенских и индоевропских народа способних да преузму пут самобитног развоја који ће сломити претеће обруче америчког, плутократског „новог светског поретка”. Ових услова, према Калајићу, има три и пројављују се као афирмативни одговори на следећа питања везана за испите ваљаности националних обновитељских покрета: „1) да ли национални покрет

доноси добробит сопственом народу? 2) да ли ова покрет пружа срећу и благостање широј геополитичкој зони, дакле и другим, околним народима? 3) да ли он садржи врлине и вредности, воље и енергије које могу учествовати у стварању новог културно-цивилизацијског органона и циклуса?” (Kalajić 1994a, 202–203). Проналазећи код Руса и Русије потврдан одговор на сва три питања, Драгош Калајић као основну идеју водиљу идеалне обнове наддржавне, империјалне словенске алтернативе надирућој западној антитрадиционалној цивилизацији, даје јасан традиционалистички вредносни оквир: „По закону коинциденције и међузависне спреге супротности, тај пут самоспознаје ка примордијалном хоризонту прошлости води и ка идеалном хоризонту будућности, ка великом испуњењу најдревније жеље народног бића, дакле ка обнови првобитног заједништва, у новом облицима живота” (Kalajić 1994a, 203). „Ту важи златно правило: што је далекосежнији продор светлости спознаје кроз трезоре традиције и националног памћења – то су виши узлети духовне самосвести” (Kalajić 1994a, 203).

Савремене словенске нације Калајић посматра не као вечне ентитете, већ као народе створене „деобама јединственог словенског етноса, изведеног из индоевропског првобитног органона”, а које треба „препородити и ујединити богатство различитих искустава и удружити капитале разнородних својстава те особености” (Kalajić 1994a, 204). Стање у коме се налазе словенски народи не допушта поступност у изградњи велике заједнице, већ изискује истовремена прегнућа у свим доменима свих функција, тоталну и јединствену мобилизацију свих елемената – од културе до политике, религије и науке, преко оружаних снага до привреде. „Савез православних народа и држава је предузеће које потиче из нужности. Реч је о нужности узрокованој претњама и насиљем наших непријатеља (...) Наша одбрана мора обухватати и мобилисати снаге и енергије свих димензија нашег народа и државе, од културе и цркве, преко политике и економије, до оружаних снага. Основни формативни и информативни принцип одбране мора почивати у одбрамбеним снагама” (Kalajić 1998, 45).

Калајић посебно истиче како су „сви успешни, стабилни и дуговечни државни и империјални организми, широм евроазијског света, били грађени и уздизани по јединственом хијерархијско-хронолошком редоследу предузећа. Прво у домену духовног окупљања, који је битан формативни и информативни принцип

државног органа. Потом у домену одбране и, коначно, у домену економских функција које стварају и развијају материјалну основу заједништва, у служби њене историјске идеје и судбине” (Kalajić 1998, 44). „У том свеобухватном покрету ка остварењу жељеног заједништва, битно је стално имати у виду хијерархију функција, дакле – примат културне и политичке, религијске и научне сфере у односу на остале домene – речено аристотеловском терминологијом – оно што је облик спрам материје” (Kalajić 1994a, 209). Као узорни модел, попут Еволе али и других традиционалиста, Калајић за овај подухват узима индоевропско трипартитно друштво, односно „трипартитну идеологију” коју је исцрпно изучавао Жорж Димезил, француски историчар религија и лингвиста. Ради се о предмодерном моделу друштвеног уређења кога сачињавају три главна сталежа, у коме духовна и одбрамбена функција хијерархијски наткриљују привредну, производно-трговинску друштвену функцију. Ову идеју Калајић детаљно разрађује у књизи „Европска идеологија”, посебно у поглављу „Усправница троделности” (Kalajić 2004, 51–112).

Сматрајући да руски народ у својој културној историји баштини управо овакав, најсложенији вид државе као хијерархијски природне заједнице који је обухвата и организује троделном структуром са приматом суверенитета и духовности, Калајић је веровао да ће, успостављањем овог уређења, етничким и духовним врлинама бити омогућено да делују и прожимају заједницу и даље продубљују њено јединство. Посебну погодност чини то што су, за разлику од народа европског запада, словенски исток а пре свега Руси у знатној мери сачували своју предмодерни поглед на свет кога одликује његово холистичко, свеобухватно схватање. „У питању је суштинска одговорност индоевропске *forma mentis* која се најбоље очувала код словенских народа. Са највишег или идеалног словенског осмотришта, сав свет или свемир се предочава јединствен, а сви његови конститутивни елементи су међузависни (...) Отуда у словенским језицима речи ’све’, ’свет’, ’свемир’ и ’свето’ потичу из истог етимолошког корена” (Kalajić 1994a, 216).

Драгош Калајић је сматрао да словенски холистички поглед на свет изискује и посебно политичко уређење, то јест да је западни модел политичког уређења крајње неподобан за словенске народе. „Тај православни човек, са својим самобитностима, изискује и одговарајуће, сасвим специфичне моделе друштвеног уређења, економских односа и културног живота” (Kalajić 1998, 44). Модерну

западну демократију Калајић сматра псеудодемократијом, пре свега зато што је она посредничка, у рукама партија (то јест делова), а не народа као целине. Партије се, како пракса показује, много не обазире на народну вољу већ њом манипулишу и, заправо, служе нетранспарентним, олигархијским и плутократским центрима моћи (Kalajić 1998, 75). Правом демократијом Калајић сматра само ону непосредну, по узорном моделу Римске републике. Традиционално друштво одржава јединство елите и народа тако што у себи синтетише монархијски, аристократски и демократски систем (Kalajić 2004, 124), окреће га и проверава ауторитетом традиције и троделног, сталешког устројства (Kalajić 2004, 51–112). „Западна 'парламентарна демократија', у најбољем случају, изражава воље и потребе само једног малог и не најбитнијег дела друштвене целине. У питању је систем који једино репрезентује и монополистички привилегује класну димензију друштва. Силом таквог монопола успоставља се насилни и неприродни примат дела над целином и идеолошко-класних те партијских деоба над заједништвом. Друге и често виталније те значајније димензије друштва су потпуно запостављене и политички обесправљене, лишене права и моћи учешћа у одређивању опште политике” (Калајић 1994а, 217). Словенска традиција, тврди Калајић, изискује формирање таквог политичког система који је отворен за све димензије заједнице, а који су одликовали и друге предмодерне европске народе. „Дакле, неопходно је створити скупштину која ће окупљати веродостојне представнике свих димензија заједнице и њене државе, од верских и културних, политичких и идеолошких, до радних и стваралачких, привредних и економских. Словенска алтернатива западној псеудодемократији је непосредна власт народа у сфери живота и потреба општина или округа те целовита заступљеност свих димензија заједнице у највишем, скупштинском облику посредовања и одлучивања. Словенска традиција налаже непосредну власт народа и у домену свих великих или битних избора, посредством народног сабора и саборског изјашњавања или одлучивања” (Kalajić 1994а, 217).

Зарад народне обнове и личносне изградње, као предуслов стварања свеобухватног саборног представничког тела, Калајић заговара повратак традицији кроз обнову животне (у савременим условима остварене) народне културе (Kalajić 1994а, 125–131; Kalajić 1998, 32–33), затим за обнову класичног вида образовања (Kalajić 1998, 33) (чије је рушење описао у огледима о протестима из 1968.

(Kalajić 1993, 36–44) и Сорошевом „Отвореном универзитету” (Kalajić 1998, 96–108)) те преображавање дивљег, либералног капитализма у православни, духовним моралом и општим интересом зауздати капитализам (Kalajić 1994а, 223–226), то јест – у тржишни вид привређивања са свим историјски потврђеним облицима власничких односа.

Као узорни модел за разумевање заговараног концепта православног капитализма Калајић узима јапанско економско чудо, то јест савремени јапански будистички капитализам. У њему колективистички солидаризам побеђује индивидуализам, преданост и рад голу похлепу, скромност побеђује разметљивост а вођење рачуна о заједници надјачава егоизам, поимајући привредно-корпоративни амбијент у породичном солидарном духу, који се потом шири на политички систем, државу и цело друштво, прожимајући их изнутра врлинама и вредностима заснованим на хиљадугодишњим традицијама и култури у чијој је сржи религиозно упориште, духовни поглед на свет (Kalajić 1993, 104–121). Преведено у православни амбијент, овај капитализам би неговао дух саборности и заједништва и, кроз различите видове власничких односа, од приватне, преко задружне до државне имовине, зауздавао егоизам и паразитизам, док би држава имала улогу и надзора и координатора и иницијатора економских активности на кровном, стратешком нивоу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Са тридесетогодишње дистанце у односу на време објављивања, огледи у књизи „Русија устаје” не само да нису превазиђени, већ је њихова актуелност и тачност запањујућа: она се не тиче само документаристичког описивања суноврата током јељциновске, постсовјетске Русије и прецизног одређења њених узрока те сусрета са тада скрајнутим личностима и групама у којима се јављао пламен жељене, обновитељске алтернативе, већ, далеко више, што је Драгош Калајић веома прецизно уочио потенцијале и места у руском друштву из којих ће отпочети руско „устајање”, пре свега из оквира војних и безбедносних структура, али и културно-интелектуалних кругова и њима сродних политичких покрета. Без обзира да ли прихватали у целости Калајићев традиционалистички светоназор као основни инструмент за уочавање свих идеја, феномена и процеса које је узимао као показатеље неминовности руског усправљања које се

десило на почетку 21. века, не може се не признати да је он за овај подухват био више него адекватан.

Свакако, Калајићев традиционалистички концепт обнове Русије као светске силе, односно веродостојне империје која се уздиже насупрот силама глобалног нихилизма, и то још у његовом свесловенском руху – данас нам, као и у време његовог писања (1992), делује тек као лепа жеља. Сурови братоубилачки рат који се данас води на просторима постсовјетске Украјине и сврставање већине словенских и православних народа уз НАТО и колективни Запад а насупрот Русији, сведочи о дубоким поделама унутар тако сродних народа. Национална усмерења ових народа и национализми очигледно су пали на испиту и на првом и на другом питању везаном за њихову ваљаност. Човек се често запита: како они не виде да су већина њихових националних аспирација суштински дугорочно оствариве само у сагласју и савезу са Русијом, а потпуно неоствариве са Западом што их безобзирно користи као пукe инструменте у својој антируској (али и антихуманој и антинационалној) глобалној стратегији?

Такође, савремена Русија се није претворила у веродостојну империју засновану на изворној словенској култури, али је у свом суверенистичком заокрету насупрот силама нихилизма почела да обнавља своје народне, не само словенске већ и евроазијске многокултурне традиције које, према традиционалистима, међусобно складно кореспондирају. Оваква усмереност ка конзервативној „укорењености” ојачала је државотворност и патриотизам велике већине грађана Русије који има јасне империјалне, „русијанске” (културне) а не само „руске” (етничке) димензије. Такође, начин на који се Русија супротставља геополитичком продирању западне војне алијансе на свој историјски простор, буди симпатије и ствара подршку широм незападног света, али и у малим, због пропагандне халабуке и ућуткивања, једва приметним групацијама широм Запада који су свесни разорних последица нихилистичког пута којим охоло ходи „колективни Запад”.

И поред тога што је Калајићев предлог политичког уређења комбинације непосредне демократије и саборног представништва свих друштвених група а не само оних партијских, ненародних и склоних плутократским махинацијама, није заживео у Русији нити у прилог томе има иоле јаснијих показатеља, један значајни корак кога је Калајић још у оно време јасно назначио је у великој мери

остварен: председнички демократски систем је, ипак, успео да у знатној мери подвргне економску и финансијску сферу сувереној моћи државе; руска Дума, премда није израсла у Калајићев идеал „симфоније струка и сталежа“, ипак је у највећој мери прожета патриотским осећањима и саборној окренутости ка јединству народа и власти, односно политички је усмерена у суверенистичком правцу. Овде треба приметити да је и сам Калајић, као присталица еволијанске, гибелинске струје традиционалистичке школе мишљења, засигурно веровао да суверена, империјална творевина заснована на традиционалним вредностима, уз саборно демократско уређење као вид јединства власти мора и да има на свом челу личност суверена, наследника императора и царева из прошлих епоха, поготово у светлу тога што је добро познавао руску царистичку традицију освећеног, православног самодршца и владара. Но, сходно постојећим приликама и проценама о реалним дoметима обнове Русије, Калајић је овај деo својих гибелинских уверења свесно оставио неизреченим, вероватно услед тога што није желео да ставља „нова вина у врчеве старе“ и тако промаши у проценама. А није морао – јер је личност суверена нешто што се увек може актуелизовати, уместо да се са Запада увезени вид председничког система трајно одржава као његова алтернатива.

Такође, Калајићеве идеје о православном капитализму далеко су од тога да заживе на простору савремене Русије. Дух саборности и солидарности данас искрсава у породичним и задружним те предузећима при и око православне Цркве, док у строго привредној сфери већ дуже време коегзистира наслеђе тајкунски приватизоване друштвене привреде и државног власништва над стратешком производњом која је у новим, ратним условима, „глајшахована“ државним политичким упливима и усмерена у правцу планске, (полу)ратне привреде.

И поред тога, Калајићеве традиционалистичке идеје показале су се као драгоцене да готово пророчки прогнозирају успон Русије као алтернативе силама глобалног нихилизма. Наравно, Калајићева визура била је омеђена његовим идеолошким светоназором, што је, иако је у неким појединостима била мањкава, у многоме била адекватна постављеном циљу. Ако у потпуности делимо његов поглед на свет – бићемо убеђени како је он у свему био у праву. Ако, међутим, гледамо на стварност очима појединих духовних традиција – видећемо Калајића који открива устајућу Русију као

некаквог континенталистичког, евроазијског Колумба. Јер, као што је Колумбо, тражећи Индију – пронашао Америку, Калајић је, тражећи примордијалну, традиционалистичку Хипербореју – наишао на „Свету Русију” и њено катехонско назначење (Gajić 2023).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antonić, Slobodan. 2023. „Dragoš Kalajić kao mislilac.” *Novi Standard*. 29. novembar 2023. <https://standard.rs/2023/11/27/dragos-kalajic-kao-mislilac/>.
- Gajić, Aleksandar. 2023. „Katehon i prava strana istorije.” *Nacionalni interes* 44 (1): 27-47. DOI: 10.5937/nint44-42808.
- Gajić, Saša. 2004. „Dragoš Kalajić – ideolog srpske ili evropske desnice?.” *Nova srpska politička misao* 11 (1–4): 151–163.
- Cuttsinger, James. 2005. “Perrenial Philosophy and Christianity.” In *Christianity: The Complete Guide*, ed. John Bowden. London: Continuum.
- Danilevski, Nikolaj. 1994. *Rusija i Evropa*. Beograd: Službeni list SRJ – Dosije.
- Đurković, Miša. 2023. „Osamdeset godina Dragoša Kalajića.” *Stanje stvari*. 24. novembar 2023. <https://stanjestvari.com/2023/11/24/misa-djurkovic-osamdeset-godina-dragosa-kalajica/>.
- Hanegraaff Wouter, ed. 2005. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill Academic Publisher.
- Kalajić, Dragoš. 1968. *Krševina*. Beograd: Nezavisno autorsko izdanje.
- Kalajić, Dragoš. 1971. *Uporište*. Beograd: Nolit.
- Kalajić, Dragoš. 1978. *Mapa (anti)utopija: Ogled jedne morfologije krize kulture modernog Zapada*. Vrnjačka banja: Zamak kulture.
- Kalajić, Dragoš. 1979. *Smak sveta*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Kalajić, Dragoš. 1985. *Codex solarnog reda*. Beograd: S.I. Dragoš Kalajić i Miodrag Damićanin.
- Kalajić Dragoš. 1987. Predgovor u: Genon Rene. *Mračno doba*. 7–17. Čačak: Gradac.
- Kalajić Dragoš. 1989. *Kosmotvorac*. Beograd: Beletra.
- Kalajić, Dragoš, 1993. *Američko zlo*. Beograd: Bigz.

- Kalajić, Dragoš. 1994a. *Rusija ustaje*. Šamac: Duga.
- Kalajić, Dragoš. 1994b. *Izdana Evropa*. Beograd: Jugoslavijapublik.
- Kalajić Dragoš. 1994c. Pogovor u: Vladimir Žirinovski. *Poslednji skok na jug*. Beograd: Nova Evropa.
- Kalajić, Dragoš. 1997. "Velike sile protiv srpskog Naroda." U *Geopolitička stvarnost Srba*, ur. Veljko B. Kadijević, 59–70. Beograd: Institut za geopolitičke studije.
- Kalajić, Dragoš. 1998. *Američko zlo 2*. Beograd: IPK Nikola Pašić.
- Kalajić Dragoš. 2001. *Poslednji Evropljani*. Beograd: Apostrof.
- Kalajić, Dragoš. 2004. *Evropska ideologija*. Beograd: IKP Nikola Pašić.
- Kalajić, Dragoš. 2005. *Srpska deca carstva*. Beograd: Knjiga komerc.
- Kalajić, Dragoš. 1990. Pogovor u: Julius Evola. *Metafizika seksa*. 159–180. Čačak: Gradac.
- Kalajić, Dragoš. 2024a. *Ogledalo 20. Veka*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kalajić, Dragoš, 2024b. *Kalajić – vidici i ideje*. Beograd: Katena Mundi.
- Kahteran, Nevad. 2002. *Perenijalna filozofija „Philosophia Perrenis”*. Sarajevo: El Kalem.
- Loščić, Jurij. 1995. "Put Dragoša Kalajića." *Literaurnaja Rosija*, Moskva: TOO Literator. Zoran Buljugić, prev. Poslednji pristup 22. april 2024. <https://dragoskalajic.com/put/09-jurij-loscic-put-dragosa-kalajica/>.
- Lings, Martin, and Minnaar Clinton. 2007. *The Underlying Religion: An Introduction to the Perennial Philosophy*. Bloomington: World Wisdom.
- Oldmeadow, Harry. 2011. *Traditionalism: Religion in the light of the Perennial Philosophy*. Bloomington: World Wisdom.
- Radulović, Nemanja. 2020. *Podzemni tok 2*. Beograd: Službeni glasnik.
- Sedžvik, Mark. 2006. *Protiv modernog sveta – tradicionalizam, tajna intelektualna istorija dvadesetog veka*. Beograd: Ukronija.
- Subotić, Momčilo. 2014. „Iz političke misli Dragoša Kalajića.” *Politička revija* 39 (1): 115–155.
- Tanasković, Darko. 2013. „Dragoš Kalajić – čovek sa svojstvima.” *Pečat*. 4. maj 2013. <http://skr.rs/z46t>.

Aleksandar Gajić*

Institute of European Studies, Belgrade

RUSSIA IS RISING: TRADITIONALISM OF DRAGOŠ KALAJIĆ AND THE RESTORATION OF THE EMPIRE**

Resume

Dragoš Kalajić, a painter, publicist, and writer, represents one of the most distinctive and controversial figures in the Serbian public during the last three decades of the 20th and the beginning of the 21st century. The Paper deals with Kalajić's essays on Russia during the collapse of the Soviet Union as well as the period of Yeltsin's Russia, with a special emphasis on his assessments of the state of Russian society, its capacities for renewal and growth into a state that will have the strength to once again play a major role in world politics in the 21st century. The first part of the Paper provides a brief overview of Kalajić's public activity, primarily referring to his basic biographical and bibliographical data. The second part of the Paper explains Kalajić's attitude towards Russia, the visits and activities he developed there during the 80s and 90s of the 20th century, as well as the influence he left on the Russian public and cultural circles. The third part of the Paper refers to the traditionalist ideological positions that Kalajić consistently advocated as a kind of worldview for most of his life. The Traditionalist school, led by thinkers such as René Guénon, Frithjof Schuon, Julius Evola, and others, represents a distinct religious-philosophical school of thought in the 20th and 21st centuries whose basic guiding ideal is the existence of a common universal truth found in all major world religions. Kalajić's first encounters with the writings of René Guénon began in his early youth in the artistic group "Mediala,"

* E-mail adress: sasa95gajic@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3873-0231.

** The paper was created as part of the scientific research activity of the Institute for European Studies in Belgrade, which is financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation.

where he was most likely introduced to Guénon's writings by Miro Glavurtić. Kalajić's education in Italy during the first half of the 1960s was crucial for the complete adoption of traditionalist positions, where he became thoroughly acquainted with all the leading traditionalist authors and their works, especially those of Julius Evola, the leading right-wing Italian traditionalist. The fourth part of the Paper shows how suitable this ideological and doctrinal worldview was for perceiving and understanding the potential of Russian society, the people, and its historical traditions to embark on the path of renewal and re-strengthening. The last part of the Paper provides concluding considerations on the extent of Kalajić's assessments and predictions about the "Rising of Russia," which largely took place in accordance with what Dragoš Kalajić had predicted.

Keywords: Dragoš Kalajić, Russia, post-Soviet period, traditionalism, Atlanticism

* Овај рад је примљен 11. јануара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. фебруара 2025. године.

УДК 341.24:504.07(4-672EU)

DOI: 10.5937/pr83-53356

Оригинални научни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 39-70

*Јелица Стефановић-Штамбук**

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

РАСЕД САВРШЕНОГ КРУГА ВЛАДАВИНЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ ДИПЛОМАТИЈОМ ЕВРОПСКОГ ЗЕЛЕНОГ ДОГОВОРА**

Сажетак

Предмет овог рада је дипломатија Европског зеленог договора и учинци њеног вођења на Западном Балкану. Циљ истраживања је утврђивање разлога њених неуспеха у постизању одрживости у региону који подстичу ремећење аутономних локалних процеса достизања одрживог развоја којем теже грађани Западног Балкана. Теоријско-методолошки приступ заснован је на критичком сагледавању досадашњих налаза у литератури о дипломатији Европског зеленог договора, глобалној политици и дипломатији одрживог развоја и проблемима „тројне планетарне кризе”. Релациона дипломатска анализа из перспективе интердисциплинарне парадигме одрживости коришћена је у испитивању одвијања процеса генерисања секторских дипломатија Европске уније од 2016. године у вођење обједињујуће дипломатије Европског зеленог договора од 2019. године на Западном Балкану. Испољене контрадикторности трансформације односа у постизању одрживог развоја имају корен у системским и управљачким неуравнотеженостима три димензије одрживог развоја дипломатије и политике

* Имејл адреса: jelica.stefanovic@fpn.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-5154-7186.

** Рад је подржан средствима Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2024. години, број: 451-03-66/2024-03 од 26.01.2024. године.

Европске уније. Резултати истраживања откривају да на Западном Балкану неуспеси дипломатије Европског зеленог договора извиру из његове незаснованости на правима природе и све већег усредсређења на постизање партикуларних геополитичких циљева Европске уније у овом региону. Закључак је да снажне демократске иницијативе грађана региона за одрживи развој на добробит природе и остваривања људског права на чисту, здраву, безбедну и одрживу животну средину могу бити битан подстрек измени дипломатије Европског зеленог договора ка заснивању на истинском помирењу са природом ради изласка из глобалног режима неодрживости достизањем циљева одрживог развоја до 2030. године и климатске неутралности до 2050. године.

Кључне речи: права природе, дипломатија, Европска унија, Западни Балкан, Европски зелени договор, Европска комисија, циљеви одрживог развоја, климатске промене, критични минерали, Берлински процес

УВОД

Европска унија (надаље и ЕУ и Унија) неисцрпна је научна загонетка. Њена дипломатија и процеси дипломатског делатништва унутар мреже глобалних владавинских односа опирају се уопштавањима. Да ли је у њима Унија самостојни дипломатски делатник и даље нема задовољавајућих одговора (Стефановић-Штамбук 2008, 2010а, 2011; Keukeleire 2003; Keukeleire, Thiers and Justaert 2009; Spence and Bátor 2015; Koops and Macaj 2015; Rasmussen 2018). Лисабонска уговорна измена 2009. године створила је основу очекивања отклањања мањка дипломатске делотворности Уније. Ипак институционализација није исходовала учинке на које се рачунало. Слојевитост деловања условљена разликом пренетих и дељених надлежности Уније је остала. То није могло да промени ни успостављање Европске службе спољног деловања ни нове дужности Високог представника за спољне послове и политику безбедности који је и потпредседник Европске комисије (Стефановић-Штамбук

2010а; Carta 2012, 2013, 2014; Vanhoonacker and Pomorska 2013; Smith 2013, 2016).

Деловање ЕУ у глобалној дипломатији одрживости (Стефановић-Штамбук 2010б, 2010ц, 2011; Onditi et al. 2023; Fritzsche and Bäckstrand 2023; Blavoukos and Oikonomou 2024) је особено. Колико Европска унија успева да учинковито предводи међународне напоре у процесу обудућења света (*futuring*) толико је изгледније и да води прелазак на путању која осигурава и будућности човечанства и легитимност европске интеграције. Обудућење света је процес измирења човечанства са природом задовољавањем потреба садашњих и будућих генерација отклањањем нарушене природне обновљивости планете мирним путем и узајамношћу у сазнањима како би се природи враћало више него што се од ње узима за постизање људског просперитета (Stefanovic-Stambuk and Joksimovic 2023). Доминантни процес је још увек разбудућење (*defuturing*). Уоквирено је „владајућим глобалним режимом неодрживости (...) стварања света ратом и технологијом” (Fry 2009, 126) у којем људско насиље над природом њу трајно оштећује бивајући и извор и утока сваког насилништва и непријатељстава.

Пред окончање деловања Европске комисије (*European Commission*) чија је председница, у првом мандату од 1. децембра 2019. године, била Урсула фон дер Лајен (*Ursula von der Leyen*), и пре отпочињања њеног другог мандата на овом положају, прави је тренутак за сагледавање материјалних учинака дипломатије Европског зеленог договора – ЕЗД (*European Green Deal*) на Западном Балкану. Ово је глобално најдалекосежнија дипломатије ЕУ (Pastukhova, Pepe and Westphal 2020; Volintiru 2020; Petri 2020; Sandri et al. 2023; Tubiana 2023; Münch and Kurze 2024; del Castillo 2024). Постојање несагласности гледишта зашто се, ко, где и како је води, упућује на потребу продубљивања истраживања. Има мишљења да је дипломатија ЕЗД појачана климатска дипломатија (Sanzay 2020; Buchmann 2022; Borghesi et al. 2022). Нешто другачији углови посматрања налазе у њој јаче саставнице или енергетске или економске (Čerňák, Čiderová, and Benashvili 2022), или еколошке (Lazard and Youngs 2021; Treyer 2023), или дипломатије геополитике (Leonard et al. 2021).

Полазећи од схватања да је дипломатија ЕЗД обједињено трагање ЕУ и њених држава чланица за новим свеобухватним споразумом о људском измирењу са природом у свим активностима

ради заједничког дељења живота, времена, и планете истражиће се два њена досадашња неуспеха на Западном Балкану. Покушаће се да дође до одговора откуда потичу. Није неуобичајено да дипломатски дискурс Уније о предвођењу међународних напора у процесу обудућења света постизањем одрживости, сеже даље од њених материјалних постигнућа. Када се ради о остваривању одрживог развоја често је „више дела речи, него речи на делу”. Међутим, када се ради о дoметима дипломатије ЕЗД на Западном Балкану, иначе „изуму” ЕУ (Blockmans 2007, 13) лишеном чак и географске материјалности, нема ни дискурзивне производње вишка значења.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОД

Плански и оперативни документи Уније у вођеној дипломатији ЕЗД, као и стратешки усмеравајућа Декларација о Зеленој агенди за Западни Балкан (*Sofia Declaration on the Green Agenda for the Western Balkans*) (RCC 2020) усвојена у оквиру Берлинског процеса (*Berlin Process*), нису предупредили два непобитна дипломатска неуспеха. Први је признато одсуство напретка у области прилагођавања промени климе и олакшавања њених последица у региону због недовољне усредсређености Уније (BP 2023). Друго, неуспех је потпуно опречно основном усмерењу дипломатије ЕЗД, клизање њеног вођења на Западном Балкану у геополитичком правцу. Стављањем у изглед привидно корисне могућности региону да буде укључен у ланац вредности ЕУ и то у подручју критичних минералних сировина и батерија (MEFARA 2023) надметање са главним такмацима у технолошкој трци и то не зеленом трасом, већ „позелењавајућом”, показало је да савршени круг вишеразинске мрежне владавине образован око Западног Балкана дипломатијом ЕЗД има дубоку распуклину. Поново се форсира примат тобож „одрживих пракси рударења” (MEFARA 2023) у региону како би допринео снабдевању ЕУ критичним сировинама и индустријском ланцу вредности.

Она је између шест водећих иницијатива из стратегије Јункерове комисије за регион и 2018. године, на једној страни, и захтева унапређеног уређења приступног процеса Западног Балкана 2020. године, на супротној страни. Овај расед кроз „мере убрзане интеграције” у јединствено тржиште ЕУ омогућује геополитичко инструментализовање процеса приступања. Компромитовање

незадовољених потреба региона за низом мера прилагођавања и олакшавања драстичних последица климатских промена и обнављања природног богатства и добробити је забрињавајуће. Нарушавање људских права, умањивање вредности локалног знања, потцењивање локалног избора, потпуне информисаности и обавезе државе да обезбеди уживање права на чисту здраву, безбедну и одрживу животу средину део су материјала реалности на Западном Балкану под утицајем дипломатије ЕЗД ЕУ.

Енигма су корени или разлози оба неуспеха. Први неуспех би требало да се отклони намеравањем Регионалним партнерством за климу Савезне Републике Немачке са регионом. Други неуспех, будући да је у опреци целини сврха ЕЗД, већ је очито потврђен грађанским незадовољством у Републици Србији. Грађанство се снажно опире даљим истраживањима и рудној експлоатацији минерала јадарита која садржи литијум и бор. То исказује грађанско неприхватање и могућег правца „убрзане интеграције” земље, према важећим правилима измењеног вођења приступног процеса региона (CoEU 2021), у јединствено тржиште Уније укључивањем у њен ланац вредности критичних минералних сировина и батерија. Зашто је дипломатија ЕЗД као обједињујуће остваривање 17 циљева одрживог развоја – ЦОР (*Sustainable Development Goals*) утврђених 2015. године у Европској унији и региону имала за исход наведене неуспехе?

Ниједан од њих није могуће првенствено приписати партнерима за приступање Унији са Западном Балкана. Слабости сваког од партнера, укључујући у процесу приступања предњачеће државе – још увек Црну Гору и Републику Србију – у техно-економско-еко-био-социјалној трансформацији ка одрживости усмерене су на исти пут зелене и дигиталне транзиције као и ЕУ. Додатно, обе далекосежне процесне промене овијају се под њеним надзором, улагањима, помоћи и подршком. Свако одступање требало је и да се благовремено отклањана. Када би слабости пресудно одлучивале, онда, ипак не би било понуђеног немачког Регионалног партнерства за климу. Поготово на Западном Балкану где још увек није отклоњена зависност од фосилних горива, осим у Албанији. Декарбонизација осталих сектора не напредује. Зато би било битније да су неке друге могућности укључивања у Унијино јединствено тржиште стављене у изглед за учешће региона у неким другачијим ланцима вредности, а не у екстрактивном сектору какав је рударење критичних минералних

сировина. Оба регионална неуспеха дипломатије ЕЗД ипак морају имати заједнички именитељ. Нужно је потребно прво испитати и увидети да ли потиче из самог њеног концептуалног склопа. Истовремено неуспех регионалне димензије вођења ове дипломатије придодaje и изостајању глобалног доприношења достизању циљева одрживог развоја, називаних и глобалним циљевима.

Колико год може бити нађено препрека у стицају изненадних удара спољних околности на ЕЗД, оне могу бите само отежавајући, али не и пресудни разлози два неуспеха. Пандемија КОВИД-19 избила је на самом почетку вођења дипломатије ЕЗД. Непобитно је да док још опоравак од ње није био постигнут, Руска Федерација је започела агресију на Украјину 24. фебруара 2022. године. Потом је 7. октобра 2023. године упадом припадника Хамаса у Израел покренут и други рат у суседству ЕУ. Међутим, нађена концептуална распуikliна између стратешког документа из 2018. године и унапређеног уређења приступног процеса „нове методологије” из 2020. године претходе горњим двама геополитичким вододелницама.

Зато је неопходно проверити претпоставку да унутар концептуалног склопа ЕЗД лежи јединствени разлог оба неуспеха њене регионалне дипломатске димензије. Регионална димензија дипломатије ЕЗД, која је објединила раније одвојено вођење климатске, енергетске и дипломатије заштите животне средине, уз трговинску дипломатију у целовито координирано постизање одрживог развоја ЕУ, проширењем на Западни Балкан, открива кључну и за сада несавладиву тешкоћу Уније да преокрене свој развој пресудним постизањем „помирења економије са планетом” (von der Leyen 2019).

РЕЗУЛТАТИ

Како би се постављена претпоставка о јединственом разлогу оба неуспеха регионалне димензије ЕЗД проверила у целини ће се истраживачки ући у траг преузимању циљева одрживог развоја у Унији и слеђењем процеса подешавања свих политика ЕУ за њихово постизање, укључујући и политику проширења у Европској комисији. То повлачи да се најпре процес истражи током раздобља 2014–2019. када је Жан-Клод Јункер (*Jean-Claude Juncker*) био на челу Комисије. Потом ће се испитати како је концептуализовано достизање циљева одрживог развоја ЕЗД (ЕС 2019б) као стратегијом остварења визије

климатски неутралне Европе до 2050. године и детаља планиране путање којом ће се кретати до овог циља.

Процес вођења дипломатије ЕЗД на Западном Балкану биће изложен у трећем делу и изведена топологија његове владавинске мреже до успостављања Фонда за реформу и раст за регион (Regulation 2024/1449). Налази ће бити сведени у закључној дискусији о томе да ли оповргавају или потврђују полазну хипотезу о унутрашњој концептуалној контрадикторности ЕЗД. Налаз омогућава настављање упоредног истраживања и дипломатије ЕЗД који ће водити нови састав Европске комисије. Веродостојно очекивање је да нађену основну противречности ЕЗД, уколико не буде споразумно отклоњена међу државама чланицама и институцијама ЕУ, ни највичнија дипломатија не може савладати.

Подешавање политика ЕУ за достизање циљева одрживог развоја у Јункеровој Комисији

Јункерова комисија успоставила је од 2016. године два тока рада на постављању ЦОР у матицу свакодневног деловања. Комисија је током 2016. године важећу дестогодишњу развојну стратегију ЕУ „Европа 2020: Стратегија за паметни, одрживи и укључиви раст” (ЕС 2010) као и приоритете свог рада сравнила са свим ЦОР и сјединила их са њима. Усвојила је и „Нови развојни консензус” (Joint statement 2017/C 210/01) за пружање развојне помоћ подесивши тиме односе са афричким, пацифичким и карипским придруженим чланицама. Евростат (*Eurostat*) је утврдио полазну основу статистичког праћења остваривања ЦОР у Унији. Почевши од 2017. године Евростат годишње објављује њихово достизање у ЕУ контексту. Организационо је спровођење циљева хијерархизовано у Комисији и први потпредседник је добио задужење за старање о хоризонталној одрживости.

Разрађени сценарији „Будућности Европе” засвођени су Агендом за одрживи развој 2030 (*Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*). Успостављена је и консултативна платформа многих заинтересованих о примени ЦОР у ЕУ како би се други ток рада Комисије на стратешком постављању постизања одрживог развоја ЕУ после 2020. године глатко остварио. Најављено је да ће рад отпочети представљањем документа за размишљање пре краја 2018. године. Међутим, израда је каснила. Документ

је објављен јануара 2019. године (ЕС 2019а). Обезбеђивао је и да Европска унија сачини свој први добровољни извештајни преглед примене Агенде 2030 и достизања ЦОР ради представљања на Високом политичком форуму УН 2019. године. Претпоставке су припремљене за стварно подизање нивоа амбиција новог састава Европске комисије предузимањем уматичења циљева одрживог развоја у све политике ЕУ, уз унапређивање координације њиховог достизања у оквиру Европског семестра.

Основна обележја првог тока процеса рада била су следећа:

1. Здруживање ЦОР са већ утврђеним европским политичким оквиром и одређеним приоритетима будући да је званично остваривање ЦОР започело 1. јануара 2016. године.¹ Јункерова комисија која је 1. новембра 2014. године ступила на дужност започела је, пре коначног утврђивања циљева одрживог развоја 2015. године, вођење политика и покретање иницијатива за остваривање десет политичких приоритета. Јункер их је саобразио издвојеним стратешким приоритетима Европског савета за период од 2014. до 2019. године. Европски парламент је те оријентације деловања потврдио прихватањем Јункеровог председничког положаја у Европској комисији и њеног чланског састава који је предложио;
2. Оцењивање где се ЕУ налази у постизању ЦОР;
3. Увиђање најбитнијих проблема одрживости;
4. Редовно извештавање о напретку ЕУ у достизању ЦОР, како годишње на темељу полазног статистичког увида Евростата 2016. године, тако и Агендом 2030 предвиђено и извештавање Високог политичког форума и у годишњем ЕКОСОК (ECOSOC) формату и сваке четврте године почевши од 2019. године у формату заседања Генералне скупштине УН;
5. Промовисање одрживог развоја глобално у сарадњи са спољним партнерима;
6. Унапређење спровођења ЦОР удружено са Саветом и Европским парламентом;

¹ Генерална скупштина Уједињених нација усвојила је 25. септембра 2015. године Агенду за одрживи развој до 2030. године (UNGA A/RES/70/1). Њен саставни део су циљеви одрживог развоја. Они су уређени глобални политички оквир постављања свих политика за мерљиво достизање одрживог развоја до 2030. према утврђеним индикаторима (показатељима) домета сваког циља.

7. Покретање успостављања Платформе разнородно заинтересованих ради њиховог нужног партнерског деловања у примени Агенде 2030 настављањем обједињења ЦОР свим политикама и програмима Уније;
8. Продубљено праћења спровођења ЦОР у ЕУ;
9. Размена најбољих пракси међу актерима одрживог развоја у Унији;
10. Осмишљавањем нових могућих побољшања деловања за одрживи развој.

Други ток процеса рада Комисије ишао је ка стварању свеобухватног приступа ради постављања ЦОР у матицу свакодневног рада Комисије у заједништву деловања са Европским парламентом, државама чланицама и кругом свих разнородних заинтересованих за њихово спровођење покретањем процеса промишљања будућности одрживе Уније. Овај ток имао је два основна циља. *Прво*, продубљивање дугорочне визије развоја ЕУ и усредсређења секторских политика после 2020. године на ЦОР као главног политичког алата за њихово обликовање ради мерљивог достизања до 2030. године. *Друго*, преусмерење доприноса буџета ЕУ на постизање ЦОР усидрених дугорочних политика и програма ЕУ у вишегодишњем финансијском оквиру после 2020.

Развојна визија одрживе Европе и нови склоп измењених европских политика проистичу из пресека 2016. године истовремених спољних и унутрашњих промена у Унији. Најдраматичнија је унутрашња промена изазвана одлуком грађана Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске о повлачењу земље из чланског састава ЕУ², донета на референдуму одржаном 2016. године. Неспорно је то кључни прекид готово шест деценија трајања обрасца ширења европске интеграције. Ово прво „скупљање” ЕУ са 28 на 27 држава чланица придружено је, већ одвијајућим превирањима услед погоршавања климатске кризе, неотклоњених последица глобалне економске кризе из 2008. године, и изражених разликовања према политици новог председника Сједињених Америчких Држава, Доналда Трампа (*Donald Trump*). Узајамна развојна разилажења и

² Уједињено Краљевство Велике Британије и Северне Ирске споразумно је иступило из чланства у Европској унији 31. јануара 2020. године у поноћ по средњоевропском времену. За ову државу чланство у ЕУ окончано је нешто касније у поноћ по гриничком времену.

удаљавања (дивергенција) регија унутар Уније оптерећивала су њено грађанство које је све одлучније захтевало налажење хитних решења. Зато се 2017. године убрзано предузима свеобухватно разматрање будућности ЕУ.

Европска комисија, настојећи да се заједнички дође до свим државама чланицама и грађанству прихватљивог даљег правца развоја Европске уније, објављује, 1. марта 2017. године, „Белу књигу о будућности Европе: размишљања и сценарији за ЕУ 27 до 2025” (ЕС 2017). Документ је обезбедио полазиште за остваривање јавних дијалога у градовима и регијама широм ЕУ како би се пре одржавања избора за Европски парламент 2019. године створила основа одлучивања о даљем току европске интеграције. На овај начин покренути процес „Дијалога о будућности Европе”, или „процес Беле књиге”, требало је да доведе до утврђивања јасног опредељења за један од предложених пет развојних модела даље интеграције. Понуђени су одабири били су од неизмењеног развијања интеграција у постојећем правцу (ЕС 2017, 16–17) до вршења измена између крајности свођења европске интеграције на „само унутрашње тржиште” (18–19), или постојаног подухватања стремљењу „већем чињењу заједно” (24–25).

Свечано обележавање 25. марта 2017. године шест деценија од потписивања 25. марта 1957. године Римских уговора – Уговора о успостављању Европске економске заједнице и Уговора о успостављању Европске заједнице за атомску енергију – било је прилика да шефови држава или влада 27 држава чланица и челника три ЕУ установе – Европског савета, Европског парламента и Европске комисије – пруже почетни допринос процесу „Дијалога о будућности Европе”. Замисао позитивног плана, односно Римске агенде, чинила је темељ „Римске декларације”.

Развој у деценији од 2017. до 2027. године усмерен је ка стремљењу да Унија буде „сигурна и безбедна, напредна, конкурента, одржива и друштвено одговорна, и вољна и способна да игра кључну улогу у свету и обликовању глобализације” (EUCO 2017), отворена оним европским државама приврженим њеним вредностима и њиховом заговарању (EUCO 2017). Усредсређено је требало да оствари четири основна циља: „1. сигурну и безбедну Европу; 2. напредну и одрживу Европу; 3. социјалну Европу; 4. јачу Европу на глобалној сцени” (EUCO 2017).

Процес преиспитивања правца европског интегрисања обухватао је и одговор на питање како да Европска унија има глобално и регионално водећу улогу у постизању одрживог развоја до 2030. године, који је опште постављени јединствени циљ светске заједнице. Установе и државе чланице Уније потврдиле су у јуну 2017. године опредељеност да предводе у преображају света доследном применом у Унији и на националном, регијском и локалном нивоу (Joint statement 2017/C 210/01), међународно утврђеног политичког оквира развоја (Joint statement 2017/C 210/01). Тај оквир чине Агенда за одрживи развој 2030. године, и од ње неодвојива Адис Абеба акцијска агенда (UNGA A/RES/69/313), а употпуњују Сендаи оквир за смањење ризика од катастрофа 2015–2030 (UNGA A/RES/69/283), и правно обавезујући Париски споразум (Paris Agreement 2015) у склопу Оквирне конвенције Уједињених нација о промени климе (UNFCCC 1992). Усвајањем новог европског консензуса о развоју изнова је истакнута посвећеност ЕУ и њених држава чланица „животу свих у достојанству измирењем економског просперитета и дејствености, мирољубивим друштвима, друштвеној укључености и одговорности за животу средину” (Joint statement 2017/C 210/01).

Сврха постизања опште сагласности о „оквиру заједничког приступа политици развоја (...) деловањем установа ЕУ и држава чланица у сарадњи са свим државама у развоју” (Joint statement 2017/C 210/01) – саобразно надлежностима ЕУ и држава чланица (Joint statement 2017/C 210/01) и активностима вођеним саобразно целовитој визији „Глобалне стратегије спољне и безбедносне политике ЕУ” – проистицала је из решености да заједно остваре „одрживију, укључивију, безбеднију и напреднију Европу” (EEAS 2016). Договорено је да ће оцена средњорочне примене и постигнућа новог европског консензуса о развоју бити извршена 2024. године (2016).

Наредни учињени кораци за достизање циља одрживе Европе извршени су коришћењем „као компаса” 17 ЦОР. Предлог заокружене визије одрживе Европе и деловања да буде остварена, Комисија је изложила у документу „Ка одрживој Европи до 2030. године”, објављеном 30. јануара 2019. године (ЕС 2019а). Држећи се правца одређеног Римском агендом, разрађеног и Римском декларацијом, забринутости грађана ће се отклонити заједничким радом на остварењу „напредне и одрживе Европе: (...) Уније која унапређује постојан и одрживи раст (...) Уније у којој су привреде сусретне,

Уније где је енергија безбедна и доступна, а животна средина чиста и сигурна” (4). Издвојена су уз почетни историјски приоритет европске интеграције „светски мир” (3) и два нова приоритета. Посебно је истакнуто да у деценији повећане посвећености одрживом развоју Европска унија мора обезбедити „добробит свог народа и опстанак” (3). Четири темеља постављена политици за одрживу будућност су:

1. прелазак са једнолинијске на кружну (циркуларну) привреду (ЕС 2019а, 15–16);
2. одрживост од „њиве до трпезе” (17–18);
3. убудуће отпорна енергетика, грађевинарство и мобилност (18–20);
4. осигурани друштвено праведан прелазак са неодрживих на одрживе начине живота, производње и потрошње будући да је промена за одрживост истовремено „унапређивање социјалних права и добробити за све што повратно доприноси социјалној кохезији у државама чланицама и у целој ЕУ” (20).³

Прелазак ка одрживости мора бити вођен основним начелом да нико не буде изостављен. Ниједан појединац, нити заједница, ни сектор, нити регија не сме бити скрајнута из развоја. Сви припадници друштва ће „уживати једнаке могућности да допринесу одрживој европској будућности и користи преласка” (ЕС 2019а) путем зеленог економског преображаја. Сврха преласка ка одрживости је да и даље „помаже државама чланицама и регионима да више расту и то једни ка другима уз избегавање регионалних неправди и неједнакости у ЕУ унутар и између градских и сеоских области” (21). Примена и унапређивање „Урбане агенде за ЕУ” (Urban Agenda for the EU) сматрано је битним, али не и довољним. Нису потпуне ни мере ЕУ, попут „кохезионе политике и политика развоја села, укључујући ЕУ акцију за паметна села” (22). Учешће свих делатника и на средишном и на регијском плану нужно је за убрзање преласка до одрживости спровођењем „одговарајућих уређујућих и других приступа за јачање сеоских области и очување једнаких животних услова” (22).

Један од битних исхода процеса грађења консензуса било је потврђивање обновљене опште сагласности о проширењу из закључака Европског савета одржаног 14. и 15. децембра 2006. године (EUCO 2006). Процењено је да одрживост захтева и вршење стратешког оживљавања политике проширења планираним јачањем

³ О овом темељу политике за одрживу будућност ближе видети: ЕС 2019а, 20–22.

деловања Уније на Западном Балкану. Кандидатима и потенцијалним кандидатима у региону изнова је предочена европске перспективе, укључујући и чланство у Унији када она довољно ојача своје демократске темеље и буде припремљена за пријем нових чланица (ЕС 2018).

Утврђивање и вођење европских политика усредсређено је на постизање свеобухватног преображаја за стварање добробити садашњих и будућих генерација. Најутицајније политичке групације ЕУ испољиле су опредељење за глобално и регионално предводништво Уније у окончању климатске кризе и остварењу одрживог развоја доследним заједничким, националним, регионалним и локалним деловањем свим политикама и програмима ЕУ, укључујући и политику проширења.

Обједињење достизања циљева одрживог развоја Европским зеленим договором Комисије фон дер Лајенове

Када се 11. децембра 2019. године нова председница Европске комисије (Комисије), полетно обратила јавности најавом ЕЗД, могло је изгледати да процес обудућења заиста почиње. Упознајући различите заинтересоване о тог јутра постигнутој усаглашености новог састава Комисије о стратегији мењања Уније ка одрживости, закључила је да је за Европу наступио тренутак раван „закорачењу човека на Месец” (Hutchinson 2019). Јасно утврђеном путањом следиће и „50 акција за 2050-ту годину” (2019) до које Европа мора постати први климатски неутрални континент. Поборници и заговорници који су то држали циљем одрживости на којем се европска интеграција морала доказати кадром у 21. веку, како се миром доказала у 20. веку, могли су у саопштеном наћи потврду да је посао, започет у претходној Комисији, темељито урађен, те га брзим ритмом већ у првих 100 дана нова Комисија наставља.

Урсула фон дер Лајен је, пре нимало лаког избора за председницу Комисије, будући да није била *Spitzenkandidat*,⁴ целовито стратешки припремила политичке смернице деловања. Представила их је 14. јула 2019. Европском парламенту, који је њено именовање потврдио 16. јула. Сабрала је све резултате рада претходне Комисије, укључујући

⁴ Особа на првом месту изборне листе кандидована за највиши положај који је могуће стећи односним изборима.

достигнуту оствареност постављених циљева одрживог развоја у матицу свих политика, програма и иницијатива ЕУ. Саобразно постигнућима рада на промишљању и предлозима створене и активно делујуће Платформе разнородно заинтересованих, као и посебно образоване Групе за ЦОР у Савету ЕУ, обликовала је правце деловања Комисије како би била испуњена очекивања грађанства ЕУ исказана одабиром програмских понуда политичких странака на изборима за Европски парламент.

Следила је и налазе о достигнутоци ЦОР нужним деловањима за трансформисање Уније до одрживости из јануара 2019. Такође, узела је у обзир и добровољни извештајни преглед ЕУ за Високи политички форум 2019. године. Постављањем ЦОР у матицу стратешке визије ЕУ до 2030, и потом до 2050. године, уобличила је целокупни политички оквир и приоритете Комисије. Постављену стратешку визију Уније која тежи да постигне више потом је јасно изложила и у писмима задужења сваком предложеном члану Комисије. Хијерархијско управљање, које је Јункер већ усталио, је задржала.

- Сваки члан Комисије (комесар) мора обезбедити постизање ЦОР у области политике за коју је задужен.
- Цела Комисија, делујући према приступу „целокупне власти” (*whole of government approach*), сноси одговорност за целокупно спровођење ЦОР у целини.
- Циклус Европског семестра економског управљања претвара се у инструмент који интегрише ЦОР.

Разлог хијерахизације правдан је првенством добробити људи, те да укључив раст и одрживост животне средине морају бити неодојиви. Стога је комесар задужен за економију, Паоло Ђентилони (*Paolo Gentiloni*), искусан већ у италијанском постизању одрживог развоја, добио предводећу улогу у овом приступу за постизања кохерентности политике за одрживи развој ради достизања кључног домета 17.14⁵ и обезбеђивања да:

- економска политика подстиче одрживи раст и осигурава заштиту и стабилност потребну европском грађанству обједињењем ЦОР у Европски семестар;

⁵ Овај циљни домет 17.14 је изузетно битно унапређивање кохерентност политике за одрживи развој. Усвојени индикатор је број земаља са успостављеним механизмом за унапређивање кохерентности политике за одрживи развој.

- одговорност у контексту Европског семестра за координисање спровођења ЦОР буде недељива.

Ослањајући се на вичност и одважност Франса Тимерманса (*Franciscus 'Frans' Timmermans*) који је, као први потпредседник Комисије све до оставке 2023. године, обједињено био задужен за спровођење ЕЗД и вршио дужност комесара одговорног за деловање Уније у области климе, фон дер Лајен се сигурније носила са драматичним ломовима спољних удара прекограничних криза које су потресале ЕУ. Приступ осивине ЦОР: акција за климу – чиста енергија – индустрија, иновације и инфраструктура – одговорна производња и потрошња – смањивање неједнакости – мир, правда и јаке институције био одлучујући да се преброде и пандемија и рат Руске Федерације којим је кидано снабдевање ЕУ енергентима, као и у једном периоду настала прехранбена криза.

Међутим, фон дер Лајен је Комисију коју је предводила, од почетка представљала, „геополитичком Комисијом” (*von der Layen* 2019). Разлог није било само пуко разликовање од Јункерсове „политичке Комисије” (*Juncker* 2014). Идентитет деловања је био по среди у овом именовању. Процењено је да јача и технолошко-економско надметање и нова сврставања држава уз Народну Републику Кину, нарастајућу у моћи. Још неке од држава учесница БРИКС (*BRICS*), као „настајућих сила” или „сила у повоју”, посебно Индија постајале су све агилније у повезивању на разним странама користећи добити сарадње од свих. То упућује председницу Комисије да и ЕЗД држи битном полугом надметања са онима са којима се немају подударни интереси у областима где је то случај, а сарадње у областима где је то могуће. Отуда и привлачења свих оних са којима се има блискост интереса што више и што тешње, но увек држањем европских вредности у прочељу сарадње.

Потврда фон дер Лајенове да је Комисија од 2019. године геополитичка дата је и на Западном Балкану. Држан у свим противречностима „интегралним делом” Уније иако ван ње, било је неопходно да му се учини да обједињујућом дипломатијом ЕЗД надомести нешто од пропуштанога да се благовремено учини, и ускраћеност умањи како би био ван домаћаја покушаја да новонастале недаће региона искористе такмаци ЕУ. Одлагање почетка приступних преговора са Републиком Северном Македонијом и Републиком Албанијом, због нових замисли француског председника, уз „пужев” темпо приступних преговора Црне Горе и Републике Србије,

вараничења посебно на Косову и Метохији, уз непостојаност односа у Босни и Херцеговини, били су додатни подстицаји упливима од Русије, преко Кине, Турске, до појединих држава Залива.

Пандемија, а потом што бржи опоравак, да би били олакшани и без стварања новог подесног тла заинтересованих за утицај, довели су и до проширења стратегије ЕЗД на регион, као и „Економског и инвестиционог плана” (ЕС 2020б) којим је нови финансијски инструмент за опоравак „ЕУ следећа генерација” примењен и на партнере проширења Уније на Западни Балкан. Последице по енергетску безбедност, због отежаног набављања енергента из Русије уведеним аутономним мерама ЕУ (санкцијама), покушане су такође да се отклањају. Омогућавање доступности региону новог механизма за савладавање ових последица највеће геополитичке кризе у Европи од Другог светског рада заједничке набавке енергената, потврдило је солидарност. Регион, већ уговорно вишеструко везан за ЕУ, обужмљен је „пуним кругом” њене 2001. године концептуализоване вишеразинске мрежне владавине ([ЕС] 2001) преплетене од 2020. године вођеном дипломатијом ЕЗД.

Савршени владавински круг обједињења Западног Балкана дипломатијом Европског зеленог договора и расед унутар њега

Комисија је раздобљу 2019–2024. године поставила шест политичких приоритета. Међутим, расед у кружењу односа у владавинској мрежи направљен је усвојеном изменом вођења приступног процеса Западног Балкана, на француску иницијативу. Комисија је на поднете идеје одговорила сачињеним нацртом. Представила га је 5. фебруара 2020. године (ЕС 2020а). Овај документ јавно познат као „нова методологија” или „ревидирана методологија”, садржао је и могућност да Република Србија и Црна Гора прихвате да се прилагођавање изврши у њиховим постојећим преговарачким оквирима одвијајућих процеса приступног преговарања.

Поднети нацрт предлога Комисије Савет ЕУ прихватио је 25. марта 2020. године у акључцима о проширењу и процесу стабилизације и придруживања (СоЕУ 2020). Европски савет је, на заседању наредног дана, одобрио ове закључке (ЕУСО 2020). Будући да су у коначници и Црна Гора и Република Србија прихватиле да се унесе прилагођавање у њихове преговарачке оквире, настали

расед је био свеобухватан иако ће почеци преговора са Републиком Северном Македонијом и Републиком Албанијом бити одлагани све до 19. јула 2022. године. Комисија је 2020. године сачинила и јасан преглед достизања ЦОР (ЕС 2020ц).

Постајање Европе првим климатски неутралним континентом⁶ до 2050. године немогуће је без потпуне укључености Балкана и његовог постизања декарбонизације. Одлучним деловањем на обезбеђивању потребних улагања у иновације и истраживање за прелазак на циркуларну привреду, нове чисте технологије и потпуну измену економског модела тражило је и даље кораке. Примеравању индустријске политике том новом моделу одрживог економског раста морало је следити стратегијско усмеравање ЕЗД-ом. Емисије гасова стаклене баште требало је знатно да се смање. Посебно развијеним планом емисије угљен диоксида до 2021. године, уместо 40%, предвиђено је да ће бити смањење најмање за 55% у 2030. на одговоран начин праведном транзицијом.

Други правац темељне измене је ојачавање социјалне тржишне економије Уније. Поштујући границе природне обновљивости планете, она постиже да сви људи уживају просперитетну добробит и већу социјалну правичност. Доследно испуњавање европског стуба социјалних права пресудно је у овом трансформисању да би ЕУ постала заједница равноправности.⁷

Унија припремљена за дигитално доба коришћењем свих могућности које оно пружа у безбедним и етичким границама⁸ постала је уз зелену друга жижа одвијања близаначке транзиције. Међутим, постоји још две градивне стране одрживог развоја које се морају држати у равнотежи. Прва је да развијенији имају обавезу дељења знања са мање развијеним. Друга је да развијенији не смеју

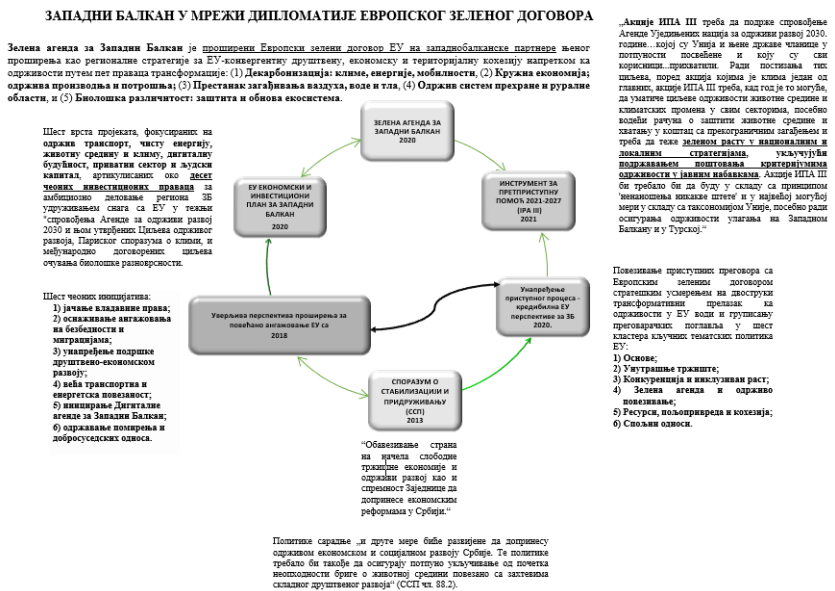
⁶ Ради се о циљевима одрживог развоја: 13 Акција за климу која је тежиште остваривања трансформације ка одрживости Европске уније чему је прилагођено постизање домета одређених у овом циљу и циљевима: 9 Индустрија, иновације и инфраструктура, 7 Доступна и обновљива енергија, 12 Одговорна потрошња и производа, 10 Смањивање неједнакости унутар и међу државама, 15 Живот на земљи, 14 Живот под водом, 2 Свет без глади и 16 Мир, правда и снаже институције.

⁷ Постизањем првенствено домета одређених циљевима одрживог развоја: 1 Без сиромаштва, 3 Добро здравље за све, 4 Квалитетно и доживотно образовање, 5 Родна равноправност, 8 Достојанствени рад и економски раст и 16 Мир, правда и снаже институције главно је остваривање овог правца трансформације.

⁸ Достизање домета циљева: 9 Индустрија, иновације и инфраструктура, 4 Квалитетно и доживотно образовање и 16 Мир, правда и снаже институције кључно је за овај правац трансформације ЕУ.

пребављивати сопствену неодрживост на друге. Ови случајеви нечињења/чињења откривају да развој постижан било првим нечињењем или другим чињењем, земљу сматрану развијеном показује колико није и одрживо развијена. Имајући у виду све ове чиниоце у виду при утврђивању топологије владавинске вишеразинске мреже дипломатије ЕЗД на Западном Балкану, појачане Европском стратегијом економске безбедности ([ЕС] 2023), добија се њена наредна мапа.

Слика 1. Топологија мрежне дипломатије Европског зеленог договора

Извор: Обрада аутора.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Пречесто дипломатски дискурс Европске уније шта, зашто и како чини и постиже у глобалној климатској-еко-био владавини, односно владавини за одрживост одудара од њених материјалних чињења. Материјална нечињења ЕУ поготово озбиљно одступају од њеног дискурса глобалног предвођења у налажењу решења за људској егзистенцији претећу „тројну кризу” – промене климе, губитка биолошке разноврсности и загађења (IPCC 2023; WMO 2023).

Дискурзивно, Унија наглашава, без имало уздржаности, своје предводништво у постизању одрживости. Међутим, „громогласно

ћути” о правима планете (Stone 1972). Унија не даје ни гласа о пуном поштовању и системској заштити права природе – „биотичких права” (Nesh 1993). Морално је посрнуће људи да не говоре макар у име свих угрожених живих врста када се одвија шесто масовно изумирање, скривљено, овога пута, активностима људи, а не вулкана или метеора. Наука није усамљена у упућивању позива на неопходно нормативизовање права „оних који не говоре”.

Уједињене нације (UNGA A/RES/37/7), бројна друштва, групе, појединци и неке државе (Schoukens 2020) упорно се залажу за усвајање права планете и успостављање њихове заштите. Даље избегавање признавања истине да без заштићених права планете нема ни интегритета живота погубно је за човечанство. Можда би опречна крилатица омиљеној поборницима антропоцентричног самољубља „Нема ентитета без идентитета” која би гласила „Без планете нема интегритета” могла дати подстрек преумљењу свих који не виде да су живећи од планете скхрали њену способност самообнављања како би им служила да од ње живе. Европске уније, нажалост, нема у настојањима да се признавањем права планете сачувају и људска врста и људска права. Изузетан је међународни дипломатски успех коначно увршћивање 2022. године у каталог неотуђивих људских права основног права на „чисту, здраву, безбедну и одрживу животну средину” (UNGA A/76/L.75). Ово људско право прожима сва остала права држећи их укоренењено остварљивим. Међутим без заштићених права планете ово право је празна љуштура, те последино и сва људска права.

Дискурзиво ЕУ не посустаје у истицању како најпостојаније делује на постизању нулте емисије гасова стаклене баште до 2050. године предњачењем у достизању кључног глобалног климатског циља непреласка 1,5° С пораста глобалног загревања у односу на преиндустријски ниво. Међутим, изразито је одсуство опредељења Уније за проширивање надлежности Међународног кривичног суда и на злочин екоцида. Као што је нема у заштити права планете или природе, нема је ни у пенализацији системског насиља против природе. Уколико би злочин против природе био међународно кривично дело, изазивачи емисија штетних гасова не би могли избећи одговорност за глобално загревање, а „глобална нула” била би достижија.

Унија истрајно предочава и да је првак у спречавању загађивања ваздуха, воде и земљишта. Али у ЕУ се и даље се субвенционише

коришћење дрвета и биља за добијање енергије. Загађивање се тиме повећава, а погађа највише најсиромашније и најистиснутије из матице уживања друштвене добробити. Унија и природни гас држи за „најчистији”, готово „зелени” енергент, иако је и необновљиво фосилно гориво. Претежно га чини метан који лако „бежи” и у преносу и у коришћењу, а 28 пута више загађује од угљендиоксида. Нема ни истрајности ЕУ да трајно оконча све обмане да је нуклеарна енергија „зелена”, „чиста”, „безбедна” и „одржива”. Када би било тачно да је болест здравље, патња срећа, ропство слобода, а планета равна плоча онда би и нуклеарна енергија била зелена, чиста, безбедна и одржива. Низак састав угљеника у самом гориву није довољно мерило за незагађивање. Једино мерило су висине загађења у целокупном екосистему сваког енергента укључујући и загађење трајним отпадом који се њиме ствара.

Ова и слична несагледавана нечињења и чињења Уније уколико им се не приступа холистички не виде се да су извор и утока два највећа неуспеха њене дипломатије ЕЗД на Западном Балкану. Заједнички узрок и неуспех Уније у помагању прилагођавања и олакшавања последица климатских промена уз неподржавање декарбонизације региона свим преузиманим и подржаваним мерама проистиче из неуспеха саме ЕУ да постигне измирење економије са природом. Исти овај узрок одбацивања поштовања права природе и промицања њеног делатништва, или актерства, узрок је и клизања њене дипломатије ЕЗД у увлачење Западног Балкана у погрешну технолошку трку. Уместо да Унија предњачи, на пример, у зеленом водороду који је најподесније могуће складиште енергије и то без незамисливих количина батерија, при чему литијум и слични минерали могу, можда за мење од деценије постати штетнији технолошки правац и од садшњег о којем се зна да је погубни учинак фосилних горива, она дипломатијом ЕЗД вуче Балкан на ту странпутицу геополитике.

Истраживањем процеса и односа дипломатије ЕУ на Западном Балкану полазна претпоставка је у целости потврђена. Истовремено је откривено да Унијино непоштовање права природе којег спречава „измирења економије са планетом” јесте у корену неуспеха њене дипломатије ЕЗД на Западном Балкану. Извор је и недовољног улагања у исправне начине зелене транзиције у региону и на пребацивању сопствене недорживости Уније на њега. Брешу за то ЕУ је отворила новом методологијом вошења приступног процеса региона.

Закључно потврђена хипотеза истраживања упућује да дипломатија ЕЗД није обједињујућа. Није ни трагање које обудућује било ЕУ било њене партнере проширења на Западном Балкану. Подводећи под свод одрживог развоја, сопственог и других, некадашње одвојено вођење климатске и енергетске дипломатије и дипломатије одрживог развоја и развојне помоћи обједињење је покушано, али неуспешно. Секторски вођене дипломатије до 2016. године штитиле су од „групног мишљења” (*group think*). Хијерхијским управљањем Комисијом у вођењу повезаности дипломатизација проблема извргла се у идеологизацију дипломатије.

Државе кандидати за чланство у региону Западног Балкана обухваћене раседнутом владавинском вишеразинском мрежом дипломатије ЕЗД располажу моћи да ипак веродостојно и достојно одговоре. Најпре непотцењивањем локалних знања својих грађана и њихових интереса за већим вредновањем природе него што то чине кохорте епистемократа скривене иза теорија од којих свака има тржишну цену. Заједнице стручњачког знања нису демократске, нити су поседнице истине. Друго, то је само удружено озбиљно, посвећено, отворено трагање за споразумним мирно постигнутим праведним за сваког и за природу дељења живота, времена, и планете. Дипломатија је једини пут обудућења света. Само нас она може у трагању за налажењем помирења са природом довести као цело човечанство до решења. ЕЗД без признавања права природе је пука погрешна политика. Стога је ни највичнија дипломатија не може спретно извести из беспућа обезбудућења.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Berlin Process [BP]. 2023. “Joint Declaration of Intent between the Leaders of the Western Balkans Six and the Federal Republic of Germany on the Regional Climate Partnership”. *Berlin Process*, last accessed 10 September 2024. https://www.berlinprocess.de/uploads/documents/joint-declaration-of-intent-regional-climate-partnership-bp-summit-2023_1697614107.pdf.
- Blavoukos, Spyros, and Giorgio Oikonomou. 2024. “Newcomers in EU foreign policy: the Committee of the Regions as an EU para-diplomatic actor.” *Journal of European Integration* 46 (1): 107–125. DOI: 10.1080/07036337.2023.2252574

- Blockmans, Steven. 2007. *Tough love: the European Union's relations with the Western Balkans*. The Hague: TMC Asser Press.
- Borghesi, Giulia, Fabio Giudice, Cesare Imbriani, and Piergiuseppe Morone. 2022. "The EU Sustainable Finance Strategy: Some Perspectives on Climate Diplomacy." *Comunità internazionale: rivista trimestrale della Società Italiana per l'Organizzazione Internazionale* 77 (3): 465–492. DOI: 10.1400/296802
- Buchmann, Katrin. 2022. *European Climate Diplomacy in the USA and China*. Leiden: Brill Nijhoff.
- Carta, Caterina. 2012. "The EU's diplomatic machinery." In *Routledge Handbook on the European Union and International Institutions*, eds. Knud Erik Jørgensen and Katie Verlin Laatikainen, 41–52. London: Routledge.
- Carta, Caterina. 2013. *The European Union diplomatic service: ideas, preferences and identities*. London: Routledge.
- Carta, Caterina. 2014. "The Diplomatic System of a non-state actor: the Commission's entry into the diplomatic scene." In *The EU's External Action Service: Potentials for a one voice Foreign Policy*, eds. Doris Dialer, Heinrich Neisser and Anja Opitz, 33–44. Innsbruck: Innsbruck University Press.
- Council of the European Union [CoEU]. 2020. "Enlargement and Stabilisation and Association Process – the Republic of North Macedonia and the Republic of Albania. Council conclusions." No. 7002/20, Brussels, 25 March 2020.
- Council of the European Union [CoEU]. 2021. "Outcome of Proceedings: Application of the revised enlargement methodology to the accession negotiations with Montenegro and Serbia," 8536/21, Brussels, May, 6th 2021.
- Čerňák, Jozef, Denisa Čiderová, and Giorgi Benashvili. 2022. "Sustainable Economic Development from Global Perspective: Transregional European Union Economic Diplomacy and Green Deal Diplomacy." Paper presented at 22nd International Multidisciplinary Scientific GeoConference. DOI: 10.5593/sgem2022V/3.2/s12.24
- Del Castillo, Teresa Fajardo. 2024. "From Climate Diplomacy to Green Deal Diplomacy 1." In *Deploying the European Green Deal*, eds. Mar Campins Eritja and Xavier Fernández-Pons, 156–176. London: Routledge.

- Fritzsche, Felicitas and Karin Bäckstrand. 2023. "Global Diplomacy and Multi-stakeholderism: Does the Promise of the 2030 Agenda Hold?" In *The Palgrave Handbook of Diplomatic Reform and Innovation*, eds. Paul Webster Hare, Juan Luis Manfredi-Sánchez and Kenneth Weisbrode, 703–729. Cham: Palgrave Mcmillan.
- European Commission [EC]. 2001. European governance – A white paper. COM/2001/0428 final. OJ C 287, 12.10.2001, 1–29. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52001DC0428>.
- European Commission [EC]. 2010. "Communication from the Commission – Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth." *European Commission*. COM(2010) 2020 final, Brussels, 3 March 2010. Last accessed 10 September 2024. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020>.
- European Commission [EC]. 2017. "White paper on the future of Europe: Reflections and scenarios for the EU27 by 2025." *European Commission*. COM(2017)2025, 1 March 2017. Last accessed 10 September 2024. https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf.
- European Commission [EC]. 2018. "A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions." *European Commission*. COM(2018) 65 final. St4-rasbourg, 6.2.2018.
- European Commission [EC]. 2019a. Towards a sustainable Europe by 2030. Reflection paper. Brussels, 30 January 2019. *European Commission*. Last accessed 10 September 2024. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3b096b37-300a-11e9-8d04-01aa75ed71a1/language-en>.
- European Commission [EC]. 2019b. "The European Green Deal." *Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. COM(2019) 640 final. Brussels, December, 11th 2019. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>.
- European Commission [EC]. 2020a. "Remarks by Commissioner Olivér Várhelyi at the press conference on the revised enlargement

- methodology”. *Press corner*. Brussels, 5 February 2020. Последњи приступ 10. септембар 2024. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_20_208.
- European Commission [EC]. 2020b. An Economic and Investment Plan for the Western Balkans, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM(2020) 641 final. Brussels, 6.10.2020.
- European Commission [EC]. 2020c. Commission Staff Working document, Delivering on the UN’s Sustainable Development Goals – A comprehensive approach on EC’s ambitious policy programme SDG in the EU. SWD(2020) 400 final, Brussels, 18.11.2020.
- European Commission [EC]. 2023. Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council On “European Economic Security Strategy”. JOIN(2023) 20 final. Brussels, 20.6.2023.
- European Commission [EC]. н.д. “Urban Agenda for the EU.” *European Commission*. Last accessed 10 September 2024. https://commission.europa.eu/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/urban-agenda-eu_en.
- European Council [EUCO]. 2006. “Presidency Conclusions of the Brussels European Council.” *European Council*. 14/15 December 2006, пара. 4–15. Last accessed 7 September. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-16879-2006-INIT/en/pdf>.
- European Council [EUCO]. 2017. “The Rome Declaration - Declaration of the leaders of 27 member states and of the European Council, the European Parliament and the European Commission.” *European Council*. Last accessed 7 September. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/statement_17_767/STATEMENT_17_767_EN.pdf.
- European External Action Service [EEAS]. 2016. “Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe – A Global Strategy for the European Union’s Foreign and Security Policy.” *European External Action Service*. Last accessed 7 September. https://eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf.
- European Union. 2017. “The new European consensus on development ‘Our world, our dignity, our future’. Joint statement by the Council

- and the Representatives of the Governments of the Member States meeting within the Council, the European Parliament and the European Commission.” *European Union*. Brussels, 7 June 2017. https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/european-consensus-on-development-final-20170626_en.pdf
- Fry, Tony. 2009. *Design Futuring: Sustainability, Ethics and New Practice*. Oxford and New York: Berg.
- Hutchinson, Lorna. 2019. “Europe’s man on the moon moment’: Von der Leyen unveils EU Green Deal.” *The Parliament*. <https://www.theparliamentmagazine.eu/news/article/europes-man-on-the-moon-moment-von-der-leyen-unveils-eu-green-deal>.
- Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC]. 2023. “Climate Change 2023: AR6 Synthesis Report”. *The Sixth Assessment*. Last accessed 2 September 2024. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/>.
- Joint statement by the Council and the representatives of the governments of the Member States meeting within the Council, the European Parliament and the Commission “The New European Consensus on Development ‘Our World, Our Dignity, Our Future’”, 2017/C 210/01, OJ C 210, 30.6.2017, 1–24.
- Juncker, Jean-Claude. 2014. “A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change. Political Guidelines for the next European Commission.” *European Commission*. Last accessed 5 September 2024. https://commission.europa.eu/system/files/2019-09/juncker-political-guidelines-speech_en.pdf.
- Keukeleire, Stephan. 2003. “The European Union as a Diplomatic Actor: Internal, Traditional and Structural Diplomacy.” *Diplomacy and Statecraft* 14 (3): 31–56. DOI: 10.1080/09592290312331295556.
- Keukeleire, Stephan, Robin Thiers and Arnout Justaert. 2009. “Reappraising Diplomacy: Structural Diplomacy and the Case of the European Union.” *The Hague Journal of Diplomacy* 4 (2): 143–165. DOI: 10.1163/187119109X440889
- Koops, Joachim Alexander, and Gjovalin Macaj, eds. 2015. *The European Union as a diplomatic actor*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lazard, Olivia, and Richard Youngs. 2021. “The EU and climate security: toward ecological diplomacy.” *Carnegie Europe and Open Society European Policy Institute*. <https://carnegieendowment.org/>

- research/2021/07/the-eu-and-climate-security-toward-ecological-diplomacy?lang=en¢er=europe.
- Leonard, Mark, Jean Pisani-Ferry, Jeremy Shapiro, Simone Tagliapietra, and Guntram Wolf. 2021. "The geopolitics of the European Green Deal." *Policy Contribution* no. 04/2021, Bruegel.
- Ministry for Europe and Foreign Affairs of the Republic of Albania [MEFARA]. 2023. "Berlin Process Summit in Tirana: Chair's Conclusions." *Ministry for Europe and Foreign Affairs of the Republic of Albania*. Last accessed 10 September 2024. <https://www.punetejashtme.gov.al/en/berlin-process-summit-in-tirana-chairs-conclusions/>.
- Münch, Sören, and Kristina Kurze. 2024. "Green deal diplomacy towards regional organisations: Assessing the EU's potential diplomatic leverage." In *Making the European Green Deal Work*, eds. Helene Dyrhaug and Kristina Kurze, 127–142. London: Routledge.
- Nash, James A. 1993. "The Case for Biotic Rights". *Yale Journal of International Law* 18 (1): 235–250.
- Onditi, Francis, Katharina McLarren, Gilad Ben-Nun, Yannis A. Stivachtis, and Pontian Okoth, eds. 2023. *The Palgrave Handbook of Diplomatic Thought and Practice in the Digital Age*. Cham: Springer Nature.
- Pastukhova, Maria, Jacopo Maria Pepe, and Kirsten Westphal. 2020. "Beyond the Green Deal: Upgrading the EU's energy diplomacy for a new era." SWP Comments 31/2020, Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), German Institute for International and Security Affairs.
- Petri, Franziska. 2020. "Revisiting EU climate and energy diplomacy: A starting point for Green Deal diplomacy?" *Egmont European Policy Brief* no. 65. <https://aei.pitt.edu/103670/>.
- Rasmussen, Steffen Bay. 2018. *The Ideas and Practices of the European Union's Structural Antidiplomacy*. Leiden: Brill Nijhoff.
- Regional Cooperation Council [RCC]. 2020. "Sofia Declaration on the Green Agenda for the Western Balkans." *Regional Cooperation Council*. Berlin Process, Sofia, 10th November 2020. Last accessed 3 September 2024. <https://www.rcc.int/download/docs/Leaders%20Declaration%20on%20the%20Green%20Agenda%20for%20the%20WB.pdf/196c92cf0534f629d43c460079809b20.pdf>.

- Regulation (EU) 2024/1449 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 on establishing the Reform and Growth Facility for the Western Balkans, OJ L, 2024/1449, 24.5.2024. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL_202401449.
- Sandri, Serena, Hussam Hussein, Nooh Alshyab, and Jacek Sagatowski. 2023. "The European Green Deal: Challenges and opportunities for the Southern Mediterranean." *Mediterranean Politics*, 1–12. DOI: 10.1080/13629395.2023.2237295
- Sanzay, Angeline. 2020. "EU Climate Diplomacy: a tool to overcome the COVID-19 pandemic and promote effective multilateralism?" *Geopolitics & Values. How to use the COVID crisis as an what is the real power of the EU?: opportunity for a new European soft power*. Brussels: Institute of European Democrats (IED). https://www.iedonline.eu/download/geopolitics-values/01-Sanzay-EU_Climate_Diplomacy-_a_tool_to_overcome_the_COVID-19_pandemic_and_promote_effective_mul.pdf.
- Schoukens, Hendrik. 2020. "Rights of Nature in the European Union: Contemplating the Operationalization of an Eco-Centric Concept in an Anthropocentric Environment?" In *Non-Human Nature in World Politics Theory and Practice*, eds. Joana Castro Pereira and André Saramago, 205–234. Cham: Springer Nature.
- Smith, Michael E. 2013. "The European External Action Service and the Security–Development Nexus: Organizing for Effectiveness or Incoherence?" *Journal of European Public Policy* 20 (9): 1299–1315. DOI: 10.1080/13501763.2012.758441
- Smith, Michael. 2016. "European Union Diplomacy." In *The SAGE Handbook of Diplomacy*, eds. Costas M. Constantinou, Pauline Kerr and Paul Sharp, 308–316. London: SAGE Publications Ltd.
- Spence, David, and Jozef Bátora. eds. 2015. *The European external action service: European diplomacy post-Westphalia*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Stefanović-Štambuk, Jelica. 2008. „Teorijski i istraživački problemi međunarodnih studija: slučajevi evropske integracije i diplomatije.” *Politička revija* 18 (4): 1183–1208. DOI: 10.22182/pr.1842008.10
- Stefanović-Štambuk, Jelica. 2010a. „Evropska unija na putu ka objedinjujućoj diplomatiji.” *Časopis za pravo i ekonomiju evropskih integracija Izazovi evropskih integracija*, 111–135.

- Stefanović-Štambuk, Jelica. 2010b. „Da li je diplomatija danas održiva?” *Međunarodni problemi* 62 (4): 641–677. DOI: 10.2298/MEDJP1004641S
- Stefanović-Štambuk, Jelica. 2010c. „Održivost: uporište preuređivanja diplomatske teorije.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 4 (4): 253–267.
- Stefanović-Štambuk, Jelica. 2011. „Diplomatija u mreži: sprežanje medija, diplomatije i javnosti u novu naučnu paradigmu međunarodne, svetske i globalne politike.” U *Nauka i politika. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Nauka i politika*, ur. Miloš Kovačević i Milenko Pikula, 349–366. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, DIS Company.
- Stefanovic-Stambuk, Jelica and Jadranka Joksimovic. 2023. “Seeing an Emergence of a New World Order through the Lenses of Sustainability.” Paper presented at the 27th IPSA World Congress of Political Science “Politics in the Age of Transboundary Crises: Vulnerability and Resilience”. 15-19 July 2023, Buenos Aires, Argentina.
- Stone, Christopher D. 1972. “Should Trees Have Standing?– Towards Legal Rights for Natural Objects.” *Southern California Law Review* 45: 450–501.
- The Paris Agreement [Paris Agreement], 12 December 2015, United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf.
- Treyer, Sébastien. 2023. “Environmental Diplomacy: Tipping Points Between Europe and the Newly Non-Aligned Countries.” *GREEN* 3 (1): 73–80. <https://shs.cairn.info/journal-green-2023-1-page-73?lang=en>.
- Tubiana, Laurence. 2023. “The Green Deal is the new social contract.” *GREEN* 3 (1): 25–34. <https://shs.cairn.info/journal-green-2023-1-page-25?lang=en&tab=auteurs>.
- United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/37/7 (1982), World Charter for Nature (1982). Adopted by the General Assembly at its 48th session, on 28 October 1982.
- United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/69/283 (2015), Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030 (2015). Adopted by the General Assembly at its 69th session, on 3 June 2015.

- United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/69/313 (2015), Addis Ababa Action Agenda of the Third International Conference on Financing for Development (Addis Ababa Action Agenda) (2015). Adopted by the General Assembly at its 69th session, on 27 July 2015.
- United Nations General Assembly [UNGA], A/RES/70/1 (2015), Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (2015). Adopted by the General Assembly at its 70th session, on 25 September 2015.
- United Nations General Assembly [UNGA], A/76/L.75 (2022), Resolution on the human right to a clean, healthy and sustainable environment (2022). Adopted by the General Assembly at its 76th session, on 26 July 2022.
- United Nations Framework Convention On Climate Change [UNFCCC]. 1992. United Nations, FCCC/INFORMAL/84. <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>.
- Vanhoonacker, Sophie, and Karolina Pomorska. 2013. "The European External Action Service and Agenda-Setting in European Foreign Policy." *Journal of European Public Policy* 20 (9): 1316–31. DOI :10.1080/13501763.2012.758446
- Volintiru, Clara. 2020. "Eu's Soft Power In Green Diplomacy: Scaling-up Consensus from Subnational and National Initiatives." In *Geopolitics & Values: what is the real power of the EU?* Brussels: Institute of European Democrats (IED).
- Von der Leyen, Ursula. 2019. "Press remarks by President von der Leyen on the occasion of the adoption of the European Green Deal Communication." *European Commission Press corner*. Brussels, 11 December 2019. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_19_6749.
- Von der Leyen, Ursula. 2019. "Speech in the European Parliament Plenary Session." *European Commission*. Strasbourg, 27 November 2019. https://commission.europa.eu/document/download/92e3af02-8882-4e37-b073-120d47f3a011_en?filename=president-elect-speech-original.pdf.
- World Meteorological Organization [WMO]. 2023. "Global Annual to Decadal Climate Update." *World Meteorological Organization*. Last accessed 1 September 2024. https://hadleyserver.metoffice.gov.uk/wmolc/WMO_GADCU_2023-2027.pdf.

Jelica Stefanović-Štambuk*

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

RIFT IN THE EUROPEAN UNION'S PERFECT GOVERNANCE CYCLE OF GREEN DEAL DIPLOMACY IN THE WESTERN BALKANS**

Resume

The two significant failures of the European Green Deal diplomacy undermine the success of sustainable development efforts to mitigate the effects of climate change, as well as the enlargement process of all of the European Union's enlargement partners in the Western Balkans. This study inquires into the efficacy of European Green Deal diplomacy in the region. Although the European Union regularly presents itself as a global leader in sustainability, there is a discrepancy between its goals and aspirations and its actual accomplishments. The 2009 Lisbon Treaty improved the European Union's diplomacy's intra-cohesiveness and diplomatic apparatus. In terms of effectiveness, the European Green Deal diplomacy has fallen short. The European Green Deal could not address climate, environmental, and biosocial unsustainability by successfully balancing nature's rights with human prosperity and the economies that support it. However, data from the Western Balkans shows that the EU has not successfully addressed issues in this region by employing European Green Deal diplomacy. Notable deficiencies have resulted from a lack of effort to respect, legalize, and uphold the rights of nature, as well as assist regional decarbonization. While the EU rhetorically

* E-mail address: jelica.stefanovic@fpn.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-5154-7186.

** The work is supported by the funds of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia on the basis of the Agreement on the implementation and financing of scientific research work in 2024, number: 451-03-66/2024-03 dated 01.26.2024.

celebrates its sustainability and climate action achievements, the concrete steps taken in regionally implemented European Green Deal diplomacy reveal a lack of economic and environmental reconciliation. Additionally, the European Union increasingly uses European Green Deal diplomacy in the region to achieve its geopolitical competitive goals. The study comes to the conclusion that to achieve sustainability goals effectively; the European Union must concentrate on incorporating nature's rights and sustainable practices into its European Green Deal policy and diplomacy framework. The theoretical-methodological approach is based on a critical analysis of prior research in the literature on European Green Deal diplomacy, global politics on sustainable development, and the issues surrounding the "triple planetary crisis." We examined the development of the European Union's sectoral diplomacy process from 2016 to the conduct of the European Green Deal's unifying diplomacy in the Western Balkans since 2019, employing relational diplomatic analysis from the perspective of the interdisciplinary sustainability paradigm. The apparent conflicts in the relationship's transformation towards sustainable development stem from the systemic and managerial imbalances of the three elements of sustainable development in the EU's diplomacy and policy. According to the findings, the European Green Deal's lack of a foundation in the rights of nature and its growing emphasis on accomplishing the specific geopolitical objectives of the European Union in the Western Balkans are the leading causes of its diplomatic shortcomings in the region. To exit the global regime of unsustainability by achieving the Sustainable Development Goals by 2030 and climate neutrality by 2050, it is concluded that strong democratic initiatives by the people of the Western Balkans for sustainable development to benefit nature and the realization of the human right to a clean, healthy, safe, and sustainable environment can be an essential incentive to

change the diplomacy of the European Green Deal towards a basis of true reconciliation with nature.

Keywords: Rights of Nature, Diplomacy, European Union, Western Balkans, European Green Deal, European Commission, Sustainable Development Goals, Climate Change, critical raw materials, Berlin Process

* Овај рад је примљен 24. августа 2024. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 11. септембра 2024. године.

УДК 355.2:327(569.4:53)''20''

DOI: 10.5937/pr83-55094

Прегледни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 73-99

Стефан Рашовић*

Војска Србије, Речна флотила, Београд

Никола Славковић**

Војска Србије, Речна флотила, Београд

ТЕРОРИСТИЧКА ДЕЈСТВА ЈЕМЕНСКИХ ХУТА КАО ОДГОВОР НА ВОЈНЕ АКЦИЈЕ ИЗРАЕЛА И ПОСЛЕДИЦЕ ПО МЕЋУНАРОДНУ БЕЗБЕДНОСТ И ТРГОВИНУ

Сажетак

Хути (Ансар Алах) су милитантни покрет који негује заидски облик шиизма и воде порекло из Саада, провинције у северном Јемену. Од 2014. године они се налазе у грађанском рату и боре се за превласт у Јемену. Нападом Хамаса на Израел 7. октобра 2023. године започео је нови рат на Блиском истоку. Хути су одмах након напада подржали Хамас, а након одмазде Израела и покретања војне операције објавили да ће нападати ратне и комерцијалне бродове који су на неки начин повезани са Израелом, а плове Аденским заливом и Црвеним морем. Полазна претпоставка овог рада јесте да су дејства Хута терористичка, а последице по међународну безбедност и трговину далекосежне. Циљ овог рада јесте анализа поменутих дејстава Хута у Црвеном мору и Аденском заливу, као њиховом одговору на војне акције Израела, а у циљу пружања подршке народу Палестине, притом напоменувши да су они од јануара 2024. године од стране САД окарактерисани

* Имејл адреса: stefanroyalcrowns@gmail.com; ORCID: 0009-0007-5318-0016.

** Имејл адреса: nikola.slavkovic97@gmail.com; ORCID: 0009-0000-9502-5128.

као глобална терористичка група. У првом делу рада биће дата појмовна одређења тероризма и поморског тероризма, док ће у другом делу рада акценат бити на објашњењу настанка овог покрета, њиховом учешћу у грађанском рату, као и давању одговора на питање да ли су они терористи или побуњеници. У трећем делу рада анализираће се реакција Хута на војне акције Израела које су последица напада Хамаса, као и хронологија и приказ њихових напада од новембра 2023. године. У последњем делу рада биће приказане последице по међународну безбедност и трговину, као и начин на који је свет одговорио на дејства Хута, у виду формирања две операције *Prosperity Guardian* и *Aspides*.

Кључне речи: Хути, тероризам, Црвено море, Аденски залив, пловидба, међународна безбедност, трговина

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ТЕРОРИЗМА И ПОМОРСКОГ ТЕРОРИЗМА

Тероризам је највећа претња XXI века, а уједно изазов у културном, моралном и економском смислу. Распрострањеност, интензитет и начин испољавања тероризма исказују високу повезаност између тероризма као појаве и стања међународних односа. То је феномен који нема једну уопштену дефиницију, већ се само може говорити о одређеним карактеристикама које су заједничке за све њих.

Објективне околности које доприносе појави тероризма су неправде и несавршености у економској сфери и политичкој надградњи друштва, нефункционисање институција, сиромаштво, корупција, мито и слично. Објективне околности за појаву тероризма чини процена терориста да се стање може променити насиљем и да је оно најбржа, најцелисходнија, најефикаснија и једина могућа варијанта деловања. Циљ тероризма је да изазове страх и пометњу код владајуће групе и становништва, да скрене пажњу на присуство снага у чије име терористи иступају, охрабри њихове потенцијалне савезнике и омогући постизање постављених циљева (Мијалковић 2018).

Тероризам као насилнички акт одликује се следећим карактеристикама (Стајић 2015):

Терористички акт је акт преношења одређене поруке. Порука говори о циљевима деловања, као и намерама извршиоца, па зато терористи и преузимају одговорност за извршено дело. Овим порукама се наглашава претња да ће се са акцијама наставити ако се не поступи по њиховим захтевима, а то напослетку изазива страх.

Страх или изазивање страха је друга карактеристика тероризма. Психолошки ефекат страха према процени терориста превазилази његове рушилачке могућности. Страх није успутна последица тероризма већ ефекат према коме се тежи као средству за остварење циља.

Аморалност самог чина је трећа карактеристика тероризма. Она се објашњава његовом ирационалношћу као методом политичке борбе зато што терористи не делују по правним нормама конвенционалног друштва или међународне заједнице, него према сопственом систему вредности. Своје деловање правдају природним правом да свим средствима остваре циљеве. Тероризам се увек испољава као рефлексија политичке немоћи и служи као крајње средство политичке борбе (Андрић и Ковач 2021).

Тероризам је „забрањени акт што значи да његово вршење представља кривично дело” (Стајић 2015, 274).

Постоји више подела тероризма у односу на одређене критеријуме, али све поделе нису толико значајне да би се разумео појам тероризма. У нашем конкретном случају неопходно је још поменути и појам поморског тероризма чија дефиниција такође није званично систематизована. Он представља велику претњу људским животима, морској средини, као и сигурности и безбедности пловидбе (Боланча и Јеловчић 2018, 371). Према наводима Назира (Nazir 2024, 5), поморски тероризам вуче корене из тридесетих година прошлог века, када је извршено преко двадесет напада на фашистичке комерцијалне бродове од стране Организације против фашизма и подршке Совјетском Савезу (*Organization against fascism and in support of the USSR*). Шахид и Зеб (Shahid and Zeb 2024) наглашавају да поморски тероризам није ограничен само на бродове и луке, већ и на нафтне платформе, цевоводе и подводне комуникацијске каблове. Према томе, неки од појавних облика поморског тероризма могу бити намерне отмице, оштећења бродова или терета, напад на лица која се налазе на бродовима као и друге активности које могу да угрозе сигурност и безбедност пловидбе.

Опасност поморског тероризма препознала је и Међународна поморска организација (*International Maritime Organization*) која је исти дефинисала као противзаконито дело против сигурности поморске пловидбе у Конвенцији о сузбијању незаконитих радњи против сигурности поморске пловидбе (*Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Maritime Navigation – SUA*) из 1988. године и њеном протоколу из 2005. године (ИМО 2005). Протокол је ступио на снагу након највећег поморског терористичког напада који се догодио 27. фебруара 2004. године на Филипинима, када је трајект Супер Фери 14 (*Super Ferry-14*) нападнут активирањем око 3,6 килограма експлозива, при чему је живот изгубило 116 људи. Одговорност за напад преузела је исламска екстремистичка организација Абу Сајаф (*Abu Sayyaf*) (Chalk 2008).

Иако је данас проценат терористичких напада на бродове и поморску инфраструктуру скоро занемарљив према Глобалној бази података о тероризму (*Global Terrorism Database*), ови напади могу проузроковати масовне жртве и штету на инфраструктури, утицати на безбедност и прекид глобалне трговине изазивајући видљиве економске последице (Nazir 2024). Нови рат на Блиском истоку отворио је „Пандорину кутију” и актуелизовао тему поморског тероризма, ставивши у први план Јеменске Хуте због њихових напада на комерцијалне и ратне бродове у Црвеном мору и Аденском заливу.

КО СУ ЈЕМЕНСКИ ХУТИ?

Хути (*The Houthi movement*) су милитантни покрет који води порекло из Саада (*Saada*), северозападне јеменске провинције и пропaгирају заидски облик шиизма. Процењује се да око 35% становништва Јемена чине заиди (Garett and Rowan 2022). Покрет Хути себе назива именом Ансар Алах (*Ansar Allah*) што у преводу значи „Божји браниоци”. Заступљенији израз Хути добио је по оснивачу овог покрета, заиди активисти и политичару, Хусеину Бадр ал-Дин ал-Хутију (*Hussein Badr al-Din al-Houthi*) (Zeidan 2024).

Корени покрета потичу из заиди друштва, које је основано 893. године у северном Јемену. Дуго времена је заиди заједница била мањинска секта у оквиру шиитског ислама, али је временом напредовала, упркос изазовима, а потом постала и доминантна политичка снага у Јемену (Zeidan 2024). Оно што је карактерисало заиди имапат јесте била окрутност (Alasrar 2022). Током 1962. године

дошло је до протеривања имама, заидско политичко-духовног поглавара, и успостављања војног режима, Јеменске Арапске државе, док је почетком 1980-их основана вехабијска богословија у близини Саада, средишта заидског друштва. Овај потез су заиди схватили као егзистенцијалну претњу, што је за последицу имало њихово освешћивање. Током 1990-их оно се одразило на политичком пољу, при чему се формирала партија Ал Хак (*Al-Haqq*), („истина“), у циљу побољшања интереса заједнице и супротстављања уливању саудијских верских идеја и пракси у земљу. Ова партија је била у парламенту од 1993. до 1997. године и представљала је опозицију знатно јачој исламистичкој партији Ислах (*Islah*), („реформа“), која је била под утицајем Саудијске Арабије. У току 1997. године тадашњи председник Јемена Али Абдулах Салех (*Ali Abdullah Saleh*) доделио је Ал Хак партији и министарско место за верске задужбине (Zeidan 2024).

Најутицајнији представник Ал Хака у парламенту био је активиста Хусеин Бадр ал-Дин ал-Хути. Након што је напустио парламент 1997. године, Хусеин ал-Хути је почео да промовише ал-Шабаб ал-Мумин (*al-Shabab al-Mu'min*) („верујућа омладина“), мрежу младих заида која је замишљена као алтернатива сличним мрежама младих вехабија. У почетку је ова мрежа пружала верско образовање, осећај сигурности, социјалну помоћ, а самим тим је била и подржана од стране јеменске владе (Zeidan 2024). Питања корупције и неједнакости унутар Салехове владе, чинила су сферу интересовања верујуће омладине (Smolič 2020). Међутим, због све веће популарности и осуда Салеховог председништва, 2000. године долази до престанка финансирања ове мреже. Временом, под утицајем све већих тензија између режима Салеха и верујуће омладине, долази до преобликовања ове мреже у већи покрет (Zeidan 2024).

Америчка борба против тероризма и инвазија на Ирак 2003. године изазвала је револт код Хута, који усвајају слоган: „Бог је велики, смрт Америци, смрт Израелу, проклетство Јевреја и победа ислама” (Al-Sallal 2024, 25). Побуна и отпор Хута, све више су сметали Салеховом режиму, па је тако он наредио да се Хусен ал-Хути ухапси. У септембру 2004. године, Хусен ал-Хути је убијен од стране јеменских снага. Веома кратко лидерску позицију преузима његов отац, а касније вођство покрета прелази на његовог брата Абдула Малика ал-Хутија (*Abdul-Malik al-Houthi*). Покрет се временом све више и више ширио, како у људским, тако и у материјалним

капацитетима. Нелегалним токовима долазили су до богатог војног арсенала, а одређени број припадника оружаних снага придружио се покрету. Салехов режим је постепено почео да слаби, а Јеменци су, инспирисани протестима Арапског пролећа 2011. године у Египту и Тунису, апеловали на смену Салеховог режима (Zeidan 2024).

Учешће у грађанском рату и преузимање власти

Абдрабух Мансур Хади (*Abdrabbuh Mansur Hadi*), дотадашњи потпредседник, преузео је званично власт фебруара 2012. године (Zeidan 2024). Услед незадовољства увођењем новог федералног облика од стране Хадијеве владе, Хути су чекали идеалну прилику за војно освајање престонице, па су са својим борцима окружили град Сану (*Sanaa*). Протести јавности у јулу 2014. године, услед одлуке привремене владе да удвостручи цену горива, били су угушени. Ту ситуацију искористио је Абдул Малик ал-Хути који је 18. августа 2014. године са хиљадама демонстраната организовао нове протесте, захтевајући оставку владе. Након што су владине снаге 9. септембра 2014. године одговориле на протесте испаливањем хитаца на протестанте, Абдул Малик ал-Хути издао је наредбу за улазак наоружаних трупа у престоницу. Након седам дана борбе са војском прелазне владе и присталицама Ислаха, Хути су заузели Сану. Запоседањем државних институција, прелазна влада била је приморана да потпише споразум којим би се у року од месец дана формирала нова власт коју би чинили и представници Хута. Након успешног заузимања престонице, јединице Хута наставиле су ка југу, ка граду Адену (*Aden*). Крајем октобра Хути су заузели и луку Ходеиду (*Hodeidah*) која ће имати јако битну улогу у каснијим дејствима (Smolič 2020). Оно што је занимљиво напоменути је да су Хути у овом периоду започели сарадњу са Салехом, једним од својих највећих непријатеља. Већински део војске, остао је на страни Салеха, тако да су Хути са њим били надмоћнији (Riedel 2017).

Хути су власт у Јемену преузели у јесен 2014. године при чему је образован петочлани председнички савет, који је требао да управља државом у наредне две године. У фебруару 2015. године, Хади је побегао у Аден и повукао своју оставку на место председника прогласивши Аден новом престоницом. Овим потезом, заузимање Адена постало је примарни циљ Хута, а у циљу успостављања државне власти. Крајем марта 2015. године, првих дана борбе,

Хути заузимају аеродром у Адену, док су Хадијеве војне јединице пружице веома слаб отпор, након чега је Хади побегао у Саудијску Арабију и напустио Аден (Smolič 2020).

Саудијска Арабија је желела да свргне Хуте са власти при чему је војно интервенисала у Јемену. Примарни циљ био је повратак Хадија на власт (Anshori and Arif 2024). Заједно са још девет других сунитских нација, Саудијска Арабија покренула је ваздушне ударе на положаје Хута, који су успешно одбијали нападе и дали до знања да се неће лако предати. Саудијска Арабија је 21. априла 2015. године завршила са операцијом, тврдећи да је успешно неутралисала војне циљеве Хута. Важно је напоменути да ниједан од два циља Саудијске Арабије није остварен, Хути нису протерани, а Хади се није вратио на власт након тих напада (Zeidan 2024). Међутим, током јула месеца Хадијеве јединице успевају да поново успоставе контролу над Аденом, чиме Хути бивају заустављени (Smolič 2020).

Борбе су се и даље наставиле, а Хути су потпуну контролу над Саном успоставили крајем 2017. године када је Салех убијен након што је изразио жељу да се прикључи коалицији са Саудијском Арабијом (Zeidan 2024). У току 2017. године дошло је до неслагања и међу провладиним снагама које су биле подржане од стране Саудијске Арабије, при чему је настао покрет Јужно прелазно веће (*Southern Transitional Council*) подржан од стране Уједињених арапских емирата (*UAE*). Хади је остао на власти све до 2022. године, након чега се повукао и предао власт председничком већу, при чему је оснивач Јужног прелазног већа постао премијер Јемена (Garett and Rowan 2022).

Хути данас контролишу трећину територије Јемена, већински део севера Јемена, главни град Сану, и веома битну луку Ходеиду, која им је кључна за напад на бродове у Црвеном мору и Аденом заливу (Anshori and Arif 2024). Хути временом нису ослабили, већ се може рећи да су ојачали у погледу средстава ратне технике, а контрола над главним градом и делом територије Јемена где живи скоро 50% становништва им даје предност у односу на провладине снаге. Хути су након октобра 2023. године више фокусирани на подршку народу Палестине у борби против Израела, а самим тим и на бродове који су на неки начин повезани са Израелом, него на окончање грађанског рата. Поред свих напора који су УН уложиле у мировним преговорима, рат између провладиних снага Јемена и Хута је настављен све до данашњег дана и не назире му се крај (Garett and Rowan 2022).

Побуњеници или терористи?

Након терористичког напада 11. септембра 2001. године долази до измене правила међународне политике. Тадашњи председник САД Џорџ Буш (*George W. Bush*) изјавио је да у борби против тероризма нико неће моћи да буде неутралан, већ ће свако бити или уз САД или на страни терориста. САД су најоштрије осудиле тероризам класификујући га као глобални злочин против човечности (Pulkkinen 2017).

Почеци тероризма у јеменској области датирају још из 1980. године, од радикалног исламског покрета који је учествовао у борбама на територији Авганистана. После напада САД на Ирак 2003. године, Хути, под подршком Ирана, постају део савезништва отпора са Хамасом¹ и Хезболахом² против САД, Израела и западног света. У периоду од 2001. године до краја 2015. године било је 10 терористичких претњи на територији Јемена, које су биле упућене влади, снагама безбедности, цивилима, а оне су долазиле од стране групе Ал-Каида и ИСИС (Anshori and Arif 2024, 7).

Јеменска влада је 2009. године прва Хуте прогласила терористима, док их је Саудијска Арабија прогласила током 2014. године (Atanisau 2019). Важно је напоменути да су САД први пут у јануару 2021. године декларисале Хуте као терористичку организацију, али су их већ 16. фебруара исте године уклониле са терористичке листе како би се олакшало пружање хуманитарне помоћи јеменском народу који се налазио у тешкој ситуацији због грађанског рата. Једно од истраживања које је спроведено од стране Вотела и сарадника 2021. године, указивало је на то да су САД веома битан фактор у Јемену, а овај догађај је ишао у корист томе (Anshori and Arif 2024).

Након настанка сукоба између Израела и Хамаса у току октобра 2023. године и подршке народу Палестине нападима на комерцијалне бродове, Хути су 17. јануара 2024. године од стране САД декларисани као специјална терористичка група (Anshori and Arif 2024). Већ споменути мото Хута: „Бог је велики, смрт Америци, смрт Израелу, проклетство Јевреја и победа ислама”, један је од разлога због којег

¹ Милитантни палестински и сунитски исламистички паравојни покрет настао 1987. године након избијања палестинског устанка (Byman and McCaleb 2023).

² Шиитска либанска проиранска паравојна група и политичка странка настала 1982. године током инвазије Израела на Либан (Byman and McCaleb 2023).

САД сврстава овај покрет у терористе, јер овим слоганом на јасан начин изражавају презир према другим религијама и нацијама (Atanisau 2019). Интерес САД је супротстављање тероризму у Јемену, најпре због слободне пловидбе Црвеним морем, али и због економске користи, нарочито када су у питању природни ресурси (Anshori and Arif 2024). Међутим, проглашење Хута терористима не представља дуготрајно решење, јер они сматрају да ће Хути и даље наставити са изазивањем сукоба, што за последицу може имати само већи број гладног становништва и уништење инфраструктуре (Anshori and Arif 2024).

Савет безбедности Уједињених нација не сврстава Хуте у терористе, али је донео резолуције 2722 у јануару и 2739 у јуну 2024. године, у којима се потврђује право на слободу пловидбе и осуђују њихови напади, а од њих се захтева моментални прекид напада на комерцијалне бродове у Црвеном мору и Аденском заливу (UNSC, S/RES/2722, S/RES/2739). Такође, ни Европска Унија у својој листи терористичких организација овај покрет не препознаје као такав, па се на основу овога може видети и подељеност која влада светом (CFSP, 2024/2056, art.1). Док су за САД, владу Јемена, Саудијску Арабију и друге сунитске државе које подржавају владине снаге они терористи, за Уједињене нације, Европску Унију и остале државе света они су само побуњеници. Међутим, за дејства која тренутно врше, може се рећи да имају све карактеристике терористичких у складу са одредницама.

РЕАКЦИЈА ХУТА НА ВОЈНЕ АКЦИЈЕ ИЗРАЕЛА И ПОДРШКА ПАЛЕСТИНИ

Нови рат на Блиском истоку изненада је покренут 7. октобра 2023. године нападом Хамаса на Израел, на војне базе и цивилне заједнице, гранатирањем, али и пешадијски са неколико хиљада милитаната који су успели да пробију зид између Израела и Газе. Претпоставља се да је приликом овог напада страдало преко 1600 цивилних жртава, између осталог и присутних на музичком фестивалу Супернова (*Supernova*), а да је преко 200 људи отето и одведено у Газу (Dopelt i Houminer-Klepar 2024, 2175–2176). Израелске одбрамбене снаге (*The Israel Defence Forces*) су 27. октобра у знак одмазде покренуле војну операцију великих размера, која је до

данашњег дана резултирала енормним бројем цивилних жртава, претежно палестинских цивила (Maity et al, 2024).

Хути су одмах након напада запретили да ће Хамасу пружати војну помоћ, а након одмазде Израела и покретања војне операције објавили су да ће нападати ратне и комерцијалне бродове који су на неки начин повезани са Израелом, а који плове Аденским заливом, мореузом Баб ел-Мандеб (*Bab al-Mandab Strait*) и Црвеним морем. Циљ ових напада био је подршка народу Палестине стварањем економских потешкоћа Израелу, а и сам војни портпарол Хута Јахија Саре (*Yahya Saree*) је изјавио да ће ови напади трајати све док не престане копнена операција и опсада Газе (Widodo et al 2024, 153). Хути су упозорили и да ће све војне јединице које буду пружале заштиту израелским бродовима или бродовима који су повезани са Израелом сматрати легитимним циљевима (Pedrozo 2024, 50).

Треба напоменути да је сам положај мореуза Баб ел-Мандеб стратешки, окружен Јеменом, Еритрејом и Џибутијем, и да као такав „чува“ улаз у Црвено море, па је његова контрола од изузетне важности за безбедност пловидбе Аденским заливом и Црвеним морем. Стратешки значај се може доказати тиме и што велике силе (САД, Кина, Француска, Италија, Јапан и ЕУ) имају своје базе у Аденском заливу, тачније у Џибутију. Овај значај су свакако увидели и Хути, па иако овај мореуз није под њиховом контролом, делови територије које поседују као и најзначајнија лука Ходеида су јако близу, а то им је свакако омогућило лакше праћење бродова и бољи преглед ситуације. Покушаји међународне заједнице да се спречи ескалација сукоба у региону су пропали, а безбедносна ситуација се у Црвеном мору и Аденском заливу погоршала, што је негативно утицало на саму безбедност пловидбе и трговину (Notteboom et al 2024, 3).

Отмица контејнерског брода Галакси Лидер (*Galaxy Leader*)

Хути су, већ средином октобра и почетком новембра месеца, лансирали више пута дронове и балистичке ракете дугог домета на Израел, али су њих пресрели заједничким снагама војска Саудијске Арабије и поморске снаге САД (бродови *USS Carney* и *USS Hudner*). Хути су након тих неуспешних покушаја одлучили да се више фокусирају на комерцијалне бродове јер већина њих

није имала никакву заштиту и обезбеђење. Први напад које су спровеле милитантне формације Хута догодио се 19. новембра 2023. године. Коришћењем хеликоптера нападнут је контејнерски брод Галакси лидер (*Galaxy Leader*), који је пловио под заставом Бахама и био у власништву британске компаније, повезане са израелском компанијом Реј Кар Кериерс (*Ray Car Carriers*). Целокупна посада од 25 чланова била је отета заједно са бродом (Pedrozo 2024, 51).

Оно што је било интересантно приликом ове отмице јесте спроведена медијска кампања. Хути су и раније постављали огроман број видео монтажа, анимација и песама које су оптуживале Израел и САД. Овај садржај су најчешће објављивали на друштвеним мрежама као што су *TikTok* и *Telegram* одакле их је даље делила и преузимала међународна публика која је била задивљена оригиналношћу њихове пропаганде (Porter 2024). Према томе, Хути су и прву отмицу испратили медијски, уз видео садржај на којем наоружани борци из хеликоптера слећу на брод и узимају све чланове посаде за таоце. Након тога, званичници Хута дошли су на нову идеју, а то је да допусте медијски утицајним особама из Јемена да се укрцају на брод и сниме одређени садржај који ће касније пласирати јавности на друштвеним мрежама. Мустафа Ал-Момари (*Mustafa al-Mumari*), медијска утицајна личност из Јемена, са милионским пратиоцима на друштвеним мрежама, посетио је овај брод и снимио видео снимке које је касније објавио на друштвену мрежу *YouTube*. Још једна популарна личност која је имала прилику да посети брод био је Рашид Ал-Хадад (*Rashid Al-Haddad*), младић из Јемена, који је постао атракција након што је објавио видео записе са брода на друштвеној мрежи *TikTok*, а који су му донели милионске прегледе (Mohsen 2024).

Хронологија и приказ осталих напада од новембра 2023. године

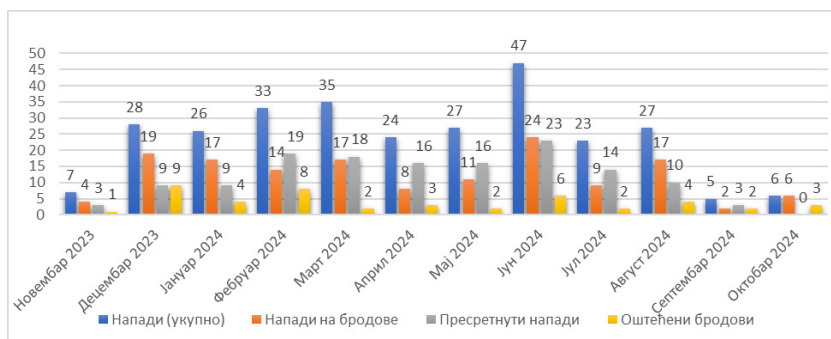
Охрабрени почетним успехом, Хути су врло брзо наставили са новим нападима. Користећи дроне, балистичке и крстареће ракете, беспосадна пловила, али и друге методе, као што су подводне мине, наоружане групе људи на брзим чамцима такозваним скифовима (*skiff*) или крафтовима (*crafts*) са циљем вршења отмице брода, Хути су успели да генеришу велики страх код трговинских компанија које су почеле да мењају пловидбене руте, а одређени број бродова је био

оштећен и потопљен. Иако су Хути у почетку тврдили да нападају само бродове који су на било који начин повезани са Израелом, подаци о нападнутим бродовима недвосмислено су показивали да су нападнути бродови и земаља које су подржавале Израел у својим војним операцијама (Rodriguez-Diaz et al 2024)

САД су објавиле процену да је од новембра месеца 2023. године па до јуна 2024. године било око 190 напада који су утицали на интересе око 65 држава (The House of Commons Library 2024). С друге стране, подаци независне Базе података о оружаним сукобима и локацијама (*Armed Conflict Location & Event Data-ACLED*) показују да је до средине октобра ове године било око 306 независних догађаја, а од тога 245 напада (ACLED 2024). Један од инструмената који у овој регији пружају сигурност пловидбе и извештају о нападима и потенцијалним претњама је и Организација за поморске трговинске операције Уједињеног Краљевства (*UKMTO – United Kingdom Maritime Trade Operations*) која је од почетка ове године па до новембра избацила 247 обавештења и упозорења, при чему треба узети у обзир да се не односе сва на нападе Хута (UKMTO 2024). Поморски центар за безбедност Рога Африке (*MSCHOA – Maritime Security Centre: Horn of Africa*) као продужена рука Европске Уније такође има своју евиденцију и обавештава бродове о нападима и потенцијалним претњама, али подаци нису јавни, већ им само пријављени корисници могу приступити (MSCHOA 2024).

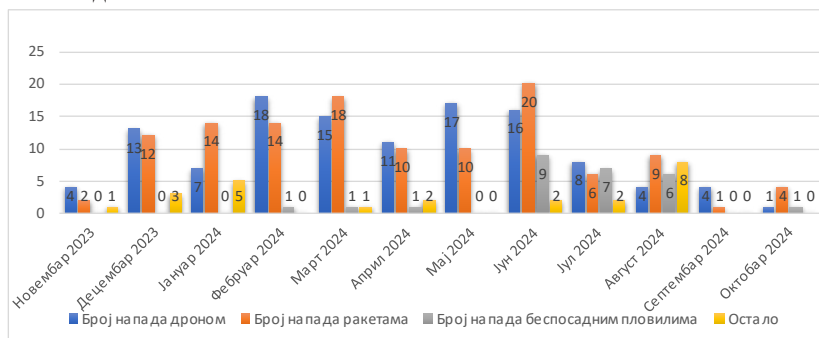
Све у свему, јако је тешко утврдити тачан број напада који се догодио од почетка сукоба. Анализирајући више доступних извора података, ослањајући се највише на *ACLED* базу података, *UKMTO* обавештења и упозорења, новинске и научне чланке, направљена су два графикана. Први графикон има за циљ да покаже број напада на комерцијалне и војне бродове по месецима закључно са октобром текуће године, број пресретнутих напада од стране савезника, али и број оштећених бродова где ће се под овим подразумевати погођени бродови који су претрпели бар неко оштећење (Графикон 1). Други графикон показује број напада према врсти напада, односно показује да ли је напад извршен дроновима, балистичким и крстарећим ракетама, беспосадним пловилима или на неки други начин (комбиновано, подводним минама, наоружаним групама на малим брзим чамцима, такозваним скифовима или крафтовима) (Графикон 2).

Графикон 1: Напади Хута у Црвеном мору и Аденском заливу од новембра 2023. године

Извор: Обрада аутора.

Графикон 2: Врсте напада у Црвеном мору и Аденском заливу од новембра 2023. године

Извор: Обрада аутора.

На основу података из Графикона 1 закључује се да је укупан број пријављених напада био 288, од тога 148 пресретнутих и 140 непресретнутих напада, док је укупно 46 бродова било оштећено. Подаци из Графикона 2 показују да је укупан број пријављених напада дроном био 118, а укупан број напада крстарећим и балистичким ракетама 130, при чему је то најчешћа врста напада. Треба напоменути да је извршено и 26 напада беспосадним пловилима и 24 осталих напада, у којима предњаче напади комбинованим дејством и наоружаним групама на скифовима или крафтовима.

Дакле, у нападима Хута оштећено је 46 бродова. Од оштећених бродова њих 27 било је са малим физичким оштећењима са могућношћу моменталног настављања пловидбе, 9 је било захваћено пожарима који су били локализовани и угашени и нису изазвали средња

и велика оштећења након гашења, 4 брода су била са средњим физичким оштећењима уз потребне оправке и асистенције, 5 бродова је било напуштено од стане посада, од којих су 3 потонула и 1 брод је био отет са посадом и транспортован у Јемен. Треба напоменути и да су изгубљена три живота у нападима, док је пар људи и повређено. Подаци су сумирани из *ACLEDB* базе података (*ACLEDB* 2024). У циљу бољег разумевања разорних ефеката дејстава Хута, у следећој табели биће приказани само бродови који су претрпели пожаре, средња и велика оштећења у нападима, док ће они бродови, који су претрпели мала физичка оштећења која нису утицала на њихов наставак пловидбе, бити изостављени. У табели ће бити наведени датуми када су бродови нападнути, називи бродова, заставе држава под којима плове, државе власника, врсте напада као и резултати истих (табела 1).

Табела 1: Оштећени бродови од новембра 2023. године

Датум	Име	Застава/ Власник	Врста напада	Резултати напада
19.11.2023.	Galaxy leader	Бахами/Острво Ман	отмица	брод отет са посадом
12.12.2023.	Strinda	Норвешка/ Норвешка	крстарећа ракета	пожар, без већих оштећења
15.12.2023.	MSC Palatium III	Либериа/ Швајцарска	балистичка ракета	пожар, без већих оштећења
15.12.2023.	Al Jasrah	Либериа/ Немачка	дрон	пожар, без већих оштећења
18.01.2024.	Genco picardy	Маршалска острва/САД	балистичка ракета	пожар, без већих оштећења
26.01.2024.	Marlin Luanda	Маршалска острва/УК	балистичка ракета	већи пожар, без већих оштећења
18.02.2024.	Rubymar	Белизе/УК	балистичка ракета	велика оштећења, продор воде, напуштен и потонуо 02. марта
22.02.2024.	Islander	Палау/ Либериа	балистичка ракета	пожар, једна особа повређена, без већих оштећења

04.03.2024.	MSC Sky II	Либерија/ Кипар	балистичка ракета	пожар, без већих оштећења
06.03.2024.	True Confidence	Барбадос/ Либерија	балистичка ракета	велика оштећења, троје погинуло, четворо повређено, <i>напуштен</i>
28.05.2024.	Laax	Маршалска острва/Грчка	балистичка ракета	средња оштећења, продор воде, једна особа повређена
08.06.2024.	Norderney	Антигва и Барбуда/ Немачка	балистичка/ крстарећа ракета	пожар, без већих оштећења
12.06.2024.	Tutor	Либерија/ Грчка	беспосадно пловило/ балистичка ракета	велика оштећења, продор воде, <i>напуштен и потонуо 18. јуна</i>
13.06.2024.	Verbena	Палау/Пољска	балистичка ракета	велика оштећења, <i>напуштен и потонуо 15. јуна</i>
23.06.2024.	Transworld Navigator	Либерија/ Грчка	беспосадно пловило	средња оштећења, пар повређених
20.07.2024.	Pumba	Либерија/ Сингапур	беспосадно пловило/ балистичка ракета	средња оштећења, пожар, рупа у трупу брода
21.08.2024.	Sounion	Грчка/Грчка	балистичка ракета/дрон	велика оштећења, пожар, оштећен мотор, брод <i>напуштен</i>
01.10.2024.	Cordelia Moon	Панама/ Бахами	беспосадно пловило	средња оштећења, оштећен баласни танк

01.10.2024.	Minoan Courage	Либериа/ Грчка	балистичка ракета	средња оштећења, пожар, оштећен мотор
-------------	-------------------	-------------------	----------------------	--

Извор: Обрада аутора.

ПОСЛЕДИЦЕ ПО МЕЋУНАРОДНУ
БЕЗБЕДНОСТ И ТРГОВИНУ

Напади Хута иницирали су да се САД са савезницима са једне стране, као и Европска унија са друге стране, укључе у новонасталу ситуацију формирањем нових операција у циљу заштите слободне пловидбе у Аденском заливу и Црвеном мору. Утицај напада на светску трговину је итекако постао видљив, а огледао се у обустави пловидбе кроз Суецки канал од стране појединих компанија до промена пловидбених рута око Рта добре наде, што је довело до већих трошкова и кашњења испорука.

Настанак операција *Prosperity Guardian* и *Aspides*

Новонастала ситуација, која је штетила међународној безбедности, слободи пловидбе и трговине, довела је до реакције међународне јавности чији су предводник биле САД. Амерички министар одбране Остин Лојд је 18. децембра 2023. године дао изјаву у којој је сумирао значај Црвеног мора као једног од кључних пловних путева за слободну међународну трговину, а да би земље које подржавају принцип слободне пловидбе морале да се удруже и зауставе нападе Хута на комерцијалне бродове у међународним водама, јер они угрожавају невинне људске животе и крше међународно право (US Department of Defense 2023).

Ово је резултирало настанком нове операције *Prosperity Guardian* са циљем заштите комерцијалних бродова од напада Хута, предвођене савезничком поморском коалицијом на чијем су се челу налазиле САД. Учешће је прихватило око 20 земаља, при чему неке анонимно, док је од арапских земаља једини Бахреин дао подршку (Notteboom et all 2024, 4). Одлучено је да ће се операција спроводити под окриљем Комбиноване оперативне групе 153 (*Combined Task Force 153-CTF 153*) за заштиту међународне пловидбе у Црвеном мору. Ова група је само једна од пет група којима управљају

Комбиноване поморске снаге (*Combined Maritime Forces-CMF*) са седиштем у Бахреину (CMF 2024). Мисија ове групе је усмерена на обезбеђивање слободне пловидбе за све земље као и на подстицање регионалне безбедности и просперитета (Pedroso 2024, 73). Од настанка операције, највећи број држава је давао само помоћ и подршку у обавештајно-извиђачком раду или на неким другим задацима, док су само поједине ангажовале и своје поморске снаге. Највише је било ангажовано, а и даље је, бродова америчке ратне морнарице (разарача, фрегата), док су бродови осталих држава, као што су Велика Британија, Француска, Данска, Холандија били повремено ангажовани (Kuehn 2024).

Кренувши већ утабаним стопама, Европска унија је проценила да је неопходно формирати ограничену операцију на мору (без вршења напада на копнене циљеве) и обезбедити подршку већ раније насталој операцији, са циљем заштите бродова од напада уз поштовање међународног права, права на самоодбрану и принципа неопходности и пропорционалности (Fernandes 2024, 133). Операција под називом *Aspides* је одобрена одлуком Савета Европске Уније 8. фебруара 2024. године при чему су дефинисани мисија операције са једногодишњим мандатом, финансије, седиште штаба, као и све оно што је битно за ангажовање (CFSP, 2024/583, art.1). Одлуком Савета Европске уније од 19. фебруара потврђена су правила ангажовања и мисија је званично покренута (CFSP, 2024/632, art.2). Одлучено је да ће бити ангажовано четири брода, од тога три фрегате и један мултифункционални брод за подршку. Најзапаженију улогу преузели су Италијани, Грци, Французи, Немци, Холанђани и Белгијанци, а од почетка мисије водећи бродови мисије били су холандски једном и италијански два пута (тренутно и даље) (Eunavfor Aspides 2024).

Ефекат дејства операција је значајан, нарочито ако се погледа статистика из Графикона 1, при чему се може закључити да су снаге обе операције учествовале у око 148 пресретнутих напада. Главни циљ операција ипак није био реализован, јер су Хути и даље наставили да нападају бродове, а пружање потпуне заштите свим бродовима није било могуће. Међутим, присуство ових снага итекако је утицало на повећање степена безбедности у Црвеном мору и Аденском заливу, јер би њихово непостојање засигурно довело до већег броја оштећених, напуштених и потопљених комерцијалних бродова.

Утицај на светску трговину

Црвено море јесте један од највећих светских међуокеанских трговачких путева ограничен Суецким каналом на северу и мореузом Баб ал-Мандеб на југу. Према Конференцији УН о трговини и развоју (United Nations Conference on Trade and Development), инструменту УН који се бави питањима трговине, инвестиција и развоја, око 12-15% глобалне трговине и око 30% контејнерског транспорта се одвија преко Црвеног мора и Суецког канала (UNCTAD 2024). Важност пловидбене руте показују и подаци Америчке управе за енергетске информације (*US Energy Information Administration*) и Лојдове листе обавештења (*Lloyd's List Intelligence*). Први подаци показују да је у просеку 8,8 милиона барела нафте дневно пролазило кроз мореуз Баб ел-Мандеб што је представљало око 8,7% глобалне дневне потражње за месец децембар 2023. године, док други подаци показују да је око 1500 комерцијалних бродова месечно пловило кроз Суецки канал пре почетка кризе у Црвеном мору (Noteboom et al 2024, 7).

Напади Хута успели су да утичу и угрозе глобалну поморску трговину. Последице ових напада јесу промењене пловидбене руте, повећане таксе возарина које су пошилиаоци, најчешће власници великих трговинских компанија, плаћали бродарским компанијама за услуге, али и поремећени глобални ланци снабдевања (Noteboom et al 2024). Услед промене пловидбених рута у периоду од децембра 2023. године до фебруара 2024. године дошло је до смањења укупног саобраћаја у Аденском заливу, Црвеном мору и Суецком каналу, а које је уочено у смањењу индикатора, тачније бруто тонаже³. У Аденском заливу је према истраживању забележен пад од 56% (са 4,83 на 2,13 милиона бруто тона) који је у фебруару нарастао на 71%, док је у Суецком каналу такође био забележен пад од 48% (са 4,40 на 2,27 милиона бруто тона) који је у фебруару нарастао на 62%. Најтеже је био погођен сектор контејнерског транспорта са падом од 91% у Аденском заливу и 74% у Суецком каналу. Насупрот томе, поморски саобраћај око Рта добре наде је порастао за 74% (Rodriguez-Diaz et al 2024, 5). Процене Института за светску економију у Килу (*Kiel Institute for the World Economy*) из октобра месеца ове године показују да поморски саобраћај још увек није нормализован, при чему је капацитет контејнерских бродова у Црвеном мору чак 63,6%

³ Бруто тонажа је нелинеарна мера унутрашње запремине брода.

мањи у односу на раније године (IFW 2024). Подаци компаније Марин Трафик (*Marrine Traffic*), која обезбеђује аналитику праћењем бродова, такође показују да је укупни саобраћај у Црвеном мору опао за 56% (Кауа 2024).

Промењене пловидбене руте довеле су и до додатних трошкова. Једна студија случаја показује да би се оперативни трошкови сваког брода услед промене пловидбене руте повећали за 18% услед кашњења, повећане потрошње горива због дуже руте око Рта добре наде али и због неопходних додатних безбедносних мера и ангажовања приватног обезбеђења (Rodriguez-Diaz et al 2024, 11). Повећане таксе возарина, као и увођење нових доплата од бродарских компанија, уколико се одлуче да плове Црвеним морем, јесу такође последице ових напада. Додатне наплате за пловидбу Црвеним морем, за непредвиђене случајеве, за прекид саобраћаја као и додатне наплате за ратни ризик за пошиљке из и за Израел постале су свакодневница (Noteboom et al 2024, 13).

Глобални ланци снабдевања уздрмани су горепоменути проблемима при чему је и обим трговине кроз Црвено море и Суецки канал смањен. Конференција УН о трговини и развоју проценила је да је од почетка напада Хута обим трговине кроз Суецки канал био смањен за 42% закључно са фебруаром ове године (UNCTAD 2024). База података Порт воч (*Port Watch*), коју води Међународни монетарни фонд у сарадњи са Оксфордским универзитетом, пратећи дневне податке обима трговине, показује да је последњег дана октобра просечан дневни обим трговине пао са 4,53 на 1,69 милиона тона, односно за 62,7% (Portwatch 2024).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Хути, покрет наоружаних заиди шиитских муслиманских бораца, се од 2014. године боре за превласт у сунитско-муслиманској влади Јемена и противе страном утицају на владу. У циљу подршке Палестинцима, Хути су од новембра 2023. године започели са нападима на комерцијалне бродове повезане са Израелом у Црвеном мору и Аденском заливу. Ови напади подразумевали су лансирање балистичких и крстарећих ракета, употребу дронова, беспосадних пловила и других средстава. Хути су од стране САД у јануару текуће године окарактерисани као специјална терористичка група због

својих дејства, док са друге стране ЕУ, Уједињене нације и остале државе света их сматрају само побуњеницима.

Последице терористичких дејстава Хута су итекако видљиве и далекосежне. Статистички подаци који су сумирани и представљени у графиконима показују да је 46 бродова оштећено од почетка напада, односно за годину дана, што би било скоро четири брода месечно у просеку, или један брод недељно. Напуштени и потонули бродови, као и људске жртве осликавају разоран ефекат дејства Хута, као и одсуство било какве емпатије што се тиче могућих последица. Смањен број дневних пролазака кроз Суецки канал, Црвено море и Аденски залив, повећани трошкови такси возарина и новонастале таксе, пад обима трговине на дневном и месечном нивоу, али и поремећај глобалних ланаца снабдевања директне су последице терористичких дејства Хута.

Новонастале мисије покренуте од стране САД и Европске уније успеле су донекле да побољшају ситуацију и повећају степен безбедности у овом региону, али нико са сигурношћу не може рећи да ће сви бродови бити заштићени. Прикупљени подаци управо то показују. И поред пратње и заштите комерцијалних бродова од стране ових мисија, не могу се сви напади спречити, а самим тим ни потенцијална мала, средња и велика оштећења бродова. Ово имплицира да је једини безбедан начин да се ова пловидбена рута заобиђе око Рта добре наде што је добар део бродарских компанија већ урадио. Ови подаци јако забрињавајуће делују с обзиром да су се пре октобра 2023. године пловидба и трговина у Црвеном мору одвијале најнормалније. Нормализација пловидбе и трговине у овом региону зависиће у многоме од завршетка сукоба Израела и Хамаса, али се крај тренутно не назире.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Андрић, Јасмина, и Митар Ковач. 2021. „Савремени тероризам као претња безбедности.” *Безбедност* 63 (2):107–121. doi:10.5937/bezbednost2102107A.
- Боланча, Драган, Петра Амицић-Јеловчић. 2018. „Правни оквир борбе против поморског тероризма са посебним освртом на обалску стражу Републике Хрватске.” *Поредбено поморско право* 57 (172):355-406. doi:10.21857/yrvgqtkrn9.

- Мијалковић, Саша. 2018. *Национална безбедност (четврто допуњено и измењено издање)*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
- Стајић, Љубомир. 2015. *Основи система безбедности са основама истраживања безбедносних појава*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду.
- Armed Conflict Location & Event Data [ACLED]. 2024. *Red Sea Attacks Dashboard*. United States of America: Armed Conflict Location & Event Data.
- Ahmed, Burhan. 2024. "Houthi Media: A Study in Ideological Warfare." *Saana Center*. 5 June 2024. <https://sanaacenter.org/publications/analysis/22797>.
- Alasrar, Abo Fatima. 2022. "The Houthis' war and Yemen's future." *Middle East Institute*. 23 September 2022. <https://www.mei.edu/publications/houthis-war-and-yemens-future>.
- Al-Sallal, Yousef 2024. "The Houthi Rebel Movement: Analysis on the Role of Wartime Social Order, Legitimacy and Greed in the Houthi Rebel Resilience in Yemen between 2017 and 2023." MA thesis. Utreht University.
- Anshori, Ahmad B. and Basyir Arif. 2024. "The Ambivalence of The United States In Returning The Houthis As Global Terrorists." *Journal of Terrorism Studies*: 6 (1): 1–13 doi: 10.7454/jts.v6i1.1074.
- Atanisau, Mirela. 2019. "Yemeni Houthi - Insurgent Or Terrorist Movement?." In *International Scientific Conference Strategies XXI. The Complex and Dynamic Nature of the Security Environment*, eds. Florian Cîrciumaru and Cristina Bogzeanu, 23–46. Bucharest: Carol I National Defence University Publishing House.
- BBC. 2024. "Izrael i Palestinci: Ko su jemenski pobunjenici Huti i zašto napadaju brodove." 18. oktobar 2024. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-67776386>.
- Blomberg, Charlie. 2022. "The Proxy Goes Both Ways: Digital Propaganda of Yemen's Houthi Movement." *The Political Science Review*, 7: 66–91. doi: 10.21974/k13c-8c33.
- Byman, Daniel, and Emma McCaleb. 2023. "Understanding Hamas's and Hezbollah's Uses of Information Technology." *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*. 01 July 2023. <http://www.jstor.org/stable/resrep52622>.

- Chalk, Peter. 2008. *The Maritime Dimension of International Security*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Combined Maritime Forces. 2024. "CTF 153: Red Sea Maritime Security". *Combined Maritime Forces*. 09. November 2024. <https://combinedmaritimeforces.com/ctf-153-red-sea-maritime-security/>.
- Council Decision (CFSP) 2024/583 of 8 February 2024 on a European Union maritime security operation to safeguard freedom of navigation in relation to the Red Sea crisis (EUNAVFOR ASPIDES) (CFSP) 2024/583, *OJ L* 2024/583, 12.02.2024, *ELI*: <http://data.europa.eu/eli/dec/2024/583/oj>.
- Council Decision (CFSP) 2024/632 of 19 February launching the European Union maritime security operation to safeguard freedom of navigation in relation to the Red Sea crisis (EUNAVFOR ASPIDES) (CFSP) 2024/632, *OJ L* 2024/632, 20.02.2024, *ELI*: <http://data.europa.eu/eli/dec/2024/632/oj>.
- Council Decision (CFSP) 2024/2056 of 26 July 2024 updating the list of persons, groups and entities covered by Common Position 2001/931/CFSP on the application of specific measures to combat terrorism, and repealing Decision (CFSP) 2024/332, *OJ L* 2024/2056, 26.07.2024, *ELI*: <http://data.europa.eu/eli/dec/2024/2056/oj>.
- Dokman, Tomislav, Maja Kuzelj and Dario Malnar. 2018. "Weaponization of social media—perception of postgraduate doctoral students." *Polemos* 21 (41): 133–150.
- Dopelt, Karen and Nourit Houminer-Klepar. 2024. "War-Related Stress among Israeli College Students Following 7 October 2023 Terror Attack in Israel." *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education* 14:2175–2186. doi:10.3390/ejihpe14080145.
- Fernandes, Mario Joao. 2024. State's reactions to attacks by Houthis as a testbed for the use of force against non-State actors. *e-Publica* 11(2):104–141. doi: 10.47345/v11n2art5.
- Garett, Nada and Mattisan Rowan. 2022. "Who are Yemen's Houthis?." *Wilson Center*. 7 July 2022. <https://www.wilsoncenter.org/article/who-are-yemens-houthis>.
- House of Commons Library. 2024. "UK and international response to Houthis in the Red Sea 2024." *UK Parliament*. 30 July 2024. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-9930/>.

- IMO. 2005. "Convention 2005 and Protocol to the convention for the suppression of unlawful acts against the safety of maritime navigation." 14 October 2005. https://www.classnk.or.jp/hp/pdf/activities/statutory/isps/IMO/isps_imo_sua%20covention%20and%202005%20protocol%20text_20051101.pdf.
- Kaya, Erkul Nuran. 2024. "Red Sea trade sees historic decline amid rising tensions in Middle East." *Anadolu Ajansi*. 07 October 2024. <https://www.aa.com.tr/en/economy/red-sea-trade-sees-historic-decline-amid-rising-tensions-in-middle-east/3354345>.
- Kiel Institute for the World Economy [IFW]. 2024. "Daily number of container ship ships in the Red Sea." 24 October 2024. <https://www.ifw-kiel.de/topics/international-trade/kiel-trade-indicator/>.
- Kuehn, John. 2024. "The U.S. Navy is at War: The United States' Quasi-Naval War with Yemen's Houthis." *Expeditions with MCUP* 2024: 1-15. 14. May 2024. <https://muse.jhu.edu/article/928399>.
- Maity, Rick, Harendra Kumar, Arkadeep Dhali, Jyotirmoy Biswas and Bharat Kumar. 2024. "The ongoing Israel-Hamas conflict: a humanitarian health crisis." *Annals of Medicine & Surgery* 86(8):4313–4315. doi: 10.1097/MS9.0000000000002242.
- Maritime Security Centre: Horn of Africa [MSCHOA]. 2024. *MSCHOA and maritime domain awareness. How?* Brest: Maritime Security Centre: Horn of Africa.
- Mohsen, Rashid. 2024. "The Houthis' Media Machine Is Going Global." *Foreign Policy*. 27 March 2024. <https://foreignpolicy.com/2024/03/27/houthis-yemen-social-media-israel-hamas-gaza-war-red-sea-attacks/>.
- Nazir, Tahir. 2024. "Terrorist Threats To Maritime Navigation And Ports: Risk Assessment And Prevention Strategy." *Terrorism Issues* 8: 3-14.
- Notteboom, Theo, Hercules Haralambides and Kevin Cullinane. 2024. "The Red Sea Crisis: ramifications for vessel operations, shipping networks, and maritime supply chains." *Maritime Economics & Logistics*, 26:1–20. doi: 10.1057/s41278-024-00287-z.
- Pedrozo, Raul. 2024. "Protecting the Free Flow of Commerce from Houthi Attacks off the Arabian Peninsula." *International Law Studies*, 103(49): 49–70.
- Porter, Hannah. 2024. "Houthi Propaganda Finally Reaches Global Audiences." *Italian Institute For International Political Studies*.

- 15 February 2024. <https://www.ispionline.it/en/publication/houthi-propaganda-finally-reaches-global-audiences-163934>.
- Portwatch. 2024. "Suez Canal: Transit Trade Volume." 31 October 2024. <https://portwatch.imf.org/pages/573013af3b6545deaeb50ed1cbaf9444>.
- Pulkkinen, Tomi. 2017. "Yemen and the Houthi Rebellion in the Context of the Global War on Terror." *History in the Making* 10 (5): 27–53.
- Riedel, Bruce. 2017. "Who are the Houthis, and why are we at war with them?" *Brookings*. 18 December 2017. <https://www.brookings.edu/articles/who-are-the-houthis-and-why-are-we-at-war-with-them/>.
- Rodriguez-Diaz, E., Juan Ignacio Alcaide and Ruth Garcia-Llave. 2024. "Challenges and Security Risks in the Red Sea: Impact of Houthi Attacks on Maritime Traffic." *Journal of Marine Science and Engineering* 12(11):1900. doi: 10.3390/jmse12111900.
- Shahid, Mubashar Hassan, and Rizwan Zeb. 2024. "Treading turbulent waters: Pakistan's readiness to the looming threat of maritime terrorism". *Margalla Papers* 28 (1):211-25. doi:10.54690/margallapapers.28.1.249.
- Smolič, Žiga. 2020. "Spregleđani upor Božjih partizanov: Hutiji in državljanska vojna v Jemnu." *Anthropos*, 52 (1/2): 133–157.
- UNCTAD. 2024. Red Sea, Black Sea and Panama Canal: UNCTAD Raises Alarm on Global Trade Disruptions. 26 January 2024. <https://unctad.org/news/red-sea-black-sea-and-panama-canal-unctad-raises-alarm-global-trade-disruptions>.
- United Kingdom Maritime Trade Operations [UKMTO]. 2024. *Warning product list*. Dubai: United Kingdom Maritime Trade Operations.
- United Nations Security Council [UNSC], S/RES/2722 (2024), Resolution 2722 (2024) Adopted by the Security Council at its 9527th meeting, on 10 January 2024.
- United Nations Security Council [UNSC], S/RES/2739 (2024), Resolution 2739 (2024) Adopted by the Security Council at its 9672th meeting, on 27 June 2024.
- US Department of Defense. 2023. "Statement from Secretary of Defense Lloyd J. Austin III on Ensuring Freedom of Navigation in the Red Sea." *U.S. Department of Defense*. 18 December 2023. <https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/3621110/statement-from-secretary-of-defense-lloyd-j-austin-iii-on-ensuring-freedom-of-n/>.

- Widodo, Pujo, Nandini, Syamsul Maarif and Syamsunasi. 2024. "The Red Sea Crisis: Implications of the Houthi Attack on Maritime Trade and Global Security." *International Journal of Humanities Eduaction and Social Sciences*, 4(1):151–158.
- Zeidan, Adam. 2024. "Houthi Movement." *Brittanica*. 17 October 2024. <https://www.britannica.com/topic/Houthi-movement>.

Stefan Rašović*

Serbian Armed Forces, River flotila, Belgrade

Nikola Slavković**

Serbian Armed Forces, River flotila, Belgrade

TERRORIST ACTIVITIES OF YEMEN'S HOUTHIS IN RESPONSE TO ISRAEL'S MILITARY ACTIONS AND CONSEQUENCES FOR INTERNATIONAL SECURITY AND TRADE

Resume

The Houthis (Ansar Allah) are a militant movement that cultivates a Zaydi form of Shiism and originate from Saad, a province in northern Yemen. Since 2014, they have been engaged in a civil war, fighting for supremacy in Yemen. The Hamas attack on Israel on October 7, 2023, marked the beginning of a new war in the Middle East. The Houthis immediately supported Hamas after the attack, and following Israel's retaliation and the launch of its military operation, they announced that they would target military and commercial vessels linked to Israel in any way, sailing through the Gulf of Aden and the Red Sea. The fundamental assumption of this paper is that the actions of the Houthis constitute acts of terrorism, with consequences for international security and trade being far-reaching. The aim of this paper is to analyze the Houthis activities, as their response to Israel's military actions, and with the aim of providing support to the people of Palestine, while noting that, as of January 2024, they have been characterized as a special designed terrorist by the United States. In the first part of the paper, a conceptual definition of terrorism and maritime terrorism will be given, while in the second part the emphasis will be on explaining the origin of this movement,

* E-mail address: stefanroyalcrowns@gmail.com; ORCID: 0009-0007-5318-0016.

** E-mail address: nikola.slavkovic97@gmail.com; ORCID: 0009-0000-9502-5128.

their participation in the civil war, as well as answering the question of whether they are terrorists or rebels. The third part of the paper will analyze the reaction of the Houthis to Israel's military actions, which are a consequence of the attacks by Hamas, as well as the chronology and description of their attacks since November 2023. The last part of the paper will show the consequences for international security and trade, as well as the way the world responded to the actions of the Houthis, in the form of the creation of two operations, Prosperity Guardian and Aspides.

Keywords: Houthis, terrorism, The Red Sea, The Gulf of Aden, sailing, international security, trade

* Овај рад је примљен 30. новембра 2024. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. фебруара 2025. године.

ЕКОНОМСКА ДИПЛОМАТИЈА И ГЕОЕКОНОМИЈА

103

Филип Бугарчић, Ненад Стекић, Тијана Тубић Ћурчић

ECONOMIC DIPLOMACY IN THE FUNCTION
OF EXPORT PROMOTION: THE EFFECTS IN EU
VERSUS NON-EU PARTNER COUNTRIES

133

Бобан Марјановић, Ема Крактус

ГЕОЕКОНОМСКА КОМПОНЕНТА ВЕЛИКЕ
СТРАТЕГИЈЕ СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ
ДРЖАВА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА
СВЕТСКА РАТА

УДК 339.9.012(4-672EU)
DOI: 10.5937/pr83-55146
Оригинални научни рад

Политичка ревија
1/2025.
Vol. 83
стр. 103-131

Filip Ž. Bugarčić*

University of Kragujevac, Faculty of Economics

Nenad Stekić**

Institute of International Politics and Economics, Belgrade

Tijana Tubić Ćurčić***

University of Kragujevac, Faculty of Economics

ECONOMIC DIPLOMACY IN THE FUNCTION OF EXPORT PROMOTION: THE EFFECTS IN EU VERSUS NON-EU PARTNER COUNTRIES

Abstract

Economic diplomacy can be considered a strong driver for increasing the intensity and volume of international trade at the bilateral level. The paper aims to examine the contribution of economic diplomacy to international trade promotion by applying the gravity model. The current literature indicates an overall lack of empirical research regarding the effects of Serbian economic diplomacy. Moreover, a new approach is being introduced in the evaluation of economic diplomacy, using the *sScore* index as a comprehensive measure of the quality of bilateral diplomatic relations. The sample includes all countries with which Serbia actively trades, and results indicate that the quality of diplomatic relations contributes to the promotion of Serbian exports. An additional analysis was conducted on the individual effects of bilateral trade with EU and non-EU countries. General conclusions were

* E-mail address: f.bugarcic@kg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-4573-9082.

** E-mail address: nenad.stekic@diplomacy.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-9066-0480.

*** E-mail address: t.tubic@kg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-6012-5639.

drawn in accordance with the political and economic position of Serbia in the international framework, along with recommendations for further export promotion.

Keywords: economic diplomacy, export, trade facilitation, gravity model, *sScore* JEL Classification: F5, F13, F14

INTRODUCTION

The changes that have taken place in the global economic structure, driven by the influence of technological development, have had an undeniable impact on the understanding of international politics, power, and diplomacy (Bratosin-Vasilache and Maha 2022, 53). The end of the Cold War led to economic liberalization in former communist countries, which enabled their inclusion in global economic flows (Peternel and Grešš 2021, 109). In modern conditions, the world economic order is based on a high level of international interdependence. Addressing economic issues in international relations has become an inseparable part of diplomatic theory and practice throughout history (Škare, Radošević, and Radolović 2020, 230). Namely, there is no possibility of global interaction without developed and comprehensive economic diplomacy (Bayne and Woolcock 2007; van Bergeijk 2009; Okano-Heijmans 2011; Rana 2011; see Peternel and Grešš 2021, 110). Classic politically-driven diplomacy has gone through a process of transformation. Whereas politics was the main driving force, today the economy takes precedence. The balance of power between states is primarily viewed through their economic strength, which is one of the leading reasons for the popularization of economic diplomacy (110). States lacking a developed concept of economic diplomacy cannot play a proactive role in relations with other states but instead become the object of other nations' economic diplomacy (Škare, Radošević and Radolović 2020, 230). Therefore, this discipline represents the future direction of diplomacy of any modern state that seeks to survive in today's unstable market conditions and changes, and it is a decisive factor for every participant (Kalčić, Gavrilović i Macura 2022, 83).

Serbia's position in international organizations, diplomatic missions, and overall international relations is largely influenced by its history and economic size. Involvement in international economic flows is of great importance for the Serbian economy since it is a country with a

limited market that is largely dependent on exports and international trade. Because of that, there was a political need to define the concept of economic diplomacy for Serbia. The Ministry of Foreign Affairs is the main actor in Serbia's economic diplomacy. The framework of bilateral economic cooperation places a special emphasis on promoting exports, attracting foreign direct investments, protecting Serbia's interests in international organizations, "improving the existing forms of cooperation, and concluding new agreements with participants in the international market of goods, services, and capital" (Ministry of Foreign Affairs of Republic of Serbia [MFA]). However, most of the endeavors to systematically assess this phenomenon by both policy-oriented and academic communities remained insufficient.

Since there is a lack of empirical studies dealing with this issue in the Serbian literature, this paper fills the gap with research by utilising the gravity model of international trade. It is among the first empirical papers that analyses Serbian economic diplomacy and its impact on Serbian exports. It stands as one of the pioneering empirical investigations into Serbian economic diplomacy and its effects on exports. The paper is organized as follows: the introduction outlines the research subject and objectives, stressing the significance of economic diplomacy and participation in global economic activities for Serbia as a small open economy. The literature review provides an overview of empirical studies exploring the nexus between economic diplomacy and international trade. Section 3 examines trends and current practices in Serbian economic diplomacy. The methodology section presents the analytical model used and the data sources employed. The results and discussion section comprises the empirical analysis, validation of hypotheses concerning the influence of economic diplomacy on Serbian exports, primary study limitations, and suggestions for future research. Concluding remarks summarize the key findings of the study.

LITERATURE REVIEW

The first papers on the impact of economic diplomacy on foreign trade and foreign direct investment appeared in the 1980s, with conclusions on the existence of a positive relationship between foreign trade, investment, and interstate cooperation. Although interest in economic diplomacy decreased after the collapse of the Soviet bloc, it resurged after 2005. (Moons and van Bergeijk 2017, see Bratosin-Vasilache and Maha 2022,

59). Economic diplomacy appears in research as an interdisciplinary field in the fields of the international economy, international political economy, and international relations (Rana 2000; Bayne and Woolcock 2007; Okano-Heijmans 2011; see Radolović and Kukurin 2021, 214). Diplomatic missions are cited in the scientific literature as tools of economic diplomacy, and in recent years, there has been growing interests in their role in strengthening foreign trade exchange. Therefore, to identify the causal link between diplomatic missions and foreign trade, the works mainly focus on the role of embassies, consulates, and export promotion agencies, as well as on official visits, trade missions, or members of delegations (Bratosin-Vasilache and Maha 2022, 59, 60).

Most research that analyses economic diplomacy and its effects on foreign trade applies the gravity model of trade. Using Newton's law of gravity as a source of inspiration, Jan Tinbergen combined "the influence of the distance between two countries and their dimension in order to explain the volume of bilateral trade flows. The gravity model of trade states that trade flows between two countries are proportional to their gross domestic product (GDP) and inversely proportional to the geographic distance between those countries" (Fernandes and Forte 2022, 219-220). Rose (2005) initiated and encouraged research on economic diplomacy using the gravity model to analyze the impact of foreign missions on exports. He tries to answer the question of whether the presence of foreign representative offices is systematically related to the level of exports of a country, using the number of embassies, consulates, and official foreign missions that the exporter has in the importing country as a variable of economic diplomacy. In a sample of 22 countries (12 of which are European), he proved that in export markets where diplomatic missions were above-average effective, there was an increase in exports by 6–10% (see Bratosin-Vasilache and Maha 2022, 60, 61). Rose's model was further extended to 36 countries by van Veenstra et al. (2010), who studied the interaction between export promotion agencies and the network of embassies and consulates in countries of different levels of development. Their results showed that a 10% increase in the number of diplomatic missions correlates with a 0.5–0.9% increase in trade flows. Further, van Bergeijk and Yakop (2011) continued Rose's research by applying the gravity model of trade and examining whether diplomatic representation is significant for enhancing the volume of international trade. The authors conclude that diplomatic representation in countries with higher and higher incomes is not as important for the improvement

of international trade as in developing countries (see Peternel and Grešš 2021, 111, 112). The same conclusion was reached by Creusen and Lejour (2011), comparing impact of economic diplomacy on low and high-income countries. The impact of economic diplomacy on export growth in low-income countries is more significant (about 12%) compared to export growth in high-income countries (about zero percent) (see Fernandes and Forte 2022, 230).

Gil, Llorca, and Serrano (2008) examined the impact of embassies, consulates, and regional trade agencies abroad on exports in Spain in the period from 1995 to 2003. They concluded that embassies and consulates have a positive influence on exports, increasing them by about 11%. However, the authors report that this impact is smaller compared to foreign regional trade agencies, which increase trade by 74% (Gil, Llorca, and Serrano 2008, 139, 142). The fact that embassies and consulates have a positive influence on bilateral exports but that the effect of opening export promotion agencies is around 5.5% greater, was also confirmed in the work of Martinus (2010) on the example of Latin American and Caribbean countries (see Fernandes and Forte 2022, 227). Afman and Maurel (2010) showed for OECD countries and countries in transition that diplomatic missions in importing countries increase exports in the range of 14.6 to 18.5%. Okano-Heijmans (2011) concludes in his work that the developed economic diplomacy of a country is the basis for the development of international trade, attracting investments and increasing exports. Furthermore, the author states that countries that have increased and intensified their economic diplomacy activities achieve greater success, followed by those countries that have found new ways to implement it or have identified and abolished unnecessary economic diplomacy activities. Moons and van Bergeijk (2013) proved that embassies make a significantly greater contribution to the increase of international trade and investment than consulates and other foreign representations (see Škare, Radošević and Radolović 2020, 231). Visser (2019) uses a panel data set for 100 countries to examine the impact of economic diplomacy on trade during the period 1985–2005. The results show that the effect of economic diplomacy on the export of differentiated goods is more significant and greater than on the export of homogeneous goods (Visser 2019, 197, 198). Fernandes and Forte (2022) examine the extent to which Portuguese economic and diplomatic missions affect Portuguese exports and conclude that Portugal exports more to the countries where it has its missions, i.e., an increase in the

number of representative offices in a foreign country has a positive effect on exports to that country (Fernandes and Forte 2022, 237, 245). Using the example of European countries, Bratosin-Vasilache and Maha (2022) conclude that “economic diplomacy, through activities carried by diplomatic representations abroad, such as embassies, consulates and export promotion agencies, has a positive impact on foreign trade” (Bratosin-Vasilache and Maha 2022, 53).

Many studies focus on the effects that bilateral diplomatic activities, such as state or official visits, have on foreign trade. Nitsch (2005) is one of the authors who studied the impact of state and official visits on international trade, using data on the diplomatic activities of the heads of state of France, Germany, and the USA during the period 1948–2003. The research results indicate that visits are associated with higher exports of between 8 and 10%. Moreover, the author states that “visits conducted by the German chancellors, Helmut Kohl and Gerhard Schroder were accompanied by higher exports, and also the impact of visits may differ amongst the heads of state”.

When it comes to research that uses the number of employees in diplomatic missions as an indicator of economic diplomacy, “results confirm that a higher number of diplomats has a positive influence on exports, but the effects are not always statistically significant”. Raneta and Kunychka (2015) analyzed the relationship between Ukrainian commercial diplomacy and export flows using a simple regression model. The authors concluded that there is a statistically significant and positive relationship between diplomatic personnel and Ukrainian exports. Additionally, the authors report that an average increase of 10% increase in diplomatic staff will lead to an average increase in exports between 4.2 and 7.4% (see Bratosin-Vasilache and Maha 62, 63). On the other hand, Peternel and Grešš (2021) aimed to determine the effectiveness of Croatian economic diplomacy, analyzing Croatian exports to 81 countries in the period 2012–2016. Using the gravity model of international trade, the authors confirmed the existence of a positive relationship between Croatian exports and the number of personnel employed in diplomatic missions. Although the results indicate that there is a positive relationship between the number of economic diplomats and exports, when combined with other variables such as GDP and distance, it is not statistically significant (Peternel and Grešš 2021, 113-114, 119). Another study on Croatian economic diplomacy, which applied the empirical VARFIMA model, indicates a positive relationship between economic diplomacy and long-term macroeconomic

indicators – industrial production, unemployment, inflation, and exports in the period 1990–2018 (Škare, Radošević and Radolović 2020, 230). The positive influence of economic diplomacy on bilateral trade flows in Croatia in the period 1992–2017 was also confirmed in the work of Mlinaric, Josic, and Thompson (2023).

In an empirical study that examined effectiveness of economic diplomacy using the example of Dutch embassies and consulates, Ruël and Zuidema (2012) concluded that “most effective embassies and consulates are those in which the structure/network of economic diplomacy is clearly established and well organized” (see Škare, Radošević and Radolović 2020, 231), and where teams of people with many years of experience work. “Successful economic diplomacy should be grounded on a rules-based multilateral system, norms, and standards, broader foreign policy aims, bilateral and multilateral agreements, greater transparency, as well as a pluralistic approach to global rules to strengthen the multilateral trade system” (Aburesidze et al. 2022, 12).

The beginnings, state, and development of economic diplomacy in the Republic of Serbia are insufficiently covered in the literature, especially in relation to public diplomacy, which is why the theoretical-conceptual framework for understanding economic diplomacy is not clearly defined. Previous research on the economic diplomacy of the Republic of Serbia (Penev, Udovič, i Đukić 2014; Prvulović 2015; Ristić-Petrović 2016; Kalčić, Gavrilović i Macura 2022) was mainly based on a qualitative approach, i.e., a theoretical research concept, while the quantitative aspect of the research was neglected, primarily due to a lack of data.

For these reasons, this paper focuses on achieving quantitative scrutiny of Serbian economic diplomacy and its role in enhancing and promoting the country's exports. Aligned with this research focus, the paper aims to investigate, through both theoretical and empirical analysis, the impact of economic diplomacy on Serbian exports. Additionally, the study seeks to identify the effectiveness of Serbian economic diplomacy in encouraging exports within different country groups, specifically comparing outcomes between EU member states and non-EU countries. To make the research more nuanced, this paper will focus on the following research question: In which group of countries does Serbian economic diplomacy produce stronger results in terms of export incentives? Based on the outlined research subject and objectives, the paper aims to test the following hypothesis:

H: Economic diplomacy has a positive and statistically significant influence on the volume of Serbian exports.

Such a hypothesis addresses the broader context of Serbia's economic relations by exploring the varying effectiveness of economic diplomacy across different country groups, especially within geopolitical blocs across the globe, and distinguishing between EU member states and non-EU countries.

SERBIAN ECONOMIC DIPLOMACY: TRENDS AND CURRENT PRACTICE

Institutional efforts of the Republic of Serbia to establish a system of economic diplomacy began in 2010 when it set up an “economic diplomats” network within its then-existing Ministry of Economy.¹ In its analysis conducted in 2014, the Business Support Network revealed that in the first four years of the existence of economic diplomats, the share of domestic companies' exports to foreign countries was reduced, while it should have been the other way around, and that taxpayers had in vain financed the huge logistical costs of this type of paradiplomacy (BSN 2014). At the beginning of 2017, the model for economic diplomats in Serbia underwent a redefinition. The role of economic diplomats changed from being primarily responsible for promoting the exports of domestic companies to attracting foreign direct investments. The key novelty in this new approach was the elimination of the classic economic diplomat position within the Ministry of Trade, with a focus on the more effective utilization of the existing diplomatic staff of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia. The new strategy emphasized the strengthening of diplomatic teams in countries with the

¹ A process was conducted to select and elect approximately 300 candidates for economic diplomats. Eventually, a total of 28 individuals were selected and assigned to represent Serbia in various countries, including Russia, Germany (with three representatives), Italy (with two representatives), Greece, China, France, the USA, Slovenia, Great Britain, Bosnia and Herzegovina, Croatia, North Macedonia, Belgium, Canada, Japan, Ukraine, Hungary, Romania, Bulgaria, Turkey, Slovakia, Austria, Montenegro, Sweden, and the Czech Republic (Ferjan 2105, 142). The profession of the selected candidates did not play a decisive role in the selection process. As a result, complaints were made at various levels regarding the selection process, as it was perceived that the qualifications of the candidates did not always match the requirements of the country they were assigned to. For instance, some questioned why a qualified and experienced economist with knowledge of the host country's language was not chosen over a recent graduate with knowledge of English, especially in cases where Serbia has only a symbolic exchange of goods with the host country.

greatest potential for improving economic relations. In addition, every diplomat and ambassador was expected to play a key role in advancing Serbia's economic interests, regardless of whether they had the title of economic diplomat or trade representative. According to a report from RTS in 2017, "attachés" were also expected to play a significant role in this new approach (RTS 2017).

Serbia's economic diplomacy is multifaceted, relying heavily on strategic partnership agreements and its four-pillar foreign policy approach to advance its economic interests. Despite the absence of dedicated economic diplomats, Serbia has forged significant partnerships with countries like China, the USA, Russia, and the EU as the four pillars of its foreign policy orientation, as well as with France, Italy, UAE, and Azerbaijan as its strategic partners. China stands out as one of the major investors in Serbia, with substantial investments and trade collaborations. In 2021 and 2022 alone, China was the largest foreign investor in Serbia, contributing significantly to the economy and providing employment to over 28,000 workers through its companies in Serbia (Euractiv 2023). The influx of Chinese investments reached \$1.5 billion in 2021 alone, and in the period from 2010 to 2022, China ranked second in total investment inflow to Serbia (Euractiv 2023). Moreover, Serbian exports to China have increased remarkably, growing by 185 times over the past decade and by 3.3 times in the last three years alone. The USA also plays a significant role in Serbia's economic landscape, with net investments from American residents totaling €508.1 million from 2010 to 2019 (Pavlović 2020, 18). Although the exact magnitude of American investments may be underrepresented in official data due to legal structuring, sources suggest their substantial contribution to job creation and economic growth in Serbia. American investments have employed nearly 17,000 people in various sectors, with notable investments from companies such as Philip Morris, PepsiCo, Coca-Cola, Ball Corporation, Cooper Tire, and Microsoft (Pavlović 2020, 17). Russia, while not a dominant investor, maintains a notable presence in Serbia's financial sector through the operations of prominent Russian banks. However, direct investments from Russia outside the energy sector have been modest, comprising a small fraction of total foreign direct investment in Serbia. Nonetheless, Russia's economic presence underscores the diverse nature of Serbia's economic diplomacy efforts. Integration with the EU has been pivotal in driving Serbia's economic growth and fostering trade relations. The EU remains Serbia's largest trading partner, with bilateral trade accounting

for over 54% of Serbia's total trade in 2022 (Andelković 2018). The substantial increase in Serbian exports to the EU underscores the benefits of economic integration, positioning the EU as a cornerstone of Serbia's economic diplomacy. Overall, Serbia's economic diplomacy strategy, characterized by strategic partnerships and engagement with key global players, plays a crucial role in driving economic development and shaping the country's future trajectory in the global economy.

METHODOLOGY AND DATA

Our empirical model is based on the Gravity model of international trade, the foundations of which are drawn from Newton's theory of gravity and adapted for the first time for economic analysis purposes in Tinbergen's research (1962). This model has proven to be effective in analyzing of the international economy, especially international trade and trade facilitation factors (Shepherd 2013; Host, Skender, and Zaninović 2019; dos Reis, Gilberto, Amorim, Cabral, and Tolo 2020; Bugarčić, Skvarciany, and Stanišić 2020; Peternel and Grešš 2021). The key form of the standard gravity model includes bilateral trade flows on the side of the dependent variable, which is assumed to depend on the level of GDP, as a measure of the size of the economy that makes a potentially positive contribution to the volume of bilateral trade. The second basic component of the model is distance, as a determinant of costs in international trade, which implies the assumption of a decrease in the volume of trade due to an increase in the distance between trading partners. This model usually includes additional elements on the side of independent variables, such as trade-related, political, social, and cultural indicators that might have an impact on bilateral trade (Zaninović 2022, 57). For our empirical research, we use the form of gravity model provided by Peternel and Grešš (2021) according to selected topics related to economic diplomacy. We adopt it to our data in the following form:

$$\begin{aligned} \log \text{Export}_{ijt} = & \alpha + \beta_1 \log \text{GDP}_{it} + \beta_2 \log \text{GDP}_{jt} \\ & + \beta_3 \log \text{dist}_{ij} + \beta_4 \log \text{EDsScore}_{ij} + \beta_5 \text{GlobalizationIndex}_{jt} \\ & + \text{dummy EUmember} + \varepsilon_{ij} \end{aligned}$$

Due to the chosen gravity model, and based on the relevance of previous findings obtained from the estimation of economic diplomacy effects, considering only one country and its export to partner countries, we are aware of the following facts: our gravity model of trade does not

include multilateral resistance terms (Anderson and van Wincoop 2003) and country-pair fixed effects (Baier and Bergstrand 2007) due to the specific approach considering only one country on the export side. Also, there is no need to use the Poisson Pseudo Maximum Likelihood estimator (PPML) developed by Santos Silva and Tenreyro (2006) because we consider the countries that are active bilateral trade partners of Serbia in all observed years. Due to this adjustment, there is no risk of biased estimations due to zero trades.

The period of analysis covers the years 2007–2018 for 91 trade partners with whom Serbia has active international trade flows in the observed period. This approach includes 1092 observations, while the research period is limited to the 2018., as later data is not available due for the *sScore*, a selected measure of economic diplomacy. Within the defined model, α is the constant, β stands for coefficients to be estimated, and ϵ_{ij} for the random error term. The explanation of variables in the defined model is as follows:

- $\log \text{Export}_{ijt}$ represents the total export of Serbia to the trading partner country;
- $\log \text{GDP}_{it}$ is the level of GDP of Serbia;
- $\log \text{GDP}_{jt}$ is the GDP level of the trading partner's country;
- Logistics represents the physical distance between trading partner countries, expressed as the shortest distance between their capital cities;
- $\log \text{EDsScore}_{ij}$ is the chosen benchmark of economic diplomacy. The *sScore* measure is a statistical method developed by Signorino and Ritter (1999) to assess the similarity between foreign policy positions of different countries. The *sScore* is calculated by measuring the distance between two countries' foreign policy positions in a multidimensional space, where each dimension represents a different policy issue. The authors use a mathematical formula to compute the *sScore*, which takes into account the differences in position on each issue and the importance of each issue to overall foreign policy. It has been used in various studies to examine the factors that influence foreign policy alignment and cooperation between countries (Gartzke 2007; Horowitz 2010; Diehl, Goertz, and Gallegos 2021; Voeten 2021). The *sScore* measure examines not only the similarity between foreign policy positions of different countries, but also explores the relationships between states involved in a variety of economic, military, and diplomatic formal and informal alliances. The authors place particular emphasis on variables related to membership

in military alliances, types of military alliances, and military relations between dyads of states, as they constitute the most significant share of factors that shape foreign policy alignment and cooperation between countries (Signorino and Ritter 1999). Furthermore, the *sScore* measure incorporates a wide range of voting patterns in United Nations bodies on issues of great importance for global politics, including the General Assembly, the Security Council (if applicable), and other bodies and agencies within the UN. The inclusion of these variables in the statistical weighting of the *sScore* measure aims to provide a comprehensive and nuanced assessment of the relationships and alignments between countries, taking into account a diverse array of factors related to foreign policy and international relations. In addition to thematic variables, the authors included trade, membership in various international organizations, as well as spatial component in this measure, making it multidimensional. The spatial component of the *sScore* measure involves the triangulation of data from the first mentioned group of variables with physical-geographical characteristics and positions of states in the system of international relations, which gives a better insight into the similarity index of foreign policy action. The inclusion of the *sScore* variable in this research is based on its significance as a benchmark for evaluating economic diplomacy. Richard Cooper (1972) initially highlighted the connection between trade and foreign policy preferences, wherein the latter encompasses a nation's objectives in its interactions with others, spanning political, economic, and security realms but with a note of lacking variables that would enhance statistical research (Cooper 1972). Three key mediating factors are discernible. Firstly, economic interdependence significantly influences the alignment of a country's foreign policy preferences and trade activities. Enhanced economic interdependence, as observed in free trade agreements or customs unions, tends to synchronize these preferences and activities due to shared trade policies and regulations. Secondly, political stability and regime type play crucial roles. Politically stable countries exhibit more consistent foreign policy preferences and trade activities, mitigating the risk of policy fluctuations or trade disruptions. Conversely, political instability may yield erratic foreign policy decisions and trade actions. Thirdly, competition in the global marketplace shapes the prioritization of trade activities over foreign policy preferences. Nations facing intense global competition may prioritize trade over economic growth, potentially compromising on foreign policy objectives. A comprehensive understanding of these

factors is imperative for identifying patterns in countries' foreign policy goals and trade priorities. For this reason, the variable employed in this research – the *sScore* measure (Ritter and Signorino 1999), effectively captures all three factors. King and Zeng (2001) suggest its utility in logistic regression analysis for comparing rare event data, while Stone (2011) utilized this variable to assess the global economy and portfolios of international organizations. Additionally, analysis of voting patterns within the UN system on economic issues (Bailey and Strezhnev 2017) demonstrated that the *sScore* measure reliably quantifies dyadic relations among countries in the international system;

- The Globalization Index assesses the degree of globalization of the trading partner's country.
- Dummy variable *EUmember* – 1 for EU trading partners, 0 for non-EU trading partners. This variable was introduced to evaluate the effects of Serbia's economic diplomacy in the EU member states, as well as with trading partners from the rest of the world;
- Data for exports and GDP were taken from the databases of the International Trade Centre and the World Bank. The economic diplomacy measure *score* was taken from (Signorino and Ritter 1999), while the data for the Globalization Index are from the KOF Swiss Economic Institute and the governance indicator from the Worldwide Governance Indicators (Peternel and Grešš 2021, 114). To obtain more precise estimates, we performed a logarithmic transformation of selected variables. This kind of research concept enables the assessment of economic diplomacy as a factor of trade facilitation, i.e., export promotion, and enables an answer to the hypothesis and research question posed.

RESULTS

In the initial stage of assessing the assumptions outlined in Table 1, a correlation matrix is provided. These values allow us to determine the direction of specific relationships, confirming the anticipated negative correlation between distance and export levels, while other variables exhibit a positive relationship with exports. Continuing the analytical process, Table 2 offers an overview of the results from the VIF test, indicating the absence of multicollinearity among the observed variables. This finding validates the application of OLS multiple regression analysis within the specified model.

Table 1. Correlation matrix

	Export	GDP_ Srb	GDP_ country	distance	ED_ sScore	Globalization_ index
Export	1.0000					
GDP_Srb	0.0238	1.0000				
GDP_country	0.1213	0.0058	1.0000			
distance	-0.3435	0.0000	0.1107	1.0000		
ED_sScore	0.3930	-0.0032	-0.0653	-0.5906	1.0000	
Globalization_ index	0.2580	-0.0078	0.1626	-0.1971	0.4708	1.0000

Source: Authors' calculations.

Table 2. Multicollinearity test

Variable	VIF	1/VIF
log_ED_sScore	2.23	0.449
log_distance	2.17	0.461
Globalisation_index	1.81	0.554
log_GDP_country	1.53	0.654
log_GDP_Srb	1.00	0.999
Mean VIF	1.75	

Source: Authors' calculations.

The adequacy indicators of the applied model are presented in Table 3 and Table 4. The F-Ratio at 576.31 with a level of statistical significance $p=0.0000$ indicates a high reliability of the model, together with the level of the R-squared statistic, which indicates that the model explains 72.63% of the variability in Serbian total export. The Adj R-squared at 72.5% further supports the model's robustness, even with multiple independent variables. Heteroskedasticity (Breusch-Pagan) and autocorrelation (Durbin-Watson statistic – DW) tests were also conducted. The Breusch-Pagan test confirms the presence of heteroskedasticity in the model, which was resolved by applying the robust function. As a result, the F-Ratio remains high (570.01), with strong statistical significance ($p=0.0000$). DW statistics test implies spatial autocorrelation, which is inherited from the data and not an output of the model (Peternel and Grešš 2021, 117), due to Serbia's close trade ties with its main foreign trade partners, as is the case in the model implemented on the previous analysis of Croatia.

Table 3. Analysis of variance

Source	Sum of Squares	Df	Mean Square	A number of obs.	F-Ratio	P-Value
Model	4,585.65	5	917.1301	1,092	576.31	0.0000
Residual	1,728.23	1,086	1.5914	robust	570.01	0.0000
Total (corr)	6,313.88	1,091	5.7872			

Source: Authors' calculations

Table 4. R-squared statistic

R-squared	0.7263
Adj R-squared	0.725
Root MSE	1.2615
Breusch-Pagan	124.21 (p=0.0000)
Durbin-Watson statistic	0.4126689 (p=0.0000)

Source: Authors' calculations

The results of the regression model are presented in Table 5. The regression analysis was conducted on the total sample and separately for EU and non-EU countries, using dummy variables. A total sample of trading partner countries shows the negative impact of Serbia's GDP on the volume of exports, which can be explained by the structure of the Serbian economy, where GDP growth does not necessarily enhance export potential. When it comes to trade with non-EU countries, a similar result is present, while for exports to EU countries, the size of the Serbian economy does not have a statistically significant impact. In addition, the analysis of this influence holds the highest level of standard deviation among the observed relations, which indicates greater heterogeneity of the obtained results. Regarding the size of the economy of trading partner countries, the component presented through $\log_GDP_country$ shows a statistically significant and positive impact on the volume of Serbian exports in all cases, which means that Serbia trades more with larger economies. The value of the distance coefficient between Serbia and its trade partners shows a negative and statistically significant influence, which is in accordance with the assumptions of the gravity model. What is important, according to the height of the coefficient, is that distance represents a greater obstacle for exports to EU countries, which can be explained by the fact that the key trade partners are physically closer economies within the EU.

Table 5. Coefficient estimates for independent variables

	Total sample	EU	Non-EU
Variables	log export	log export	log export
log_GDP_Srb	-0.781*	-0.376	-0.992*
	(0.458)	(0.526)	(0.603)
log_GDP_country	0.744***	0.990***	0.634***
	(0.028)	(0.050)	(0.034)
log_distance	-1.850***	-2.172***	-1.733***
	(0.045)	(0.074)	(0.059)
log_ED_sScore	0.635***	-0.448	0.842***
	(0.147)	(1.125)	(0.157)
Globalisation_index	-0.018***	-0.038***	-0.008*
	(0.004)	(0.014)	(0.005)
Constant	25.107**	12.998	31.566**
	(11.219)	(12.924)	(14.750)
Observations	1,092	330	762

Note: Robust standard errors in parentheses *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Source: Authors' calculations

The quality of economic diplomacy, viewed through the *sScore* indicator, has a statistically significant positive impact on the volume of exports, on the total sample, and on trade with non-EU countries. This indicates the broader importance of economic diplomacy as a key trade facilitation factor for Serbian exports. The effects of economic diplomacy are particularly pronounced in non-EU countries, where diplomatic relations and efforts in this segment make the greatest contribution to export promotion. The values of the coefficients indicate that an increase in *sScore* by 1% leads to an increase in exports of 0.64% in the total sample and 0.84% in the example of non-EU countries, *ceteris paribus*. On the other side, the results indicate that the activities of economic diplomacy in the EU countries do not significantly contribute to export promotion, which may indicate insufficient involvement or a lack of tangible results in this area. At the same time, economic activities in non-EU countries provide opportunities to enhance the export potential of Serbian industry and reconsidering of the trade policy priorities. Additionally, the model examines the influence of the globalization level of trade partner countries on Serbian exports. The results indicate

that the higher degree of globalization in trading partner countries negatively affects on the volume of Serbian exports. This fact can relate to the higher level of economic development of countries with a greater degree of globalization, which indicates a lower demand for Serbian exports in these markets.

DISCUSSION

The results confirm the assumption about the importance of economic diplomacy the promotion of exports, which means that it can be considered an effective trade facilitation factor. The similarity with earlier research lies in the methodology, as the gravity model is the most used concept for evaluating the impact of a certain variable on the volume of exports. In contrast, the differences in the research emerge in the choice of the variable used to evaluate economic diplomacy. Previously used variables to evaluate diplomatic activities aimed at promoting exports, such as (1) the presence of foreign representative offices and diplomatic missions (Rose 2007; van Veenstra, Yakop, and van Bergeijk 2010; van Bergeijk and Yakop 2011; Moons and van Bergeijk 2013; Fernandes and Forte 2022; Bratosin-Vasilache and Maha 2022) have yielded positive results in stimulating the volume of exports. In addition, some studies that use (2) official visits of state representatives as a measure of economic diplomacy (Nitsch 2005) also present evidence of a positive impact, as well as research in which economic diplomacy is measured by (3) the number of employees in diplomatic missions (Raneta and Kunychka 2015; Peternel and Grešš 2021). The conducted research introduces an innovative approach to observing the quality of economic diplomacy by applying (4) the *sScore* assessment, which considers multiple factors to measure diplomatic relations between countries at the bilateral level. In addition, the empirical analysis of diplomatic activities aimed at encouraging exports was carried out for the first time using Serbia as a case study, which is of particular importance given the economic environment of Serbia as a developing country, its long-term status as a candidate for EU membership, but also the complex political and economic relations with neighbouring countries, as well as the growing significance of Asian countries, primarily China, as increasingly active foreign trade partners.

The other results are in line with the assumptions of the model, whereby Serbia trades more with closer and economically larger countries. Distance represents a minor obstacle in trade with non-EU countries, while

the volume of Serbian exports decreases as the degree of globalization of countries increases. This indicates that Serbian products and services have not found their way to highly globalized countries. The research results also indicate differences in the influence of the observed variables on EU and non-EU countries. As far as economic diplomacy is concerned, its influence on non-EU countries is significant, with many of them being developing countries in which Serbia conducts foreign trade. In this direction, previous research in other countries also emphasizes the importance of economic diplomacy activities in developing economies (van Bergeijk and Yakop 2011), where export growth in low-income countries is more significant (Creusen and Lejour 2011).

The obtained results underscore the significance of economic diplomacy as a crucial factor in promoting exports in Serbia, positioning it as a valuable trade facilitation mechanism. Aligning with prior research methodologies, the gravity model remains a widely employed concept for assessing the impact of variables on export volumes. However, our research introduces an innovative approach by utilizing the *sScore* assessment to gauge the quality of economic diplomacy, incorporating a broader array of factors in measuring bilateral diplomatic relations between countries. This study's findings bear significant implications for Serbia's position in international trade and geopolitics. As a developing country and a long-standing EU candidate, Serbia's economic diplomacy takes on heightened importance. The results suggest that economic diplomacy plays a more substantial role in influencing trade with non-EU countries, particularly the developing nations, echoing similar findings in prior research emphasizing the importance of economic diplomacy in low-income countries. Given Serbia's aspirations to become an EU member state, the research underscores the need for a tailored approach to economic diplomacy concerning both EU and non-EU countries. With non-EU countries, where economic diplomacy exerts significant influence, Serbian institutions have the opportunity to strategically direct their diplomatic efforts toward fostering trade relationships. Additionally, the observed decrease in Serbian exports to highly globalized countries points to the need for targeted initiatives to enhance market penetration in these regions. Recommendations for Serbian institutions include the further refinement of economic diplomacy strategies, potentially leveraging the *sScore* assessment to identify specific areas of improvement in diplomatic relations. Strengthening diplomatic ties with key partners, both within the EU and beyond, is crucial. Special attention should be paid

to understanding the unique dynamics of trade with non-EU countries, maximizing the observed positive impact of economic diplomacy in these regions.

The research findings underscore the critical role of economic diplomacy in shaping Serbia's international trade dynamics, particularly in light of its aspirations to become an EU member state. The positive impact of the *score* used as an indicator of economic diplomacy quality highlights the significance of diplomatic efforts in facilitating Serbian exports, with particularly strong effect observed in non-EU countries. However, the limited impact on exports to the EU suggests a need for Serbian institutions to enhance economic diplomacy efforts within the EU market. Additionally, the negative impact of the globalization level of trading partner countries on Serbian exports indicates a necessity for strategic adjustments in trade policies, particularly regarding entry into highly globalized markets.

CONCLUSION

Examining current trade patterns solely through statistical analysis is challenging but likely the most precise method for identifying patterns and drawing conclusions. This paper contributes as a pioneering effort to analyze the impact of Serbian economic diplomacy on the country's exports, employing the gravity model of international trade. The research has filled a notable gap in the literature, providing one of the first empirical studies of Serbia's case with a comprehensive sample of 91 countries in the international system. The study investigated the influence of economic diplomacy on exports, distinguishing between EU and non-EU countries. The literature review highlighted the growing interest in economic diplomacy, particularly in the post-Soviet era, emphasizing the role of diplomatic missions as tools for promoting foreign trade. Notably, the study introduced the *sScore* as a unique measure for evaluating the quality of economic diplomacy, providing a more comprehensive assessment of diplomatic relations. The methodology utilized the gravity model and a range of variables, including GDP levels, geographical distance, the aforementioned *sScore* which indicates the overall quality of bilateral ties, and the globalization index. The empirical analysis covered the period from 2007 to 2018, focusing on 91 Serbian trade partners. The results of the regression analysis indicated that economic diplomacy, as measured by the *sScore*, had a positive and statistically significant impact on Serbian

exports, particularly in non-EU countries. However, its influence in EU countries was not statistically significant. The findings also underscored the importance of factors such as the size of the economy and geographic distance, aligning with the expectations of the gravity model. Notably, Serbia's economic activities were found to be more influential in non-EU countries, suggesting the need for a reconsideration of the country's foreign trade policy and potential expansion of diplomatic efforts. The discussion delved into the implications of the results, emphasizing the significance of economic diplomacy in trade promotion. The research highlighted the complexity of the relationship between a country's foreign policy preferences and trade activities, influenced by economic interdependence, political stability, and global competition. Moreover, the study shed light on the specificities of Serbia's economic diplomacy, its evolving role, and the need for nuanced approaches based on the characteristics of trade partners. In terms of future directions, the study suggested exploring the current international and political position of Serbia to further explain the research outcomes. Recommendations included potential adjustments in Serbia's foreign trade policy, considering the identified variations in the impact of economic diplomacy on exports between EU and non-EU countries. In essence, this research contributes valuable insights into the understanding of the role of economic diplomacy in shaping a country's export dynamics, with implications for policymakers, practitioners, and future research in the field.

REFERENCES

- Aburesidze, Giga, Inga Paliani-Dittrich, Janis Grasis, Emilia Alaverdov, and Nina Linde. 2022. "Economic Diplomacy and International Trade from the WTO Perspective." *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi – USBED* 4 (6): 11–22.
- Afman, Emiel, and Mathilde Maurel. 2010. "Diplomatic Relations and Trade Reorientation in Transition Countries." In *The Gravity Model in International Trade: Advances and Applications*, eds. Peter A. G. van Bergeijk and Steven Brakman, 278–295. Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CBO9780511762109.010.
- Anderson, James E., and Eric Van Wincoop. 2003. "Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle." *American Economic Review* 93 (1): 170–192. doi: 10.1257/000282803321455214.

- Andelković, Katarina. 2018. „Procenjivanje ekonomskog prisustva Rusije u Srbiji.” *European Western Balkans*. 9. mart 2018. <https://europeanwesternbalkans.rs/procenjivanje-ekonomskog-prisustva-rusije-u-srbiji>.
- Baier, Scott L., and Jeffrey H. Bergstrand. 2007. “Do Free Trade Agreements Actually Increase Members’ International Trade?” *Journal of International Economics* 71 (1): 72–95. doi: 10.1016/j.jinteco.2006.02.005.
- Bailey, Michael A., Anton Strezhnev and Erik Voeten. 2017. “Estimating Dynamic State Preferences from United Nations Voting Data.” *The Journal of Conflict Resolution* 61 (2): 430–456. doi: 10.1177/0022002715595700.
- Bayne, Nicholas, and Stephen Woolcock. 2007. *The New Economic Diplomacy: Decision-Making and Negotiation in International Economic Relations*. Aldershot, Hampshire (England) – Burlington (USA): Ashgate.
- Bratosin-Vasilache, Cătălina, and Liviu-George Maha. 2022. “The Impact of Economic Diplomacy on Foreign Trade. Empirical Evidence for the European Countries.” In *The World In Motion: Challenges, Territorial Dynamics And Policy Responses*, EURINT 2022, EURINT CONFERENCE PROCEEDINGS, May 20-21, 2022, eds. Cristian Încălțărău, Andra Iftimiei, Loredana Maria Simionov, and Miruna Patriche, 53–67; Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași.
- BSN. 2014. „Kakav je realan učinak srpske ‘ekonomske diplomatije’.” 16. septembar 2014. <https://bsn.rs/vesti/kakav-je-realna-ucinak-srpske-ekonomske-diplomatije>.
- Bugarčić, Filip Ž., Viktorija Skvarciany, and Nenad M. Stanišić. 2020. “Logistics Performance Index in International Trade: Case of Central and Eastern European and Western Balkans Countries.” *Business: Theory and Practice* 21 (2): 452–459. doi: 10.3846/btp.2020.12802.
- Cooper, Richard N. 1972. “Trade Policy is Foreign Policy.” *Foreign Policy* 9: 18–36. doi: 10.2307/1148083.
- Creusen, Harold, and Arjan Lejour. 2011. “Uncertainty and the Export Decisions of Dutch Firms.” CPB Discussion Paper No. 183, FIW Working Paper Series: 1–37. Vienna: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis. <https://www.researchgate.net/>

- publication/228886472_Uncertainty_and_the_Export_Decisions_of_Dutch_Firms.
- Diehl, Paul F., Gary Goertz, and Yahve Gallegos. 2021. "Peace Data: Concept, Measurement, Patterns, and Research Agenda." *Conflict Management and Peace Science* 38 (5): 605–624. doi: 10.1177/0738894219870288.
- Euractiv. 2023. „POTPRESEDNICA VLADE NA SAJMU INVESTICIJA I TRGOVINE U KINI: Srbija značajno uvećala obim javnih investicija.” 8. septembar 2023. <https://euractiv.mondo.rs/ekonomija/a3573/Srbija-znacajno-povecala-obim-javnih-investicija>.
- Fernandes, Ana, and Rosa Forte. 2022. "The Impact of Economic Diplomacy on Export: The Portuguese Case." *International Journal* 77 (2): 216–247. doi: 10.1177/00207020221135382.
- Ferjan, Igor. 2015. "Economic Diplomacy: Priority Support to Economic Recovery." *The Review of International Affairs* 66 (1158-1159): 133–145.
- Gartzke, Erik. 2007. "The Capitalist Peace." *American Journal of Political Science* 51 (1): 166–191. doi: 10.1111/j.1540-5907.2007.00244.x.
- Gil, Salvador, Rafael Llorca, and José A. Martínez Serrano. 2008. "Measuring the Impact of Regional Export Promotion: The Spanish Case." *Regional Science* 87 (1): 139–146. doi: 10.1111/j.1435-5957.2007.00155.x.
- Horowitz, Michael C. 2010. *The Diffusion of Military Power: Causes and Consequences for International Politics*. Princeton University Press.
- Host, Alen, Helga Pavlić Skender, and Petra Adelajda Zaninović. 2019. "Trade Logistics - The Gravity Model Approach." *Zbornik Radova Ekonomskog Fakulteta u Rijeci* 37 (1): 327–342. doi:10.18045/zbefri.2019.1.327.
- Kalčić, Nenad, Milan Gavrilović, i Milan Macura. 2022. „Ekonomska diplomatija kao osnov i instrument u ostvarenju ciljeva privrede države.” *Trendovi u poslovanju* 10 (2): 83–91. doi: 10.5937/trendpos2202083K.
- King, Gary, and Langche Zeng. 2001. "Logistic Regression in Rare Events Data." *Political Analysis* 9 (2): 137–163. doi: 10.1093/oxfordjournals.pan.a004868.
- Martincus, Christian V. 2010. *Odyssey in International Markets: An Assessment of the Effectiveness of Export Promotion in Latin*

- America and the Caribbean, Special Report on Integration and Trade*. Washington, DC: Inter-American Development Bank.
- Reis, João Gilberto Mendes dos, Pedro Sanches Amorim, José António Sarsfield Pereira Cabral, and Rodrigo Carlo Toloi. 2020. "The Impact of Logistics Performance on Argentina, Brazil, and the US Soybean Exports from 2012 to 2018: A Gravity Model Approach." *Agriculture* 10 (8), 338: 1–21. doi: 10.3390/agriculture10080338.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia [MFA]. *Economic Diplomacy Sector*. Belgrade: Ministry of Foreign Affairs of Republic of Serbia. <https://www.mfa.gov.rs/en/ministry/organisational-structure/sektor-za-ekonomsku-diplomatiju>.
- Mlinaric, Danijel, Hrvoje Josic, and Cindy Thompson. 2023. "Investigating the Effect of Diplomatic Representation on Trade: A Case Study of Croatia." In *Research Anthology on Macroeconomics and the Achievement of Global Stability*, ed. Mehdi Khosrow-Pour, 1695–1713. IGI Global, Information Resources Management Association. doi: 10.4018/978-1-6684-7460-0.ch089.
- Moons, Selwyn J. V., and Peter van Bergeijk. 2013. "A Meta-Analysis of Economic Diplomacy and Its Effect on International Economic Flows." I.S.S. Working Papers - General Series 50074. Working Paper No. 566: 1–30. The Hague: International Institute of Social Studies of Erasmus University Rotterdam (I.S.S.). <https://repub.eur.nl/pub/50074/wp566.pdf>.
- Nitsch, Volker. 2005. "State Visits and International Trade.", CESifo Working Paper No. 1582: 1–23. https://www.ifo.de/DocDL/cesifo1_wp1582.pdf
- Okano-Heijmans, Maaïke. 2011. "Conceptualizing Economic Diplomacy: The Crossroads of International Relations, Economics, IPE and Diplomatic Studies." *The Hague Journal of Diplomacy* 6 (1–2): 7–36. doi:10.1163/187119111X566742.
- Pavlović, Ivana. ur. 2020. *Srbija i SAD 20 godina kasnije: Investicije i donacije*. Beograd: Business Info Group.
- Penev, Slavica, Boštjan Udovič, i Mihajlo Đukić. 2014. „Ekonomska diplomatija u Srbiji: karakteristike i mogućnosti za unapređenje.” *Ekonomске teme* 52 (3): 271–287.

- Peternel, Ivona, and Martin Grešš. 2021. "Economic Diplomacy: Concept for Economic Prosperity in Croatia." *Economic Research - Ekonomska Istraživanja* 34 (1): 109–121. doi: 10.1080/1331677X.2020.1774788.
- Prvulović, Vladimir. 2015. "The Beginning of Economic Diplomacy in Serbia." *The Review of International Affairs* 66 (1158–1159): 120–132.
- Radolovic, Sanja, and Zeljko Kukurin. 2021. "Do Croatian Institutions Compete In The Implementation Of Economic Diplomacy Models?" In *Economic and Social Development. 74th International Scientific Conference on Economic and Social Development (Book of Proceedings)*, Lisbon, 18-19 November, eds. Ana Lorga da Silva, Ljerka Luic, Abdelhamid Nechad, 212–223. Varazdin (Croatia): Varazdin Development and Entrepreneurship Agency; Koprivnica (Croatia): University North, Koprivnica; Lisbon (Portugal): ECEO - Universidade Lusofona; Warsaw (Poland): Faculty of Management University of Warsaw; Rabat (Morocco): Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale - Mohammed V University; Cakovec (Croatia): Polytechnic of Medimurje. https://www.esd-conference.com/upload/book_of_proceedings/Book_of_Proceedings_esdLisbon2021_Online.pdf
- Rana, Kishan S. 2000. *Inside Diplomacy*. New Delhi: Manas.
- Rana, Kishan S. 2011. *21st Century Diplomacy: A Practitioner's Guide*. London, New York: The Continuum International Publishing Group.
- Raneta, Leonid, and Mykhaylo Kunychka. 2015. "Does Diplomacy Promote International Trade? The Case of Ukraine." *International Relationships Prague* 50 (1): 5–25. doi: 10.32422/cjir.268.
- Ristić-Petrović, Danijela. 2016. „Savremena ekonomska diplomatija kao instrument ostvarenja privrednih ciljeva Republike Srbije.” *Megatrend revija* 13 (3): 131–154. doi: 10.5937/MegRev1603131P.
- Rose, Andrew K. 2007. "The Foreign Service and Foreign Trade: Embassies as Export Promotion." *The World Economy* 30 (1): 22–38. doi: 10.1111/j.1467-9701.2007.00870.x.
- RTS. 2017. „Novi model srpske ekonomske diplomatije.” 24. januar 2017. <https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/2605261/novi-model-srpske-ekonomske-diplomatije>.
- Ruëll, Huub, and Lenart Zuidema. 2012. "The Effectiveness of Commercial Diplomacy: A Survey Among Dutch Embassies and Consulates."

- Discussion Paper in Diplomacy No. 123: 1–42. The Hague: Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’. doi: 10.1108/S1877-6361(2012)0000009008.
- Shepherd, Ben. 2013. *The Gravity Model of International Trade: A User Guide*. Bangkok: UNESCAP.
- Signorino, Curtis S., and Jeffrey M. Ritter. 1999. “Tau-b or Not Tau-b: Measuring the Similarity of Foreign Policy Positions.” *International Studies Quarterly* 43 (1): 115–144. doi: 10.1111/0020-8833.00113.
- Santos Silva, J. M. C., and Silvana Tenreyro. 2006. “The Log of Gravity”. *The Review of Economics and Statistics* 88 (4): 641–658. doi: 10.1162/rest.88.4.641.
- Stone, Randall W. 2011. *Controlling Institutions: International Organizations and the Global Economy*. New York: Cambridge University Press.
- Škare, Marinko, Dubravko Radošević, and Sanja Radolović. 2020. “Measuring the Macroeconomic Impact Of Economic Diplomacy Using VARFIMA Model for Croatia 1990-2018.” *Economics and Sociology* 13 (3): 230–243. doi: 10.14254/2071-789X.2020/13-3/14.
- Tinbergen, Jan. 1962. *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*. New York: Twentieth Century Fund.
- van Bergeijk, Peter A. G. 2009. *Economic Diplomacy and the Geography of International Trade*. Cheltenham (UK) – Northampton (USA): Edward Elgar Publishing Limited.
- van Bergeijk, Peter A. G., and Mina Yakop. 2011. “Economic Diplomacy, Trade and Developing Countries.” *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 4 (2): 215–253. doi: 10.1093/cjres/rsr002.
- van Bergeijk, Peter A. G., and Selwyn J. V. Moons. 2017. “Does Economic Diplomacy Work? A Meta-analysis of Its Impact on Trade and Investment.” *The World Economy* 40 (2): 336–368. doi: 10.1111/twec.12392.
- van Veenstra, Marie-Lise E. H., Mina Yakop, and Peter A. G. van Bergeijk. 2010. “Economic Diplomacy, the Level of Development and Trade.” Discussion Paper in Diplomacy No. 119: 1–31. The Hague: Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’.
- Visser, Robin. 2019. “The Effect of Diplomatic Representation on Trade: A Panel Data Analysis.” *The World Economy* 42: 197–225. doi: 10.1111/twec.12676.

Voeten, Erik. 2021. *Ideology and International Institutions*. Princeton: Princeton University Press.

Zaninović, Petra Adelajda. 2022. *The Effects of Transport Infrastructure and Logistics Services on International Trade and Economic Growth: The Case of Central and Eastern European Member States (CEMS)* (Doctoral Thesis). Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet. https://www.efri.uniri.hr/upload/Doktorski%20radovi/petra_zaninovic_dissertation_final_print.pdf.

Филип Ж. Бугарчић*

Економски факултет, Универзитет у Крагујевцу

Ненад Стекић**

Институт за међународну политику и привреду, Београд

Тијана Тубић Ћурчић***

Економски факултет, Универзитет у Крагујевцу

ЕКОНОМСКА ДИПЛОМАТИЈА У ФУНКЦИЈИ ПРОМОЦИЈЕ ИЗВОЗА: ЕФЕКТИ У ЗЕМЉАМА ПАРТНЕРИМА У ОКВИРУ ЕУ НАСПРАМ ЗЕМАЉА ВАН ЕУ

Резиме

Економска дипломатија представља значајан инструмент за јачање билатералне трговине и промоцију извоза, што је кључни фокус овог истраживања. Рад анализира утицај економске дипломатије Србије на међународну трговину применом гравитационог модела, при чему се користи *sScore* индекс као мера квалитета билатералних дипломатских односа. Овај индекс омогућава детаљнију анализу утицаја дипломатских односа на трговину, узимајући у обзир политичке, економске и безбедносне факторе који обликују међународне односе. Истраживање обухвата све земље са којима Србија активно тргује и анализира како квалитет дипломатских односа утиче на извоз. Посебна пажња посвећена је разлици у ефектима економске дипломатије на трговину са земљама Европске уније (ЕУ) и онима ван ње. Резултати истраживања показују да економска дипломатија значајно доприноси извозу, али њен утицај је израженији у земљама које нису чланице ЕУ. Док је у неким истраживањима доказано

* Имејл адреса: f.bugarcic@kg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-4573-9082.

** Имејл адреса: nenad.stekic@diplomacy.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-9066-0480.

*** Имејл адреса: t.tubic@kg.ac.rs; ORCID: 0000-0001-6012-5639.

да дипломатске активности имају позитиван утицај на трговину у свим регионима, ова анализа показује да српска економска дипломатија остварује већи успех у ваневропским земљама. Ово може бити последица геополитичких фактора, недостатка интегрисаних тржишних механизма унутар ЕУ или недовољно ефикасног дипломатског ангажмана Србије у оквиру европских институција. Примењен је гравитациони модел, који полази од претпоставке да је обим билатералне трговине пропорционалан величини економија партнера и обрнуто пропорционалан географској удаљености. Овај модел представља један од најчешће коришћених аналитичких приступа у истраживању међународне трговине, јер омогућава квантификацију различитих утицаја на трговинске токове. Као варијабла економске дипломатије коришћен је *sScore* индекс, који мери сличност спољнополитичких ставова између земаља, укључујући економске, дипломатске и војне односе. Резултати анализе показују да је извоз Србије већи ка економски снажнијим земљама, што је у складу са претпоставкама гравитационог модела. Такође, удаљеност је негативан фактор, јер физичка дистанца представља логистичку препреку за трговину. Економска дипломатија (*sScore* индекс) има позитиван и статистички значајан утицај на укупни извоз, али са приметним разликама између региона. Утицај економске дипломатије је израженији у трговини са земљама ван ЕУ, што указује на то да су билатерални односи са овим земљама флексибилнији и подложнији унапређењу кроз дипломатске активности. Са друге стране, утицај економске дипломатије унутар ЕУ није показао статистички значајан ефекат, што може указивати на потребу за бољом интеграцијом економске дипломатије у оквиру европске трговинске политике. Још један значајан налаз је да већи степен глобализације трговинског партнера смањује обим српског извоза. Ово указује на то да српски производи и услуге теже проналазе место на високо глобализованим тржиштима, где доминирају велики мултинационални играчи. Овај налаз има важне

импликације за трговинску стратегију Србије, јер указује на потребу за бољим позиционирањем на конкурентним светским тржиштима. Ови резултати наглашавају важност економске дипломатије као инструмента за промоцију извоза. Док се утицај економске дипломатије уочава у трговини са земљама ван ЕУ, њена улога унутар ЕУ захтева додатна истраживања и прилагођавање стратегија. Потребно је да српске институције унапреде своје дипломатске активности у ЕУ како би побољшале извоз у овај регион. Поред тога, резултати указују на потребу да се фокусирају дипломатски напори на земље у развоју, где економска дипломатија показује већи ефекат. Посебна пажња требало би да буде посвећена креирању стратегија за улазак на високо глобализована тржишта, где тренутни извоз Србије није довољно конкурентан. Овај рад представља једно од првих емпиријских истраживања о ефектима српске економске дипломатије на извоз. Резултати потврђују да економска дипломатија има значајан утицај на билатералну трговину, али са различитим интензитетом у зависности од групе земаља. Док утицај на трговину са земљама ван ЕУ сугерише могућности за унапређење дипломатских активности, неопходно је додатно истраживање ефеката унутар ЕУ како би се постигли бољи резултати. Закључно, економска дипломатија представља значајан инструмент за унапређење извозних капацитета Србије, али је неопходно да се стратегије прилагоде специфичностима различитих тржишта и глобалних економских трендова.

Кључне речи: економска дипломатија, извоз, управљање трговином, гравитациони модел, *sScore* JEL класификација: F5, F13, F14

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 14. фебруара 2025. године.

УДК 327(73)''1918/1939''

DOI: 10.5937/pr83-57561

Оригинални научни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 133-161

Бобан Марјановић*

*Центар за студије Сједињених Америчких Држава,
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*

Ема Крактус**

Министарство финансија Републике Србије, Београд

ГЕОЕКОНОМСКА КОМПОНЕНТА ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Сажетак

Америчка спољна политика, од Париске мировне конференције до Женевске конференције о разоружању (1932–1934), посматра се уобичајено кроз призму стратегије изолационизма. Разлози за то су методолошке природе с обзиром да се највећа пажња углавном придавала политичким процесима, без њихове повезаности са економским. Регулисање америчких ратних зајмова и финансијска политика редак су предмет истраживања. Рад се заснива на тврдњи како је геоекономска компонента била централни елемент америчке велике стратегије у периоду између два светска рата и да је претходила политичкој и војној стратегији. Применом економских инструмената амерички државни врх настојао је да осигура примат у односима са Европом и створи услове за водећу улогу САД. Државни врх у Вашингтону за остваривање геополитичких циљева користио је ратне зајмове додељиване европским

* Имејл адреса: bobanmarjanovicfpn@gmail.com; ORCID: 0009-0003-1234-4804.

** Имејл адреса: ema.kraktus@gmail.com, ORCID: 0009-0001-1478-4315.

државама за време Првог светског рата и предводио је регулисање немачких репарација. Из тог разлога, рад разматра теоријску основу геоекономије и улогу ове компоненте у великостратешкој политици.

Кључне речи: велика стратегија, геоекономија, САД, ратни дугови, репарације, трговински уговори

УВОД

Историја није показала наклоност према државама које су дуго времена дозвољавале да геополитичке обавезе надмашују њихове економске капацитете. Ова тврдња могла би се сматрати готово универзалним законом међународних односа (Blackwill and Harris 2016, 20). Из тог разлога, улога и значај геоекономије постала је кључна тема савремених истраживања, посебно када је реч о стратегијама великих сила. Геоекономски приступ, који повезује економске мере и стратешке циљеве, омогућава постизање политичког и економског утицаја без непосредног војног ангажовања. Истовремено са обликовањем међународног поретка, геоекономске мере налазиле су се у функцији националних интереса САД у периоду између два светска рата. Детаљним разматрањем теоријских приступа и историјских чињеница из наведеног периода, рад представља модел којим су САД намеравале да допринесу стабилизацији Европе и интеграцији поражене Немачке, уз остваривање сопствених интереса.

Иако су се САД налазиле изван традиционалних политичких савеза након Првог светског рата, њихова економска моћ омогућила је да постану доминантан чинилац у међународним односима. Усмеравајући пажњу на анализу велике стратегије, рад је за циљ поставио допринос разумевању геоекономије као кључног стуба стратешке мисли. Поред тога, истраживање показује како су САД интегрисале економске мере у своју велику стратегију, постављајући основу за каснији поредак утемељен на америчкој доктрини слободне трговине.¹ Текст испитује теоријску основу геоекономије, повезујући

¹ Дотадашња економска спољна политика САД темељила се на платформи „отворених врата” државног секретара Џона Хеја (*John Hay*). Најпре, она се спроводила у Кини у периоду 1899–1902. и позивала је на трговинску једнакост. Међутим, она није била позив на слободну трговину с обзиром на то да су амерички одлучиоци били уверени

је са традиционалним концептима геополитике и међународне политичке економије. Ослања се на мултидисциплинарни приступ и квалитативну анализу, с обзиром на то да користи историјске изворе, теоријске поставке и емпиријске процесе.

Финансирање Првог светског рата довело је до политичких и економских проблема изузетне сложености. Већина земаља у рату ослањала се на ратне зајмове америчких банака, полазећи од претпоставке да ће поражени противник сносити последице разарања насталих сукобом (Kenedi 1999, 317). Позајмљивањем европским државама током рата, САД су се из положаја дужника уздигле у статус најмоћнијег светског кредитора. Према подацима подсекретара америчког департмана за финансије Френсиса Сајра (*Francis Sayre*), најважнијег саветника државног секретара Кордела Хала (*Cordell Hull*), САД су на почетку првог светског сукоба дуговале европским силама око три милијарде америчких долара. На крају рата, велики део Европе дуговао је америчком народу 16 милијарди долара (Sayre 1935, 4). Поред проблема отплате међусавезничких ратних дугова, најважнија питања која су оптерећивала међународне односе, била су проблем исплате немачких репарација и стварање система европске безбедности (Архив Југославије [AJ] 1924). Наведена питања представљала су приоритет америчким администрацијама с обзиром на то да САД нису дуговале никоме. Оне нису препустиле регулисање повезаног питања немачких репарација и ратних дугова другим заинтересованим силама, већ су преузеле водећу позицију у решавању овог комплексног политичког и финансијског проблема (Moulton and Pasvolsky 1932, 8).² Последице нерешених питања произвеле су дилему – да ли доследно примењивати мировне споразуме из Париза или извршити ревизију успостављеног поретка (Роров 2015, 225). Спољна политика САД директно је била супротстављена европским владама, које су настојале да пријемом ануитета немачке ратне одштете сервисирају исплате америчког ратног дуга. Са друге стране, америчка администрација је заступајући своје интересе, подржавала ревизионистичке ставове ширећи свој утицај велике силе, али без политичког уплитања и одговорности (Costigliola 1984, 17).

да ће снага америчке економије збрисати конкуренцију уз протекционизам код куће и високе царине на извоз америчке робе (Tuz 2019, 28).

² Студију двојице аутора Стејт департмент (*State Department*) је за време Рузвелтове администрације препоручио као полазну основу за разумевање финансијских америчко-европских односа (Foreign Relations of the United States [FRUS] 1936).

ВЕЛИКА СТРАТЕГИЈА И ЕКОНОМСКА ВАРИЈАБЛА

Савремени теоретичари науке о међународним односима не могу да оставе по страни важност економског аспекта у проучавању стратегија, посебно у контексту сазнања да велика сила, као што је то био СССР, није успела да избегне своју пропаст крајем 20. века услед унутрашњег економског опадања. Успон Кине почетком 21. века, као нове светске силе у међународном систему, ова држава дугује пре свега свом економском развоју. На тај начин, Кина је фундаментално пореметила традиционални однос снага и образац одвијања процеса у светској политици (Helleiner and Kirshner 2023, 241). Отприлике од средине 20. века „већина оних који се баве стратегијама и стратешким мишљењем [...] истиче да се стратегије односе подједнако на циљеве рата, као и на време мира, стабилности и развоја”. Стратегија обухвата знатно шире подручје него што је то само изучавање ратова и војних подухвата. Како би се остварили укупни циљеви националне политике, па самим тим циљеви безбедности и одбране, планери траже и проналазе ослонац и средства у „укупној моћи друштва, материјалним и нематеријалним капацитетима, моралној снази, идејама и уверењима” (Simić 2009, 177). Хал Брандс (*Hal Brands*), један од предводника савремене генерације стратешке мисли у Америци, наводи како велика стратегија није упућена само на војна средства, иако у основном значењу она јесте позајмила концептуални смисао хијарархије из војне стратегије. Ширу дефиницију аутора, према којој „велика стратегија представља интелектуалну архитектуру која даје форму и структуру спољној политици [...] кохерентни скуп идеја о томе шта нација тежи да оствари у свету и на који начин”, можемо додатно појаснити за потребе рада, сужавањем појма велике стратегије на „напор државе да упрегне све елементе националне моћи: политичке, дипломатске, војне, економске, моралне и психолошке, како би одговорила на претње и прилике са којима се суочава у сваком тренутку” (Brands and Feaver 2021, 560).

Један од оснивача америчких студија безбедности, Едвард Мид Ерл (*Edward Mead Earle*) пружа анализу концепта економске основе војне моћи и њену узрочну везу са безбедносним питањем. Проучавајући меркантилистичку доктрину британске економске политике, истакао је како различити облици економске организације у великој мери уређују инструменте рата. Недвосмислено је закључио

како војна снага мора бити изграђена на економским темељима (Erl 1952, 131–136). Државе ће деловати геоекономском стратегијом, зато што оне јесу просторно одређени ентитети, структурно уређени на такав начин да буду бољи од других у међународној арили. Другим речима, оне користе геоекономске механизме „као и све друге функције које су као државе стекле [...], њихов национални интерес који их одржава и даље ће произилазити из њихове исконске функције: да обезбеде сигурност од спољног непријатеља” (Luttwak 1990, 19). Ако се размотри чињеница да још једна од многих дефиниција великих стратегија полази од начела да она „представља скуп начина преко којих државе користе расположиве ресурсе – војне, дипломатске и економске – који се налазе у спрези са остваривањем националних интереса” (Edelstein 2021, 605), јасно се може уочити примена економске компоненте у функцији самог појма.

Америчка нација највише цени трговину и одаје највиша признања овој делатности (Gedis 2008, 116). Не без разлога, јер управо економска основа државе представља један од најважнијих извора моћи. Реалистичко тумачење политике великих сила истиче како национално богатство чини латентну моћ једне државе (Miršajmer 2017, 91). Да би велике силе успеле да изграде ефикасну војну моћ, пресудно је пре свега да поседују одговарајуће финансијске резерве, са којима су САД располагале за време Првог светског рата, када се упореди тадашња америчка финансијска моћ са ослабљеним европским силама.³ Другачије формулисано, економска снага комплементарно делује на изградњу свих војних и цивилних извора моћи једне државе. Ова тврдња утемељена је у Ерловој нализзи, према којој је међусобни однос трговинских, финансијских и индустријских снага са једне, као и политичких и војних снага са друге стране, један од најкритичнијих проблема који се апсорбује током непрестане изградње државе. Једноставно речено, очување безбедности једне нације условљено је развојем економске моћи (Erl 1952, 131).

Када се разматра значај стратегије, уочава се „да без одговарајућих и стварних средстава (материјалних и нематеријалних извора моћи, као и способности), постављени стратешки циљеви нису ништа више него само речи” (Simić 2009, 182). Тумачећи рад

³ Почевши од 1915. године, извори зајмова су се из Лондона и Париза преместили у Њујорк. Отада су најмоћније земље Европе позајмљивале новац од приватних банака Сједињених Држава (Tuz 2019, 52).

Александра Хамилтона (*Alexander Hamilton*),⁴ првог секретара америчког Трезора, Ерл је одредио један од главних стубова безбедности, према којем ће са „развијањем разнолике привреде, САД уживати повећану заштиту од спољне опасности” (Erl 1952, 147). На поменућу дефиницију безбедности надовезује се концепт геоекономије уколико се о њој промишља путем лутваковског модела који наглашава да она није ништа друго до „античко ривалства нација уз употребу савремених технолошких средстава” (Luttwak 1993, 34). Међусобна веза између економске основе и војних потенцијала делује ефикасно и у супротном смеру, јер постизање геополитичких циљева може довести до увећавања економске снаге. Једна од најважнијих стратешких смерница чувеног Алфреда Т. Механа (*Alfred T. Mahan*) гласи: „да је за добробит читаве нације од суштинске важности да услови под којима се одвијају трговина и трговинска размена, остану, колико год је то могуће, нетакнути спољним ратом” (Mahan 2010, 87). Лаконски се може се усвојити закључак како је за остваривање економског просперитета кључно избегавање ратног сукоба. Другим речима, очување редовних трговинских односа за Механа представља један од кључних елемената националног просперитета, пошто рат сам по себи има разарајуће дејство на трговинске токове и снагу да угрози економске темеље, самим тим и стабилност једне нације. Анализирајући односе великих сила, творац чувене четири школе америчке спољне политике, Волтер Расел Мид (*Walter Russell Mead*) издвојио је чињеницу према којој би ратно стање оштетило економске интересе, изазвало прекид трговине и преусмерило производњу ресурса за потребе војске. Његова дефиниција хамилтонијанске школе америчке спољне политике, трговину посматра као „узрок за мир” (Mead 2009, 103). На крају, сâм Хамилтон је сматрао да се кључна детерминанта америчке независности „не налази у добијеним биткама него у систематском уређивању јавних финансија САД и стабилизацији државног кредита” (Lacey 2023, 222). Разматрајући економске мере у оквиру велике стратегије, можемо истакнути чињеницу да оне подразумевају координацију националних ресурса ради остваривања ширих циљева. Економска моћ у овом контексту делује као основа војне и политичке моћи. Ово се јасно препознаје у америчкој стратегији током међуратног периода, када су економске мере попут

⁴ На доктрини Александра Хамилтона настала је модерна америчка финансијска политика (Erl 1952, 153).

уређивања питања немачких репарација и проблема трговинских споразума, заменили традиционалну употребу војне силе. У складу са изложеним стратешким постулатима, геоекономска компонента спољне политике САД наметала се у процесу успостављања поретка у међународном систему, који није добио свој облик на конференцији у Паризу 1920. године.

ГЕОЕКОНОМИЈА У ФУНКЦИЈИ ВЕЛИКЕ СТРАТЕГИЈЕ

Концепт геоекономије настао је услед сложене везе историјских, економских и политичких процеса који су у историјском контексту обликовали међународне односе. Традиционално, проучавање економије било је усмерено на националне економске политике. Међутим, повезивање националних економија и растући значај економских средстава за постизање геополитичких циљева довели су до преиспитивања приступа. Геоекономија специфично инсистира на стратешкој употреби економских мера, попут трговинских преговора или финансијске дипломатије како би се остварио политички утицај на иностране владе (Kirchner 2021, 5–8). Својеврсни неологизам „гео-економија” у ширу употребу је увео Едвард Н. Лутвак (*Edward N. Luttwak*) радом *Од геополитике до геоекономије* (Luttwak 1990). Како се политика великих сила у савременим односима интензивно одвија у арени економских односа, поменути теоријски појам постао је незаобилазан у приступу међународним односима. Уколико се разматрање дисциплине усмери на учења традиционалних стратега и мислиоца, попут чувеног Клаузевицовог (Clausewitz) диктума, лутваковски речено, геоекономија представља разумевање логике ратних сукоба коришћењем појмова „речника трговине” (Luttwak 1990, 19). Разликовање геоекономије као независне области неопходно је услед научне потребе да се издвоји њена позиција према предмету проучавања геополитике, међународне политичке економије и економског државништва.

С обзиром на нераскидиву везу са геополитичком парадигмом, геоекономија се анализира као употреба економских мера међународних актера за расподелу постојеће светске моћи у структури међународног система. У контексту управљања државом која се ослања на геоекономске инструменте, „гео” представља проучавање процеса који се налазе на самој тачки пресека геополитике

и економије (Kirchner 2021, 5). Међутим, не разматрајући аналитички оквир геоекономије већ усредсређеност на великостратешку мисао и вештину економског државништва, концепт геоекономије у ужем смислу објашњава се као процес „коришћења економских инструмената за остваривање геополитичких исхода и одбрану националних интереса државе” (Blackwill and Harris 2016, 20). Како би направили јасну разлику у односу на геополитику, аутори Блеквил (*Blackwill*) и Херис (*Harris*) сматрају да геоекономија у основи приказује процес „[...] како држава гради и употребљава своју моћ позивајући се на економске, а не на географске факторе” (20). У складу са наведеном тврдњом, они додају да геоекономија поред функције метода анализе, обавља и концептуалну форму управљања државом. Другим речима, она представља јединствен начин концептуализације односа између геополитике и формулисања политичких питања, који настају на пресеку интеракције између међународне политичке економије и међународне безбедности (Kirchner 2021, 5).

Један од првих научних радова који је поставио знак питања на тему међусобне везе међународних односа и међународне економије објављен је 1970. године. У њему је Сузан Стрејнц (*Susan Strange*) анализирала политичко разумевање слома међународног економског система заснованог на правилима споразума из Бретон Вудса (Bretton Woods) 1944. године. Она је препознала тадашње три врсте промена у систему, од којих је за потребе разумевања геоекономије најзначајнија она која објашњава „добити одређених држава на штету националних економских интереса осталих” (Strange 1970, 305). Ипак, за разлику од усредсређености на опште системске факторе, за које теоретичари међународне политичке економије показују највише интересовања, геоекономија своју пажњу усмерава ка политичко-економским питањима на нивоу међусобних односа различитих државних актера (Blackwill and Harris 2016, 21). Циљ геоекономије јесте да економску моћ и економска средства употреби за остваривање националних циљева, уместо да постављене циљеве остварује исходима ратних сукоба (Early and Preble 2021, 371–372). Другачије формулисано, она користи инструменте за испуњавање стратешких циљева како би утицала на понашање других држава, али изван традиционалних геополитичких оквира ослоњених на војна средства. Геоекономија доводи у питање употребу таквих метода, као и саму логику конфликта (Luttwak 1990, 17). Из ових тврдњи проистиче

закључак како геоекономска парадигма пропорционално одговара америчкој великој стратегији у наведеном периоду, с обзиром на то да је њена политичко-војна компонента искључивала употребу војне снаге и спречавала јачање војног капацитета европских држава.

У геоекономске механизме који стоје на располагању државама налазе се разноврсна стара и нова „оружја” (Luttwak 1993, 36). Теоретичари велике стратегије истичу економске мере попут санкција, додељивања финансијске помоћи и стратешку спољну трговинску политику (Early and Preble 2021, 371). Међутим, инструменти интерпретирани на начин како то тумачи економско управљање државом, разликују се од ситуација када се деловање мера анализира из перспективе геоекономије која, као што је поменуто, за свој крајњи циљ истиче политичке и стратешке добити. На пример, у једном од пионирских радова о међусобној вези националне моћи и спољне трговине, Алберт Хиршман (*Albert O. Hirschman*) истиче да учествовање државе у спољној трговини пружа могућност да она стекне националну моћ, и услед њеног увећања, употреби присилу над другим државама. Економска зависност у билатералним односима може довести до експлоатације за потребе спољне политике, па тако одлучиоци имају могућност да увећају снагу политичке полуге у односима са другим државама употребом економских мера (Hirschman 1945, 16). Један део теоретичара економско државништво посматра као механизам којим се регулишу безбедносни спољни резултати настали трговином. Стога, логично је да се истражује веза између националне моћи и исхода слободне трговине у којој државе теже да, између осталог, ојачају свој војни апарат економским добицима у односима са страним актерима (Early and Preble 2021, 371).

Разматрајући логику међусобне везе политичке моћи и структуре међународне трговине, Хиршман је сматрао да се она може анализирати у условима коначних релативних опортунитетних трошкова у процесу трговинске размене између партнера у међународним односима. Намеће се закључак „да што су већи релативни трошкови на самом крају овог процеса, то је слабија политичка моћ конкретне државе” (Helleiner and Kirshner 2023, 261). Другим речима, уколико је држава веома зависна од међународне трговине и увози или извози велики део кључних ресурса, онда би прекид трговинске размене био изразито негативан за њене интересе. Високи опортунитетни трошкови у таквом развоју ситуације изнели би на светлост дана геополитичку рањивост рачунајући на чињеницу

да држава није у могућности да једноставно прекине трговинске односе без великих последица за своју економску и политичку безбедност. Аналогно овим тврдњама, у продужетку се може закључити како доминантна земља у трговинским односима којој прете високи опортунитетни трошкови, има слабију политичку позицију јер је присиљена да одржава непожељне трговинске односе како би избегла још веће економске губитке (видети Hirschman 1945).

Једна од мера која се користи у склопу геоекономске стратегије јесу економске санкције. Оне представљају присилну меру која тежи да промени или наметне ограничења спољнополитичком деловању државе која се налази на мети санкција. Извршење санкција доводи до стигматизације и утиче на економско благостање; својом природом руши успостављене трговинске односе, инвестиције и проток финансијских средстава (Early and Preble 2021, 372). На почетку међуратног периода, председник Вудро Вилсон (*Woodrow Wilson*) означио је употребу санкција као меру „страшнију од самог рата”. Она је представљала релативно ново „економско оружје” и према Вилсоновом размишљању искључивала је употребу војне силе јер је могла да произведе такав притисак којем ниједна нација не би могла да одоли (Mulder 2022, 1–2). Смисао постојања економских санкција у међуратном периоду представљао је форму одвраћања (*deterrence*) али сем ретких одредби Друштва народа (*League of Nations*), није постојао врховни ауторитет који је могао да нареди да се и санкционишу стигматизоване државе (4).

Најраспрострањенији механизам који су САД користиле у раздобљу након Париске конференције до Светске економске кризе 1929. године, била је финансијска помоћ издавана европским државама у виду стандардних и потпорних зајмова америчких банака, о чему ће бити речи у раду. Према дефиницији, инострана помоћ представља пребацивање економских ресурса једне државе другој, попут повлашћених зајмова, опроштаја ранијих дугова или додељивања новчаних средстава како би се остварио национални интерес или одређене спољнополитичке намере (Early and Preble 2021, 373).

ВЕЛИКА СТРАТЕГИЈА САД У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

За потребе својих геополитичких циљева након Париске мировне конференције, САД нису користиле полуге војне моћи, на начин како то објашњавају класична дела стратегијске мисли, већ су се доминантно ослањале на економске инструменте (видети Koistinen 1998; Rhodes 2001; Costigliola 1984). Пре него што се у раду размотри емпиријски аспект геоекономског стуба велике стратегије САД у поменутом периоду, најпре се морају одредити војна и политичка компонента. Притом, рад не разматра стратегију америчког спољнополитичког изолационизма, која је пре свега представљала унутрашње политичко питање САД. Изолационизам јесте постојао ако се анализира конвенционално војно деловање и одсуство традиционалних политичких коалиција (видети Wertheim 2020; Kupchan 2020). За основу у раду усвојили смо став да је изолационизам стратегија неактивности у којој извршна власт не користи ресурсе за развој интереса у иностранству (Narizny 2007, 11). Сходно томе, САД нису практиковале изолационизам јер историјске чињенице потврђују како је амерички државни врх располагао са ресурсима приватних банака у спољним пословима са циљем заштите инвестиција и снажења америчког утицаја. Са друге стране, активно учествовање у спољним односима део јавности поистовећивао је са америчким учешћем у раду Друштва народа а не са редовним активностима у међународним пословима (Kisindžer 2016, 376). Нејасно разумевање приступа САД постојало је међу европским државама, па је тако и део државног врха Краљевине Југославије приметио да су САД биле сила на коју није требало рачунати у европским пословима, што указује на замагљеност у опажању учешћа званичних представника САД у мултилатералним процесима (AJ 1924).⁵

Поједини аутори сматрају да САД нису деловале великостратешки. На пример, Пол Кенеди (Paul Kennedy) на првом месту наводи да су САД одлучно одбијале водећу улогу у светској

⁵ Када је међународна комисија под вођством америчког дипломате Чарлса Г. Доуа (Charles G. Dawes) уређивала питање немачких репарација 1924. године, део функционера Југославије сматрао је да САД неће узети учешћа у раду ове комисије (AJ 1924). Касније, када је комисија под вођством индустријалца из Америке, Овена Јанга (Owen Young) одређивала ануитете немачке ратне одштете 1929. године, југословенски званичници до краја процеса нису сматрали да је учешће америчких актера било пресудно (AJ 1929).

политици, јер на америчке привредне интересе нису погубно утицале друге државе (Kenedi 1999, 370). Неки тврде да су САД спроводиле економски империјализам како не би ослабиле своју моћ пружањем подршке Париском поретку, чији крај је био изгледан (Williams 1972, 112). Ипак, наведене аргументе у питање доводе резултати Вашингтонске конференције и комплексна стратегија наплате ратних зајмова који су преобликовали дужнички статус САД у земљу најмоћнијег кредитора. Још 1917. године председник Вилсон изложио је намеру да амерички зајмови буду средство политичких притисака (Kisindžer 2016, 229). Иако поједини аутори сматрају да САД нису успеле у довољној мери да преобликују европска дуговања у ефикасне политичке добитке, теоријски посматрано нерегулисане облигације представљале су залог америчких функционера у политичким преговорима са Европом (Wilson 1971, 123). Да би постојала велика стратегија у реалности, није неопходно да она упориште проналази у државним документима, који често нису доступни јавности. Неизбежно је пронаћи одговор на питање да ли се може пронаћи конкретно деловање држава, путем „великог плана, великог принципа или великог обрасца”, а који се могу концептуализовати путем очигледног обрасца деловања (Silove 2017, 29).

Широк спектар америчких циљева протезао се од наметања одлука у питању регулисања немачких репарација и отплате савезничких ратних дугова, до заступања разоружања, стабилизације европског система безбедности и условног додељивања зајмова европским земљама за потребе обнове инфраструктуре (опширније Марјановић 2024). У литератури се крај 19. века углавном означава као почетак када су САД надјачале доминантну индустријску производњу Британије, што уједно представља историјски успон САД на трон у хијерархији најмоћнијих сила. Још никада се није догодило да једна земља доживи такво повећање моћи, а да истовремено не покуша да прошири свој утицај на читав свет (Kisindžer 2016, 26–27). Провиђење некадашњег председника Теодора Рузвелта (*Theodore Roosevelt*), према којем је ширење америчког глобалног утицаја представљало кључни национални интерес, постало је стварност за време историјских дешавања на Старом континенту који су условили почетак Првог светског рата. Након његовог краја, једина држава која је сукоб окончала знатно моћнија биле су САД (Tuz 2019, 18). Ступањем на светску сцену 1917. године, Америка је поседовала такву надмоћ и била је толико уверена у исправност својих идеала,

да су најважнији међународни документи склопљени у 20. веку, попут Бријан-Келоговог споразума (*Briand-Kellogg Pact*) или Пакта колективне безбедности, поред других уговора, представљали отелотворење највиших америчких вредности (Kisindžer 2016, 6). За време Вашингтонске конференције (1921–1922), непосредно након Париске мировне конференције чије резултате су институције САД одбациле, на којој се уређивао нови поредак под врховним америчким ауторитетом, све европске силе учеснице конференције договале су огромна средства народу САД и њиховом државном врху. Британија је договала приближно 4,5 милијарди америчких долара, Француска 3,5, док је Италија договала 1,8 милијарди долара. Превасходно је економија била најважније средство америчке моћи – војна сила била је нуспроизвод економске снаге Америке (Tuz 2019, 25). Ратни зајмови и потпорни зајмови додељивани европским државама, трансформисали су своју природу у догове и тиме постали геоекономско средство америчких институција у међународним односима када је покренуто опсежно питање њихове отплате (Marjanović 2024, 5–6). Урушена политичка и војна моћ некадашњих сила оставила је испражњен политички простор на територији Европе за уплив новог доминантног актера, што САД, у складу са својим новим статусом велике силе, нису пропустиле да покушају да остваре.

Политичка компонента велике стратегије састојала се од више циљева, при чему су сви били усмерени ка остваривању једног свеобухватног императива – економска стабилизација западне Европе и њеног тржишта, како би се успоставила ефикасна економска и трговинска размена у евроатлантској области. Да би се то могло остварити, требало је спровести фундаментално политички циљ, који је подразумевао интеграцију поражене Немачке у обновљени европски економски поредак. Стога су званичном и незваничном дипломатијом САД тежиле да постепено ревидирају одредбе Версајског уговора, који су многи Американци сматрали контрапродуктивним (Costigliola 1984, 17). Тако је на пример, део стручне југословенске делегације у раду Париске конференције приметио да председник Вилсон САД „није сматрао парничном страном према Немачкој, већ судијом према зараћеним странама” (Вајкић 1929, 209). Председников циљ стварања „мира без победника” није тежио да осигура победу једне стране већ да ниједна зараћена страна не оствари победу (Tuz 2019, 29). Према Кисинцевом

тумачењу, САД су мировни уговор сматрале „осветничким према пораженим силама, а исплату репарација контрапродуктивном” (Kisindžer 2016, 375). Одредбе су негативно утицале на нормализацију економских односа, који се нису могли спровести без учешћа Немачке у систему безбедности. Временом, она је постала мотор европске економије и значајан купац англо-америчке робе. Само економски јака Немачка могла је да врати ратну одштету Британији, која је сходно томе, могла да плати ратни дуг САД (Kagan 2023, 561).

Иако није прихватио политичке савезе са Европљанима, државни врх Америке од 1919. године непрекидно је радио на смањивању економских обавеза Немачке, што се огледало у спољној политици издавања новчаних зајмова влади у Берлину (Costigliola 1984, 17). Без обзира на чињеницу да Хамилтонова доктрина није заговарала политику равнотеже снага (Erl 1952, 148), могуће последице немачко-француског сукоба налагале су као практично решење америчку политику уравнотежавања односа ове две земље. Стога је употреба геоекономских инструмената зарад спречавања излива социјално-економских проблема у политички хаос представљала императив (Blackwill and Harris 2016, 33). У прилог овој политици налазило се спречавање бољшевика да преузму власт у Немачкој, као и борба против револуционарних покрета (Costigliola 1984, 17). Ипак, главни циљ америчке спољне политике, повезан са свим осталим спољнополитичким одлукама, била је стабилизација безбедности праћена политиком разоружавања јер се једино овим процесом могло доћи до успешне ревизије Версајског уговора и смањења немачко-француских супротности (239).

Војна компонента америчке велике стратегије у периоду између два светска рата огледа се у тадашњој недвосмисленој политици разоружавања Европе. Током 1920-их година, САД су подржавале разоружану Немачку и показивале сумњу према француском наоружавању. Тек када је Немачка од 1932. године вршила притисак са захтевима за наоружавање, САД су подржале француско противљење милитаризацији немачке владе (17). Процес разоружања у америчком политичком дискурсу започет је још за време Париске конференције. Председник Вилсон је, супротно захтевима за разоружање које је испоставио Европљанима, изнео предлог Конгресу за дупло увећани буџет у изградњи морнарице САД, упркос противљењу Британије (Trachtenberg 1980, 31). Ни Конгрес ни председничке администрације нису желеле да европске државе

купују оружје, већ су инсистирале на исплати дугова (Costigliola 1984, 238). Наметање процеса разоружања осталим силама огледао се у специфичном услову, према којем сваки нови зајам од америчких банака, није могао да се користи за куповину оружја. У супротном, државни секретар не би издао одобрење.⁶

Члан 8. пакта Друштва народа о смањивању капацитета наоружања ишао је у прилог САД, посебно након Вашингтонске конференције, када су оне успеле да обезбеде примат над осталим великим силама на мору и једнаку ратну снагу са британском флотом. Можда најбољи опис значаја разоружања за САД и Британију представља извештај кабинета тадашњег француског министарства рата, према чијем разумевању концепта међународне безбедности је „за [...] англо-саксонске силе, разоружање стварало безбедност само по себи” (Webster 2006, 243). Другим речима, САД се нису ослањале на разоружање које би се спроводило на основу формалног ауторитета Друштва народа већ су инсистирале на смањивању потенцијала војних система других сила постављањем услова приликом издавања финансијских зајмова. При том, након Вашингтонске конференције, Америка није чак ни изградила пуну квоту бродова која јој је припадала на основу одлука конференције зато што је довољно било сазнање међу осталим земљама како САД јесу биле у стању да створе одговарајућу ратну флоту (Tuz 2019, 25).

Важан елемент велике стратегије САД огледао се у успостављању правне кодификације светске безбедности. Најочигледнија америчка иницијатива спроведена је током периода од усвајања Бријан-Келогове доктрине о одрицању од рата 1928. године до велике конференције о разоружању у Женеви (1932–1934) (Steiner 1933, 212–219). Главни циљ државног секретара Хенрија Стимсона (*Henry Stimson*) односио се на тежњу америчког државног врха да Европу стави под плашт поменутог пакта. Друга кључна основа Стимсоновог предлога односила се на јачање европске безбедности тиме што је Стејт департмент пружио уверавања да ће се у случају ратног стања, америчка политика неутралности дипломатски преиспитати. Ово је подразумевало америчку незваничну дипломатију како би се умањила улога Конгреса у усвајању спољнополитичких одлука,

⁶ На пример, један од три услова која је државни секретар Чарлс Е. Хјуз (*Charles E. Hughes*) поставио југословенској влади приликом преговора о тзв. „Блеровом зајму” 1922. године, односио се на забрану употребе новца америчког зајма за куповину оружја (Marjanović 2021, 157–158).

иако се европској страни није презентовао прецизан начин на који би се САД супротставиле могућем ратном сукобу (Costigliola 1984, 255–256).

ГЕОЕКОНОМСКИ ИНСТРУМЕНТИ САД

САД су користиле разноврсна геоекономска средства у периоду између два светска рата. Анализирајући доступну литературу и историјске изворе, упадљиво је да је америчка влада располагала механизмима комплементарним геополитичкој реалности међуратног раздобља, попут протекционистичке трговинске политике, издавања зајмова приватних банака, института ратних дугова – насталог као последица америчких зајмова европским владама у Првом светском рату, као и наметања специфичних одредби у билатералним трговинским преговорима. Основу у спољнополитичким калкулацијама државног врха представљала је наплата ратног дуга од европских држава. Анализирајући процес наплате стратешком Хамилтоновом логиком, ратни дуг превазишао је фундаментални значај своје економске природе; он је постао економски инструмент чија се употреба није разликовала од функције које су имале злато или сребро као основни облици новца у економији (Lacey 2023, 225). Другим речима, обвезнице ратног дуга постале су средство и залог у политичким трансакционим односима САД са иностраним владама. Контролисана употреба ратних облигација у спољним пословима трајала је до оног тренутка када је питање наплате ратних дугова постало другоразредно услед убрзане милитаризације Немачке, која једина од европских сила није дуговала, већ је била ексклузивни прималац америчке финансијске помоћи до тридесетих година 20. века (Schuker 1988, 10).

Постојање института ратних дугова створило је прилику да се ова чињеница искористи у сврху испуњавања више америчких циљева. Огромна сума новца коју је Европа дуговала захтевала је заједничку иницијативу државних институција и приватног сектора. Оне државе које нису постигле споразум о отплати претходних дуговања, нису могле да добију одобрење Стејт департамента за зајам, чак и у ситуацијама када су банке биле заинтересоване да учествују у трансакцији. Узимајући у обзир наведено, зајмови су истовремено представљали форму иностране помоћи, с обзиром на то да није постојала друга земља изузев САД од које би Европа

могла позајмити средства (Marjanović 2021, 157–158). Амерички интерес налагао је да се новац користи за „продуктивне циљеве”, а не војне потребе и покривање буџетских дефицита. Према речима председника Хардинга (*Harding*), „[...] напори америчке владе [...] на путу разоружања требало би да оправдају захтев америчким банкама да не издају зајмове земљама које увећавају трошкове за наоружавање” (FRUS 1922).

Једна од улога САД односила се на одређивање висине немачких репарација. Амерички историчар Френк Костиљола (*Frank Costigliola*) оштроумно је закључио како је питање ратних дугова и немачких репарација у америчко-европским односима одређивало „ко је добио рат и ко ће доминирати миром” (Costigliola 1984, 206). Услед нераскидиве везе ратних дугова и репарација, САД су у оба процеса деловале са позиције хегемона. Блеквил и Херис означавају „Дозов план” (*Dawes Plan*),⁷ спроведен 1924. године од стране међународне комисије коју су предводили амерички финансијски експерти, као геоекономско средство које је омогућило америчким банкама да позајмљују новац немачкој влади. Сходно томе, Британија и Француска могле су да наплате репарације од финансијски стабилне Немачке и сервисирају дугове америчком Трезору (Blackwill and Harris 2016, 158).

Доцнији „Јангов план” (*Young Plan*) о ревизији немачких ануитета, спроведен 1929. године, представљао је нову мултилатералну финансијску платформу. Међутим, као и „Дозов план”, план комисије великих сила под вођством индустријалца Овена Јанга из САД, обликован је доминантним радом америчких стручњака. Планом су одређени коначни износи ануитета Немачке оштећеним државама (League of Nations, Dossier 8947, 1). Из америчког угла, план је требало да заувек регулише отворена финансијска питања насталих након рата. Према речима самог Јанга у меморандуму упућеном државном секретару, план је подразумевао „дефинитивну ликвидацију репарационог проблема” (FRUS 1929). Не само да су решењем биле уређене исплате немачких облигација европским државама, већ су САД њиме обезбедиле шире гаранције у наплати ратних дугова од европских земаља тиме што су постале прималац

⁷ План је означавао мултилатералну платформу о отплати немачких репарација под вођством Чарлса Доза. Немачкој је одобрен тзв. „Дозов зајам”, којим је требало да обнови економске прилике и обезбеди финансијску стабилност за испуњавање облигација победничким силама (Eichengreen 1995, 149–150).

немачке одштете, за разлику од ранијег периода, када су одбијале да успоставе формалну везу између ове две врсте ратних облигација (Marjanović 2024, 197).

Последња фаза решавања „немачког питања” наступила је као резултат последица Светске економске кризе из 1929. године. Администрација председника Хувера (*Hoover*), суочена с колапсом међународних економских односа, донела је унилатералну одлуку 1931. године о увођењу једногодишњег мораторијума на исплате свих облигација произашлих из Првог светског рата (Killen 1994, 125). Криза је снажно погодила немачку економију, у коју су током целе деценије била значајно улагана америчка средства. Како би заштитио америчке инвестиције и спречио негативан домино ефекат на домаћу економију, Хувер је сматрао да је мораторијум неопходан. Наиме, преко милијарду америчких долара уложених у немачку привреду до 1928. године било је у опасности од пропасти, уз озбиљне последице по финансијски сектор (Costigliola 1984, 206). Другим речима, мораторијум је био логичан потез којим су се уравнотежавале унутрашње политичке прилике у САД, са циљем смањења притиска на америчке инвеститоре и стабилност домаће економије. Геополитичке последице овог потеза укључивале су заштиту америчких финансијских интереса у иностранству, док је на унутрашњем плану доприносио смирењу тензија у јавности која није била спремна да подржи додатне жртве ради интеграције Немачке у међународни поредак (223). Хронолошки посматрано, „Дозов” и „Јангов план” о отплати немачких облигација, као и Хуверов мораторијум, непосредно су уредили „немачко питање” и покушали интеграцију ове силе у европски систем безбедности.

Једно од важнијих геоекономских средстава у стратегијским анализама је специфична примена царина у спољној трговинској политици. Царине се могу примењивати кроз одређивање квота производа у трговинској размени и забрану увоза одређене робе, с циљем заштите интереса домаће производње (Luttwak 1993, 36). Другим речима, крајњи циљ царина јесте имплементација трговинске политике на најефикаснији начин, како би се она налазила у функцији остварења националног интереса.⁸ Након Париске конференције,

⁸ Практично објашњење улоге царина понудио је тада бивши југословенски министар финансија Милан Стојадиновић, према којем су царине означавале „борбено средство” у трговинским преговорима са циљем повећања извоза одређене врсте производа (Stojadinović 1933, 2).

републикански вођен Конгрес суочио се с изазовом заштите значајно повећане домаће производње у пољопривредном сектору. Без других доступних инструмената, ослонио се на увођење високих царина, посебно на увоз житарица. Ова протекционистичка политика имала је за циљ да спречи пад цена пољопривредних производа и очува стабилност домаћег тржишта (Irwin 2017, 349). На крају, упркос доминантном академском дискурсу о слободној трговини САД, оне су у највећем делу своје историје практиковале заштитничку спољну трговину коју су карактерисале високе царине на увоз конкурентских производа (Lind 2006, 226).

Од 1934. године САД су, за време администрације Френклина Д. Рузвелта (*Franklin D. Roosevelt*), одустале од протекционизма и склапале билатералне трговинске споразуме засноване на принципу реципроцитета, уколико у споразуму није била предвиђена клаузула најповлашћеније нације (Eichengreen and Irwin 1995, 2). У периоду између два светска рата није постојао политичко-економски међународни скуп правила систематизованих у јединствени оквир попут ГАТТ система (*The General Agreement on Tariffs and Trade*), који ће од 1947. године регулисати подешавања царина држава чланица и спречавати унилатерално мењање њихове вредности. Стога су једини механизми доступни државама у поменутом раздобљу биле одредбе усаглашене у билатералним трговинским преговорима. САД су до успостављања ГАТТ система склапале појединачне трговинске уговоре са иностраним владама на основу Конгресног Акта о реципрочној трговини (*The Reciprocal Tariff Act*) из 1934. године, чиме су дискриминациони однос према производима једне стране у односу на производе осталих изричито забрањивале, како би се обезбедио једнак приступ у тржишном надметању свим учесницима (Irwin 2017, 479). Другим речима, захтеван је равноправни третман америчких производа, који не би били предмет повећаних царина на тржишту у корист осталих произвођача.

Однос међународне трговине и економске интеграције, са једне, и светског мира, са друге стране, одавно је предмет истраживања у науци. Либерална теорија, према којој међународна трговина подстиче мир, емпиријски је испитивана са мешовитим резултатима. Већина доказа, узимајући у обзир мноштво варијабли, указује на позитиван однос. Према конвенционалном мишљењу, постоји веза између међународне трговине и ратних сукоба, из које произилази чињеница како слободна трговина доводи до позитивних

безбедносних ефеката (Kirchner 2021, 6). Рад администрације председника Рузвелта представљао је истински пример ове тврдње, с обзиром на то да је тадашњи државни врх врло брзо уочио везу између заоштравања светских политичких прилика половином 30-их година са појачаним економским национализмом великих сила., Рузвелтова администрација је преузела упориште спољне трговинске политике из Вилсоновог чувеног говора „Четрнаест тачака” (*The Fourteen Points*), према којем је тачка о успостављању једнаких трговинских услова између свих нација, заправо представљала позив за укидање међусобне дискриминације у тржишном надметању свих држава у систему (Irwin 2017, 344–345).

САД су посебно систем „клиринга” (*clearing*)⁹ у међународном трговинском платном промету означиле као дискриминациони према продаји америчке робе. Настао је као контрамера европских држава на амерички протекционизам успостављен тзв. Смут-Хаули царинским актом (*Smoot-Hawley Tariff Act*) 1930. године (Eichengreen and Irwin 1995, 2). Клириншки систем није одговарао интересима Америке зато што се међународна трговина одвијала путем размене добара, а не америчким доларима, које су остале државе могле да користе за јачање војног апарата и заоштравање трке у наоружању. Приликом склапања нових трговинских билатералних уговора, САД су од 1934. године заступале укидање дискриминационих норми, попут високих царина, контингентирања робе и „клиринга”, јер је државни врх сматрао да оне подривају светску мировну структуру (AJ 1936). Реципрочни трговински уговори настојали су да укину британске империјалне клаузуле, како би се америчка трговина са Канадом пре свега, одвијала у корист америчких извозника. Истовремено, требало је да се овим уговорима спречи геоекономска офанзива Немачке, спровођена билатералним споразумима владе из Берлина са земљама Латинске и Јужне Америке управо на основу „клиринга”, што се и догодило, тако што је укупно закључено 29 реципрочних уговора САД и поменутих земаља до краја 1945. године (Blackwill and Harris 2016, 159).

⁹ „Клиринг” је представљао реципрочни трговински споразум на бази размене добара. Државе које нису имале довољно стране валуте у резервама, трговини су приступале разменом производа путем клириншког платног промета (Mihailović 1935, 174).

ЗАКЉУЧАК

Геоекономска компонента била је фундаментални део велике стратегије Сједињених Америчких Држава у периоду између два светска рата. Она је омогућавала остваривање геополитичких циљева не ослањајући се на употребу војне снаге. Коришћењем економских инструмената попут зајмова, регулисања репарација, протекционистичких царина и билатералних трговинских споразума, државни врх САД успео је да током одређеног временског раздобља до новог глобалног сукоба, стабилизује европски поредак и постави темељ за међународни економски систем заснован на концепту слободне трговине. Стратегија САД током овог периода била је вођена прагматичним циљевима – очувањем политичке и економске стабилности у Европи, заштитом сопствених финансијских интереса и сузбијањем могућих претњи, попут афирмације бољшевичке идеологије или ескалације немачко-француског супарништва. Истовремено, заступајући економске односе са циљем испуњавања финансијских интереса и спровођењем политике разоружања, државно руководство САД потврдило је своју улогу хегемона у међународним односима. Иако се америчка стратегија у том периоду често означава као изолационистичка, историјске чињенице показују да је она била дубоко укључена у обликовање светских процеса, не практиковањем традиционалних војних и политичких савеза већ коришћењем економских мера. Услед чињенице да нису биле део формалних међународних односа под плаштом Друштва народа, САД су биле принуђене да спроводе спољну политику у незваничном финансијском и политичком систему који су саме обликовале. Овај приступ не само да је осигурао америчке интересе у нестабилним временима, већ је поставио темеље за нови поредак који ће се у потпуности развити након Другог светског рата, са САД као једном од водећих сила.

Разумевање међусобне повезаности геономије, политичке економије и економског управљања државом кључно је за успешно деловање у међународном окружењу. Од степена интегрисаности поменутих дисциплина у испуњавању стратешких циљева зависе економски просперитет и безбедност државе. Економска моћ великих сила суштински је повезана са војном и политичком стратегијом, јер омогућава државним званичницима да остварују своје најважније циљеве без директног ослона на војну снагу. Геоекономска стратегија САД у међуратном периоду указује на важност употребе економских

средстава у великој стратегији држава, чиме се потврђује кључна улога економије у обликовању међународних односа и очувању глобалне стабилности. На крају, геоекономске мере јесу биле практично средство с обзиром на чињеницу да су остале велике силе у међународном систему биле знатно слабије. У тренутку интензивне милитаризације системских супарника и јачања њихове моћи, средства попут успостављања слободне трговине ипак нису могла да парирају војној компоненти. Упркос напорима да се Немачка integriше у европски систем, успон нацизма у овој земљи показао је ограничења америчких економско-дипломатских мера. Недостатак јединственог међународног економског оквира у међуратном раздобљу, попут оног који ће касније бити успостављен кроз ГАТТ систем и правила договорена у Бретон Вудсу током Другог светског рата, нагласио је потребу за институционализацијом глобалних економских односа. Амерички билатерални приступ трговинским преговорима за време администрације Френклина Д. Рузвелта послужио је као прелазна фаза ка изградњи будућег мултилатералног система. Америчко искуство из међуратног периода доноси оквир према којем се може стратешки приступити како би се проучавали савремени глобални изазови. За међународне односе прве половине 21. века, суочене са глобалним трговинским ратовима и у којима је употреба економских санкција незаобилазна мера у ривалству великих сила, геоекономски приступ остаје један од кључних инструмената за остваривање националних интереса.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Архив Југославије [АЈ]. 1924. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London, fond 341, fascikla 49, jedinica opisa 150. „Poverljiv izveštaj Poslanstva, broj dokumenta 519, april 1924”.
- Архив Југославије [АЈ]. 1929. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London, fond 341, fascikla 49, jedinica opisa 152. „Str. pov. br. 639. mart 1929”.
- Архив Југославије [АЈ]. 1936. Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu – SAD, fond 371, fascikla 7, Ugovori i konvencije zaključeni između Jugoslavije i SAD, jedinica opisa 10, dokument 108. „Diplomatska nota Stejt departmenta Poslanstvu Jugoslavije u Vašingtonu, 17. 12. 1936”.

- Bajkić, Velimir. 1929. „Pitanje reparacija.” *Narodno blagostanje* 1 (14): 209–211.
- Blackwill, Robert D., and Jennifer M. Harris. 2016. *War by Other Means: Geoeconomics and Statecraft*. Cambridge, Massachusetts: The Council on Foreign Relations Book, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Brands, Hal, and Peter Feaver. 2021. “Getting Grand Strategy Right.” In *The Oxford Handbook of Grand Strategy*, eds. Thierry Balzacq and Ronald R. Krebs. 559–574. Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/oxfordhb/9780198840299.013.34.
- Costigliola, Frank. 1984. *Awkward Dominion: American Political, Economic, and Cultural Relations with Europe, 1919–1933*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Early, Bryan R., and Keith Preble. 2021. “Grand Strategy and the Tools of Economic Statecraft.” In *The Oxford Handbook of Grand Strategy*, eds. Thierry Balzacq and Ronald R. Krebs, 370–388. Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/oxfordhb/9780198840299.013.24.
- Edelstein, David M. 2021. “The Limits of Grand Strategy.” In *The Oxford Handbook of Grand Strategy*, eds. Thierry Balzacq and Ronald R. Krebs, 604–619. Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/oxfordhb/9780198840299.013.38.
- Eichengreen, Barry. 1995. *Golden Fetters: The Gold Standard and Great Depression 1919–1939*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Eichengreen, Barry, and Douglas A. Irwin. 1995. “Trade blocs, currency blocs and the reorientation of world trade in the 1930s.” *Journal of International Economics* 38 (1–2): 1–24. doi: 10.1016/0022-1996(95)92754-P.
- Erl, Edvard Mid. 1952. „Adam Smit, Aleksander Hamilton, Fridrih List.”, u *Tvorci moderne strategije*. ur. E. M. Erl, 131–170. Beograd: Redakcija Vojno delo, Štampa Kultura.
- Foreign Relations of the United States [FRUS]. 1922. Diplomatic Papers, “The Foreign Trade Adviser (Young) to the Assistant Secretary of State (Dearing), [Presidential Extract], February 1, 1922. Washington.” Statement defining the interest of the Department of State in the flotation of foreign loans in the American market. Volume I. Washington: United States Printing Office.

- Foreign Relations of the United States [FRUS]. 1929. Diplomatic Papers, "The Ambassador in France (Herrick) to the Secretary of State, telegram, March 28, 1929. Paris." Interest of the United States in the plan for the final settlement of German reparations recommended by the Committee of Experts, June 7, 1929. Volume II. Washington: United States Printing Office.
- Foreign Relations of the United States [FRUS]. 1936. Diplomatic Papers, "Memorandum by the Assistant Economic Adviser (Livesey), May 11, 1936. Washington." Position of the Department of State with respect to the treatment of foreign war debts. Volume I. Washington: United States Printing Office.
- Gedis, Džon Luis. 2008. *Iznenadjenje, bezbednost i iskustvo Amerike: Predavanja o Američkoj civilizaciji i upravljanju*. Beograd: Klub Plus.
- Helleiner, Eric, and Jonathan Kirshner. 2023. "Economic Foundations of Strategy, Beyond Smith, Hamilton, and List." In *The New Makers of Modern Strategy, From the Ancient World to the Digital Age*, ed. Hal Brands. 241–265. Princeton and Oxford: Princeton University Press. doi: 10.2307/j.ctv3142v29.15.
- Hirschman, Albert O. 1945. *National Power and the Structure of Foreign Trade*. Los Angeles: University of California Press.
- Irwin, Douglas A. 2017. *Clashing Over Commerce, A History of US Trade Policy*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Kagan, Robert. 2023. "Woodrow Wilson and the Rise of Modern American Grand Strategy." In *The New Makers of Modern Strategy, From the Ancient World to the Digital Age*, ed. Hal Brands. 545–568. Princeton and Oxford: Princeton University Press. doi: 10.2307/j.ctv3142v29.27.
- Kenedi, Pol. 1999. *Uspon i pad velikih sila, Ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*. Beograd i Podgorica: CID, JP Službeni list SRJ.
- Killen, Linda. 1994. *Testing the Peripheries: US-Yugoslav Economic Relations in the Interwar Years*. New York: East European Monographs, Columbia University Press.
- Kirchner, Stephen. 2021. *A geoeconomic alliance: the potential and limits of economic statecraft*. Sydney: United States Studies Centre, University of Sydney.

- Kisindžer, Henri. 2016. *Diplomatija*. Beograd: Kosmos izdavaštvo.
- Koistinen, Paul A.C. 1998. *Planning War, Pursuing Peace: The Political Economy of American Warfare 1920–1939*. Lawrence, Kansas: University Press of Kansas.
- Kupchan, Charles A. 2020. *Isolationism, A History of America's Efforts to Shield Itself from the World*. New York: Oxford University Press.
- Lacey, James. 2023. "Alexander Hamilton and the Sinews of Strategy." In *The New Makers of Modern Strategy, From the Ancient World to the Digital Age*, ed. Hal Brands, 218–240. Princeton and Oxford: Princeton University Press. doi: 10.2307/j.ctv3142v29.27.
- League of Nations [LN]. 1929. Report of the Committee of Experts. Classement Economic and Financial, Registry 10E, 13687. Dossier 8947.
- Lind, Michael. 2006. *The American Way of Strategy: U.S. Foreign Policy and the American Way of Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Luttwak, Edward N. 1990. "From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce." *National Interest* 20: 17–23.
- Luttwak, Edward N. 1993. *The Endangered American Dream: How to stop the United States from becoming a third-world country and how to win the geo-economic struggle for industrial supremacy*. New York: Simon & Schuster.
- Mahan, A. T. 2010. *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marjanović, Boban. 2021. „Finansijski odnosi Sjedinjenih Američkih Država i Kraljevine SHS – Blerov zajam 1922. godine.” *Godišnjak* 15 (26), 144–160.
- Marjanović, Boban S. 2024. *Pitanje ratnog duga u jugoslovensko–američkim odnosima (1918–1941)*. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Mead, Walter Russell. 2009. *Special Providence: American Foreign Policy and How It Changed the World*. New York, London: Routledge.
- Mihailović, Jovan T. 1935. *Devizna ograničenja i međunarodna trgovina*. Doktorska rasprava. Beograd: Pravni fakultet.
- Miršajmer, Džon. 2017. *Tragedija politike velikih sila*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, Čigoja štampa.

- Moulton, Harold G., and Leo Pasvolsky. 1932. *War Debts and World Prosperity*. New York: The Brookings Institution, The Century Co.
- Mulder, Nicholas. 2022. *The Economic Weapon: The Rise of Sanctions as a Tool of Modern War*. New Haven and London: Yale University Press.
- Narizny, Kevin. 2007. *The Political Economy of Grand Strategy*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Popov, Čedomir. 2015. *Od Versaja do Danciga*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Rhodes, Benjamin D. 2001. *United States Foreign Policy in the Interwar Period, 1918–1941: The Golden Age of American Diplomatic and Military Complacency*. Westport: Praeger.
- Sayre, Francis B. 1935. *The Foreign Trade of the United States*. Washington: United States, Government Printing Office.
- Schuker, Stephen A. 1988. *American "Reparations" to Germany, 1919–33: Implications for the Third-World Debt Crisis*. Princeton Studies In International Finance No. 61, July 1988. Princeton, New Jersey: Princeton University, Department of Economics.
- Silove, Nina. 2017. "Beyond the Buzzword: The Three Meanings of 'Grand Strategy'." *Security Studies* 27 (1): 27–57. doi: 10.1080/09636412.2017.1360073.
- Simić, Dragan. 2009. *Svetska politika: međudržavni i međunarodni poredak, svetska politika, globalni odnosi*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Steiner, H. Arthur. 1933. "The Geneva Disarmament Conference of 1932." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 168 (1): 212–219.
- Stojadinović, Milan. 1933. „Ekonomija i diplomacija.” *Politika*, 15. april 1933, 2.
- Strange, Susan. 1970. "International Economic and International Relations: A Case of Mutual Neglect." *International Affairs* 46 (2): 304–315.
- Trachtenberg, Marc. 1980. *Reparation in World Politics: France and European Economic diplomacy, 1916–1923*. New York: Columbia University Press.
- Tuz, Adam. 2019. *Potop, Veliki rat i prekrajanje svetskog poretka, 1916–1931*. Beograd: Clio.

- Webster, Andrew. 2006. "From Versailles to Geneva: The Many Forms of Interwar Disarmament." *The Journal of Strategic Studies* 29 (2): 225–246. doi: 10.1080/01402390600585050.
- Wertheim, Stephen. 2020. *Tomorrow, the world: the birth of U.S. global supremacy*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Williams, William Appleman. 1972. *The Tragedy of American Diplomacy*. Second revised and enlarged edition. New York: Dell Publishing.
- Wilson, Joan Hoff. 1971. *American Business & Foreign Policy, 1919–1933*. Lexington, Kentucky: University Press Kentucky.

Boban Marjanović*

*Center for United States Studies, Faculty of Political Sciences,
University of Belgrade*

Ema Kraktus**

Ministry of Finance of the Republic of Serbia, Belgrade

THE GEOECONOMIC COMPONENT OF THE GRAND STRATEGY OF THE UNITED STATES IN THE INTERWAR PERIOD

Resume

U.S. foreign policy, from the Paris Peace Conference to the Geneva Disarmament Conference (1932–1934), is commonly viewed through the lens of a isolationist strategy. The reasons for this are methodological in nature, given that the greatest attention has generally been devoted to political processes but without their connection to economic factors. The regulation of American war loans and financial policy has been a rare subject of research. This paper is based on the argument that the geoeconomic component was the central element of the U.S. grand strategy in the interwar period and that it preceded political and military strategy. By applying economic instruments, the U.S. leadership sought to secure primacy in relations with Europe and create conditions for the United States to assume a leading role. The Washington leadership used war loans granted to European states during World War I and took the lead in regulating German reparations to achieve geopolitical objectives. For this reason, the paper examines the theoretical foundations

* E-mail address: bobanmarjanovicfpn@gmail.com; ORCID: 0009-0003-1234-4804.

** E-mail address: ema.kraktus@gmail.com, ORCID: 0009-0001-1478-4315.

of geoeconomics and the role of this component in grand strategic policy.

Keywords: grand strategy, geoeconomics, U.S., war debts, reparations, trade agreements

* Овај рад је примљен 1. фебруара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 14. фебруара 2025. године.

Политичка ревија

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У РАЗЛИЧИТИМ ФОРМАМА – КРОЗ САВРЕМЕНУ И ИСТОРИЈСКУ ПРИЗМУ

165

Вељко М. Богатовић

РЕЛИГИЈА, ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И
ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У ИНДИЈИ

189

Милена Милосављевић Стевић

ИНТЕГРАТИВНИ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ
У БИВШОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

УДК 32:2:342.849.2(540)''2024''

DOI: 10.5937/pr83-56437

Оригинални научни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 165-187

*Вељко М. Ђогатовић**

Београд

РЕЛИГИЈА, ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У ИНДИЈИ

Сажетак

Овај рад се бави анализом религијских политика идентитета које су обликовале парламентарне изборе у Индији 2024. године. У земљи са великим етничким, религијским и културним разликама, политике идентитета играју кључну улогу у политичком животу јер политичке странке мобилизују бираче позивима на националне, верске, етничке и регионалне/локалне идентитете. Фокус истраживања је на томе како су политике идентитета коришћене од стране доминантних политичких актера попут Баратија џаната партије и Индијског националног конгреса. У раду се анализира како су различите друштвене групе постале централне у политичким стратегијама током изборне кампање и како је мобилизација на основу религијског идентитета утицала на резултате избора. Такође се истражују дугорочне последице ових политика на друштвену кохезију и стање демократије у Индији али и на стање секуларног поретка. Завршно поглавље ће послужити давању увида у четири могућа правца кретања индијске националне политике у наредном периоду.

Кључне речи: политике идентитета, Индија, парламентарни избори, религија, политика, Баратија џаната партија, секуларизам, хиндутва, хиндуизам

* Имејл адреса: veljko.djogatovic23@yahoo.com или veljko.djogatovic@gmail.com;
ORCID: 0000-0001-5068-6045.

УВОД

У периоду од 19. априла до 1. јуна 2024. године одржани су најмасовнији национални избори у историји човечанства. На више од милион бирачких места изашло је око 642.000.000 гласача док је 326.000.000 апстинирало. Свој трећи узастопни мандат је потврдила коалиција Национална Демократска Алијанса (*National Democratic Alliance*, у даљем тексту: НДА) окупљена око хиндуистичке Баратија џаната партије (*Bharatiya Janata Party*, БЈП), док је статус званичне опозиције обновила партија Индијског националног конгреса (*Indian National Congress*, ИНК) као део широке коалиције назване ИНДИЈА (*Indian National Developmental Inclusive Alliance*) (Election Commission of India 2024). Контекст у коме су вођени ови избори унеколико се разликовао у односу на претходна два изборна циклуса на којима је победу однела НДА и о томе ће бити више речи у наставку студије. Основна питања, политичке вододелнице, стратегије, манифести, политичко понашање и политичке арене, суштински су редефинисани у периоду између 2014. и 2024. године, понајвише снажним упливом политичког хиндуизма у политичку сферу. Политичко деловање идеологије која почива на национализму и религији потчинио је изборни процес сопственим аспирацијама, политичким циљевима и стратегијом изборног наступа.

Тему овог рада чини значај религијских политика идентитета у контексту индијских парламентарних избора одржаних 2024. године. Основна идеја јесте да се путем анализе друштвеног и политичког значаја седам посматраних конкретних јавних политика чију позадину чине религијски идентитети, укаже на место религије унутар изборног процеса спроведеног широм најмногољудније државе света. У том смислу, биће анализирано како су ове политике утицале на процес спровођења избора и редефинисање политичког пејзажа у Индији.

Једна од константи у овом пољу истраживања јесте и потпуно неоправдана изостављеност Индије из псефолошких, политиколошких и политиколошко-религијских истраживања упркос неформалном проглашењу 2024. године за „супер-изборну”. Посебно је индикативно изостављање истраживања хиндутве кроз призму теорија десничарског екстремизма (Leidig 2020, 216). Имајући у виду да готово све политичке партије у Индији негују политике идентитета кроз изборне маневре јасно је да постоји потреба за

истраживањем овог типа (Dasgupta 2019, 15). Истраживање значаја политика идентитета у контексту парламентарних избора посебно је значајно у светлу растућег утицаја хиндуистичког национализма који, као нигде друго на свету, бива искоришћен како би се променио правни оквир спровођења избора, умањио значај секуларног поретка, угрозио интегритет Устава али и променио контекст вођења изборног процеса. С тим на уму, хипотеза коју ће овај рад покушати да потврди тиче се општих друштвених и политичких последица религијских политика идентитета и гласи: *употреба религијских политика идентитета на парламентарним изборима у Индији 2024. године исходвала је растом степена политичке поларизације и мобилизације верских група као кључних изборних блокова*. Поред тога, биће указано на последице пропагирања измена Националног регистра грађана (*National Registry of Citizens*, НРГ), ширења опсега деловања верских закона, обрачуна хиндуиста и муслимана у оквиру ширења COVID-19 пандемије као и других конкретних религијских политика идентитета. Бројни ефекти су уочљиви како на националном тако и на нивоу федералних јединица а посебно на нивоу појединачних религијских група и у регионима у којима су оне доминантне. Један од циљева овог рада јесте и указивање на све веће политичко поларизовање две религијске групе – хиндуиста и муслимана – као директне последице пропагираних или озваничених политика, у највећој мери из угла владајуће коалиције. Једна од последица ових политика јесте и већа мобилизација верских група и њиховог постајања кључним факторима у обликовању изборног резултата.

У теоријско-методолошком погледу, ову студију ће обликовати доступна литература из области политикологије религије, компаративне политике, теорије секуларизма и политичке поларизације као и грађа о политикама идентитета. Са друге стране, аутор ће се служити анализом садржаја докумената, изборних резултата, политичког и друштвеног дискурса као и компаративном методом.

Студија ће бити структурисана тако што ће у *другом* поглављу бити анализирана историја религијских политика идентитета у Индији са излагањем основног теоријског оквира који ће бити коришћен, затим ће у *трећем* поглављу фокус бити померен ка анализи улоге и значаја религије у предизборној кампањи 2024. године, док ће у *четвртном* и *петом* поглављу бити више речи о

развоју друштвене поларизације, као директне последице религијских политика идентитета, и тренутном стању индијског секуларизма. У *петом* и закључном поглављу ће бити више речи о будућности Индије у контексту сазнања до којих се дошло овом студијом.

ИСТОРИЈАТ РЕЛИГИЈСКИХ ПОЛИТИКА ИДЕНТИТЕТА У ИНДИЈИ

Однос између религије и политике у Индији један је од најплодотворнијих у читавом региону. Четири велике источњачке религије, три аврамске религије и политичке партије свих провенијенција унутар једног друштвено-политичког система формирају колорит незабележених размера. Међутим, друштвена динамика је и те како променљива, а њеним правцем кретања управљају силе чије порекло лежи управо у поменутих религијама и/или идеологијама.

Пре него што ће се прећи на анализу историјата религијских политика идентитета у Индији, важно је дефинисати неколико основних теоријских појмова који ће бити издашно коришћени. Пре свега, то су *политике идентитета*, *политичка поларизација* и хиндуистички национализам односно *хиндута*.

Политике идентитета (*identity politics*) означавају појам који се раширио дискурсом друштвених наука половином 1960-их година¹. Оне представљају политичку тактику која се тренутно примењује и брани у свим контекстима широм света (Kurzwey, Perez, and Spiegel 2023, 17). Шилпа (*Shilpa*) под политикама идентитета подразумева „тенденцију оних људи који деле одређени расни, религијски, етнички, друштвени или културни идентитет да формирају ексклузивна политичка удружења уместо да се баве традиционалном широко-заснованом партијском политиком, или промовишу своје посебне интересе без обзира на интересе веће политичке групе” (Shilpa 2021, 36). На другом месту, оне су дефинисане као „употреба и изражавање културних особина или идентитета у политичким пројектима односно претензија на моћ заснована на артикулацији и мобилизацији одређеног групног идентитета” (Orjuela 2014, 754). Суштински, овим

¹ Ауторка Мери Бернштајн (*Mary Bernstein*) у својој утицајној студији о политикама идентитета истиче да је овај појам први пут употребљен да опише неки од облика политичког активизма тек 1979. године од стране Ренее Анспахове (*Renee R. Ansbach*) (Bernstein 2005, 47).

појмом се може означити *друштвени и/или политички активизам једне друштвене групе уперен према носиоцима власти или другој друштвеној групи са циљем да се дистинктни идентитет те групе заштити од деловања друге друштвене групе*. Следствено, религијске политике идентитета примењују логику политика идентитета кроз призму религијског идентитета. Главнину истраживања унутар друштвених наука чине она која су окренута ка маргинализованим мањинским идентитетским групама. Међутим, у последњих петнаест година у успону су студије које се у великој мери баве идентитетским политикама већинске групе (носиоца власти) уперене према мањинској групи. На другом месту (Ђогатовић 2025, 112–133) аутор се бавио и језичким и етничким политикама идентитета, док су, у контексту религија и народа јужне Азије, популарне и анализе које се баве идентитетским политикама усмереним према различитим кастама или регионалним/локалним идентитетским заједницама. Доминантна реторика политика идентитета јесте дивизивна, односно њима се, суштински, наглашавају разлике између идентитетских група (Gergen 1995, 5). Оне су углавном уперене против државе која занемарује сопствене грађане (Wrenn 2014, 511). Политике идентитета су увек подстакнуте осећајем неправде, препознавањем разних облика неједнакости, угњетавања или експлоатације који се тумаче као да потичу из идентитарних узрока (7). Најзад, оне могу бити политике доминације или политике отпора, у зависности из ког угла бивају имплементиране (755).

Друштва у којима постоји велика дистанца између ставова две доминантне идентитетске групе представљају посебно занимљиво поље истраживања. Према овом критеријуму, међу друштвима јужне Азије нема изузетака. Индија, међутим, представља својеврстан *melting pot* када је у питању функционисање различитих етничких, лингвистичких, религијских и других заједница. Након краја владавине ИНК-а, проузрокованог неуспешном економском и социјалном политиком и уздизањем конкурентске идеологије, дошло је до ојачавања супарничких полова – хиндуистичке (хиндувистичке) и муслиманске заједнице. Индијским друштвом сада доминира оно што Мекојева, Рахманова и Зомер називају „погубном (*pernicious*) поларизацијом” (McCoу, Rahman, and Somer 2018). Како је дефинисано на другом месту (Ђогатовић 2025, 21) политичка поларизација представља *специфичну друштвено-политичку ситуацију у којој две супротстављене друштвене групе користе све доступне ресурсе*

како би мобилисале одређене димензије сопствених идентитета – међу којима су доминантне религијска, етничка и језичка – како би колективним напорима у потпуности редизајнирале политички простор на начин који би, у што већем обиму, одговарао њиховим крајњим друштвеним и политичким циљевима, који најчешће укључују трајно уклањање супротстављене друштвене групе из истога. Управо у овом положају се индијско друштво тренутно налази – хиндуистичка националистичка идеологија је у константном успону док се на супротном полу налази око 14% њеног друштва, колико чини тренутни удео муслиманског становништва. Мекојева и Зомер објашњавају да погубна поларизација настаје онда када политички субјекти остварују своје политичке циљеве користећи поларизујуће стратегије, попут мобилисања гласача дискурсом подела, демонизовања и искоришћавања постојећих жалби, а супротстављене политичке елите узвраћају сличном поларизујућом тактиком или не успевају да развију ефикасне не-поларизујуће одговоре (McCooy and Somer 2019). Још један од њихових теоријских доприноса разумевању појма политичке поларизације јесте и термин „формативне пукотине” (*formative rifts*), односно најдубљи друштвени расцепи који су настали у време формирања нације-државе и који најчешће нису разрешиви без употребе радикалних средстава попут рата до истребљења, потпуне сегрегације или масовних миграција (234). Индијско друштво убрзано иде ка овој ситуацији с обзиром да управо религија (нпр. различито тумачење поделе на Пакистан и Индију, улоге Махатме Гандија (*Mahatma Gandhi*), секуларног поретка и значаја периода исламске доминације регионом) чини срж ове формативне пукотине.

Погонско гориво гласноговорника хиндуистичког национализма представља идеологија хиндутве. Идеја коначног уједињења хиндуса након вишевековног колонијалног положаја под доминацијом исламских освајача, Британске источноиндијске компаније а на крају и саме Британије, почела је да се кристалише већ средином XIX века кроз деловања покрета попут *Arya Samaj* (Аријевско друштво) (Swamy 2003, 4). Међутим, све до 1923. године и почетка штампања књиге *Основе хиндутве* Винајака Дамодара Саваркара (*Vinayak Damodar Savarkar, Essentials of Hindutva*) одговора на питање „ко је прави хиндус” у суштинском смислу није било (3). Иако је након 100 година од објаве ове књиге и даље много активних полемика, она је ипак покренула талас политичког хиндуизма који је

у више наврата долазио на чело друштвеног и политичког дискурса и наратива. Идеологија хиндутве (хиндутство; *hinduness*) тренутно је доминантан друштвени образац, свепрожимајућа идеологија и мејнстрим (*mainstream*) друштвеног и политичког живота Индије. Овом идеологијом, којом се тврди да су прави хиндуси они за које је долина реке Инд и очевина и света територија, служи се владајућа коалиција, а превасходно БЦП. Иако није сасвим тешко објаснити које идеје леже у сржи ове идеологије, много је већи изазов пронаћи границе њеног деловања. У претходних двадесет година, она је успела да проникне у све поре и сфере друштва, од образовања и правног система, преко политичког и социјалног обрасца, до интернета и друштвених мрежа. На хиндутву се позивају они који подржавају премијера Модиа (*Modi*), они који охрабрују све већи уплив хиндуистичких идеја у јавну сферу и они који сматрају да се друштвени значај хиндуизма у земљи у којој живи око 1.100.000.000 поштовалаца ове религије, мора редефинисати. Идеја обнове и учвршћивања друштвеног значаја хиндуистичких постулата у сржи је идеологије хиндутве. Међутим, она неретко излази из свог давно-прокламованог оквира, о чему ће бити више речи у наставку. Између осталог, она своје моћи показује путем кампања заштите краве као свете животиње, нападима њених присталица на молитвена места других религија, делегитимисањем међуверских бракова, привилеговањем хиндуистичких симбола и идентитета, изједначавањем хиндуистичког и националног сентимента те, у крајњој инстанци, вођењем кампање којом се тежи проверити муслимане и хришћане „назад” у хиндуизам (Leidig 2020, 234; Waikar 2017, 162). Насиље је константа хиндутве и језик којим она говори (Đogotović i Krstić 2023, 73).

Са друге стране, важно је истаћи и неколико података о општем односу између религије и политике, нарочито у контексту религијских политика идентитета, у Индији XIX, XX и XXI века. С обзиром да религијска припадност представља један од суштинских фактора у изградњи националног идентитета, XIX век је сведочио зачетку идеја о поновном преузимању друштвеног наратива од стране хиндуизмом инспирисаних идеја, XX век је послужио кристалисању ових идеја, док се у XXI веку може очитати убрзан раст значаја сада већ система идеја и стратегија које заступају хиндутва организације, покрети и политичке партије. До данашњег дана хиндуистички национализам је у потпуности истиснуо секуларни

национализам династија Ганди и Нехру (*Nehru*), док се неретко износе погрдне тврдње на рачун деловања самога Махатме Гандија или чак велича његово убиство од стране поштоваоца хиндутве Натурама Годсеа (*Nathuram Godse*) (Bose 2009, 3–4; Sharma 2020, 44–46). Међутим, секуларни друштвени оквир је успео да преживи до данашњег времена уз повремене модификације. Питање религије и религијске пропаганде у контексту националних избора је регулисано Законом о политичком представљању (*The Representation of the People Act*, 1951), чијим се 123. одељком суштински дефинишу недозвољене праксе позивања на религијски и други идентитет у склопу предизборне кампање (Sen 2010, 151–152). Ипак, евидентно је да се данас и секуларни поредак и заштита од поларизујућих предизборних кампања налазе под великим ударом са разних страна (Sen 2005). Изборна комисија је, као државна институција, паралелно са Законом о политичком представљању, у потпуности изгубила на значају. У последњим деценијама се бележи и убрзани уплив религијских идеја у политичке говоре, стратегије, памфлете, праксу и манифесте. Неке од њих представљају и преименовања градова који носе исламска имена, мењање садржаја уџбеника из историје и др. (Ramachandran 2020, 15). Са друге стране, Законима о слободи вероисповести, Законима о забрани конвертитства и другим правним оруђима, владавина БЦП-а остаје у сенци борбе против религијских мањина а нарочито аврамских религија, управо онако како је Саваркар пропагирао пре нешто више од једног века.

Поред конкретног изазова секуларном политичком поретку у виду религијских политика идентитета пропагираних од стране коалиције предвођене БЦП-ом, Индија се сусрела са низом других изазова повезаних са питањем религије у свом динамичном животу XX и XXI века. На овом месту ваља издвојити неколико најупечатљивијих примера: 1) политичко организовање и деловање муслиманске заједнице (нпр. *All-India United Democratic Front*, *All India Majlis-e-Ittehad-ul-Muslimeen* или *Indian Unionist Muslim League*); 2) политичко организовање и деловање будистичке заједнице (бројне сестринске организације и огранци *Bodu Bala Sena* групе); 3) захтев заједнице Сика за оснивањем државе Калистан, и 4) деловање политичких партија које заступају интересе религијских мањина (нпр. *Shiromani Akali Dal*) и др. У наставку ће бити више речи о месту религије у претходном изборном циклусу, са посебним фокусом на 7 најважнијих примера религијских политика идентитета спроведених од стране власти.

МЕСТО РЕЛИГИЈЕ У ПРЕДИЗБОРНОЈ КАМПАЊИ 2024. ГОДИНЕ

Анализом изборног циклуса 2024. године може се очитати наставак растућег утицаја хинду(тв)истичких идеја на формирање предизборних коалиција, партијских манифеста, политичких перформанса и доласка до промене контекста у ком су избори одржани (Jaffrelot and Verniers 2020a, 1). Модирев успон је померио не само спектар политика БЦП-а већ и цео индијски политички спектар од секуларизма ка снажнијем и присутнијем хиндуизму (Aiyar 2020, 15). У систему у коме је 236.000.000 људи гласало за партију заговорницу хиндутве, уз још 47.000.000 гласова који су дати другим чланицама победничке коалиције, не може се говорити о снажнијој политичкој сили. Прва наредна партија по броју освојених гласова (ИНК) успела је да их прикупи чак 100.000.000 мање. Трећа партија на ранг-листи није успела да прескочи праг од 30.000.000 гласова. У оваквом систему односа глас хиндутве чује се изузетно гласно, глас опозиције (ИНК) шапатом, а глас осталих партија је испод свих фреквенција. Овом студијом покушава се указати на значај религије у промени предизборног контекста са економских на идентитетска питања. Како би студија била систематичније изложена, у наставку се налазе три сфере хиндута-деловања која су обликовала изборне услове, динамику, стратегије и резултате (Khan and Lutful 2021, 3).

Правно-политичка сфера деловања. С обзиром на сада већ дугорочну владавину идеологије хиндутве, владајућа коалиција је наставила са изменама и допунама правног система кроз четири најважнија документа/догађаја: 1) усвајање измена и допуна Закона о држављанству (*Citizenship Amendment Act*) у децембру 2019. године²; 2) пропагирање ширења области примене НРГ са територије Асама на читаву Индију³; 3) одлука о укидању специјалне аутономије области

² Овај закон омогућава убрзану процедуру доласка до индијског пасоша хиндусима, Сикима, хришћанима, будистима, ђаинима и Парсима који су дошли у Индију из Пакистана, Бангладеша или Авганистана пре 2014. године, али из тог списка „привилегованих“ искључује муслимане.

³ НРГ је спроведен у Асаму како би били идентификовани илегални мигранти, углавном из Бангладеша, кроз проверу порекла и пребивалишта грађана. Иако је званичан циљ био да се идентификују илегални мигранти, многи сматрају да овај регистар посебно таргетира муслиманске заједнице, јер велики број њих који живе у Асаму деценија уназад, има потешкоћа у доказивању свог пребивалишта.

Џаму и Кашмир у августу 2019. године⁴ и 4) пропагирање ширења области примене Закона о слободи вероисповести (*anti-conversion laws*) са територија федералних јединица на читаву Индију⁵.

Безбедносно-политичка сфера. Војна операција која је уследила након напада на индијску војску у граду Пулвами, односно бомбардовање пакистанског града Балакота је, између осталог, уздигла премијера Модии на друштвени пиједестал као заштитника хиндуизма, хиндуса и читаве Индије⁶. Имајући у виду да се овај напад десио тек неколико седмица пре него што ће БЦП кренути у званичну изборну кампању, јасно је о каквом се утицају на ток избора и гласања ради. Борба против исламистичког тероризма је оставила снажан утицај на верске политике и идентитет већинског хиндуистичког гласачког тела.

Сфера међуверских односа. Трећа област представља директно сукобљавање хиндутвом вођене власти са муслиманском мањином односно око 211.000.000 становника Индије. Критиковањем муслиманских организација и њихових верских лидера у периоду пандемије COVID-19⁷ као и заснивањем читавог таласа деловања названог „љубавни дихад” (*love jihad*)⁸, власт је оптужила исламску заједницу за неколико врло озбиљних прекршаја: 1) кршење Закона о слободи вероисповести; 2) против-законито ширење пандемије и

⁴ У августу 2019. године, влада Индије је укинула посебан статус области Џаму и Кашмир (Члан 370) и поделила овај регион на две савезне територије, Џаму и Кашмир и Ладак. Ово је део политике БЦП-а која је имала за циљ да интегрише регион у ширу индијску националну заједницу, док су многи муслимани у овом региону доживели ову промену као покушај мењања демографске слике и поткопавања њихових права.

⁵ Овде се мисли пре свега на неколицину закона којима се ограничава прелазак из једне религије у другу без претходног одобрења државе. Овај сет закона је предмет контроверзи и критика од страна заштитника људских права и представља значајан аспект религијских политика идентитета у Индији.

⁶ Овде се мисли на војну операцију која је уследила након напада на индијску војску у граду Пулвами, а за који је одговорност преузела терористичка исламистичка организација Џаиш-е-Мухамед (*Jaish-e-Mohammed*, Армија Мухамедова). Политичке странке на власти и даље користе овај догађај као аргумент за потврду сопствене борбе против исламистичког тероризма.

⁷ У оквиру политичких стратегија БЦП-а често су критиковани муслимански верски лидери и организације, што је постало индикативно током пандемије COVID-19, када су неки верски скупови и манифестације, попут оних одржаних у џамији Марказ Низамудин у Делхију, били повезани са ширењем вируса. То је довело до раста негативне перцепције о муслиманским заједницама и повећања исламофобије у друштву.

⁸ Термин који описује наводну кампању мушкараца муслимана који се удварају и хиндуисткињама с намером да их приволе на ислам.

3) насилно преверавање хиндуистичких жена и др. Током пандемије која је однела више од пола милиона живота у Индији, врло су честе биле изјаве како муслимани спроводе „корона-цихад” односно намерно шире вирус међу Индијцима (Ramachandran 2020, 15). Односи између представника и следбеника две најмногољудније религије у Индији ушли су у нову фазу ескалације чему је помогло и отварање хиндуистичког храма у Ајодји почетком 2024. године, тек неколико дана пре него што ће званично отпочети предизборна кампања. Сматра је да је једна од оригиналних вододелница било управо рушење џамије на том месту пре 1992. године (17). Епилог целог сплета догађаја, који имају знатно старије корене од 1992. године и рушења џамије, јесте и поменуто отварање храма посвећеног божанству Рам од стране премијера Модија 22. јануара 2024. године. Ауторка Асја Хафнер (Hafner 2024) истиче да је овај храм имао важну улогу у целом изборном процесу јер: 1) приближава коначном уједињењу хиндуса упркос кастинским поделама; 2) међу-религијске напетости увек извлаче више гласача на изборе и 3) одвлачи пажњу од других важних тема.

Претходних седам примера указује на промењен контекст вођења избора као и на обновљену улогу религије у овом процесу. Иако су економске теме најављене као оне које ће обележити предизборни период – идентитетска питања су она око којих се Индијци данас највише споре и питања око којих је БЦП успела да изгради своју политичку стратегију. У овом тону, у контексту избора одржаних 2019. године, Мајорано (*Maiorano*) је сопствену студију завршио речима – чини се разумним веровати да су неекономски фактори у великој мери обликовали изборно понашање (Maiorano 2019, 13). Иако су економски параметри назадовали у претходним годинама, питања која су уско везана за идентитет а не економију су она која су од суштинске важности за бираче (Jaffrelot and Verniers 2020a). Као и на претходним изборима, Моди је представљен као заштитник вере и нације, посебно у пост-пандемијском контексту (Jaffrelot and Verniers 2020b, 1). Модификована Индија је изнедрила вештог државника скромног порекла и заштитника хиндуистичког идентитета Индије, који је обећао да ће идеолошки и дословно очистити Индију (Kaul 2017, 11). Моди (БЦП) није победио на изборима искључиво због пропагирања и спровођења религијских политика идентитета, али оне чине срж и суштину савремене политике ове партије а са њом и читаве владајуће коалиције.

РАЗВОЈ ДРУШТВЕНЕ ПОЛАРИЗАЦИЈЕ КАО ПОСЛЕДИЦА РЕЛИГИЈСКИХ ПОЛИТИКА ИДЕНТИТЕТА

Најважнији резултат читавог (пред)изборног процеса јесте додатно удаљавање две најбројније религијске групе. Једну од последица овакве предизборне реторике чини и прегруписавање гласача који су припадници других религијских мањина, попут хришћана, Сика и будиста. Због страха од потенцијалног суштинског редизајнирања индијског правног и политичког система у корист хиндуистичког национализма, хришћани су обновили такозвану коалициону политику те своје гласове преусмерили ка ривалском ИНК-у (Kaur 2024). Резултати су показали да су се муслимани и хришћани већински консолидовали подржавајући ИНК и његове савезнике док су муслимани у Утар Прадешу подржали коалицију ИНК-а и Самаџвади партије (*Samajwadi Party*) (Bhattacharya 2024). Хришћани су подржали ИНК у јужној држави Керали и малим државама североистока – Манипуру, Мегалаји и Нагаланду. У Ладаку, северној територији која већ неколико деценија чини зону сукоба са Пакистаном и Кином, а у којој живи значајна мањинска заједница будиста и муслимана, такође се гласало за ИНК. Оно што је помогло расту степена политичке поларизације јесте и константно представљање муслиманске заједнице као анти-националне и издајничке (последица формативне пукотине по религијској основи), те њен вишедеценијски прогон (Deshmukh 2021, 4). Заоштрена реторика са обе стране, велики број (не)популарних политика и речи из уста премијера и његових следбеника, међусобно оптуживање за кршење људских права и мултикултуралног и секуларног принципа власти допринели су продубљивању раскола између религијских група. А поларизација, како је то увидео један од аутора а индијски случај потврдио, подразумева увећање анимозитета између сукобљених страна (Arbatli and Rosenberg 2020, 1). Други аутори истичу како су хиндутва организације успешно поларизовале индијско друштво својим анти-муслиманским насилним кампањама (Ramachandran 2020, 18). Индија још увек није завршила са процесом реконфигурације федералног система с обзиром на присуство бројних заједница које у одређеном региону чине већину а на нивоу федерације мањину, а које још увек немају сопствена изборна тела. Научни је консензус да постоје макар три потенцијална де-поларизујућа

механизма: 1) демократизација и унутрашње реформе покренуте од стране доминантне политичке партије; 2) демократизација и унутрашње реформе покренуте од стране опозиције, и 3) развијање плуралистичког политичког представљања како би представници различитих сукобљених идентитетских група могли да учествују у раду партијског и политичког система (McCooy and Somer 2019, 269). Међутим, јавне службе су, под влашћу БЦП-а, отишле толико далеко у популаризовању поларизације широм друштва, да је скован нови термин – булдожер-правда (*bulldozer justice*), којим се означава рушење кућа оних становника Индије који одбију да, под уценом представника власти, искажу своју наклоност према владајућој партији (Selvaraj 2024).

Политички субјекти су, као и у случају претходних избора, поларизовали гласаче, а посебно оне у конфликтним зонама, према религијским линијама те максимално експлоатисали религијски фактор (Jaffrelot and Verniers 2020b, 6–7). Политичку поларизацију наглашава и чињеница да би пропорционално броју становника, број муслимана у Парламенту требало да буде 77 а да је актуелан број, у 18. сазиву, тек 25 (Saaliq and Pathi 2024). Без адекватне политичке репрезентације 14% индијског становништва исламске вероисповести није могуће говорити о позитивним тенденцијама и смањењу политичке поларизације формиране око поделе хиндуисти – муслимани (Rahman 2017, 42). Последица ових политика јесте и тенденција других партија да све ређе номинују сопствене кандидате који су муслиманске вероисповести како не би изазвали негативан ефекат код хиндуистичког сегмента бирачког тела. Оно што забрињава јесте и сазнање да велики број доминантних партија (БЦП, Комунистичка партија (*Communist Party of India*), АИАДМК (*All India Anna Dravida Munnetra Kazhagam*, БСП (*Bahujan Samaj Party*) и Шив Сена (*Shiv Sena*)) у индијском партијском систему дугује свој успех управо политикама идентитета (Shilpa 2021, 38). Једна недавно спроведена студија је указала на дозу тактизирања код значајног броја муслиманских гласача, што се може подвести под једну од индиректних последица политичке поларизације изазване религијским политикама идентитета. Наиме, аутори су утврдили да ће муслимански бирачи гласати за муслиманске кандидате тек онда када буду сматрали да они имају реалне шансе да победе на изборима (Heath, Verniers, and Kumar 2015, 10). Тиме се већ низак број кандидата додатно смањује.

Политичка поларизација прети да добије нову димензију с обзиром да и друге религијске мањине, попут будиста и Сика, бирају коме ће дати глас на основу блоковског гласања (*vote bloc* или *votebank*) које је популарно у јужној Азији. Тако будисти, којих је 89% у такозваним резервисаним кастама, у значајном броју гласају за БСП која је фокусирана на борбу за побољшање положаја најнижих слојева друштва, док Сики, од којих 77% живи у Пенџабу, гласају за партију *Shiromani Akali Dal* (Врховна вечна партија) која је своју политичку борбу засновала на заштити права пенџапске популације (Evans 2021).

ДА ЛИ ЈЕ ИНДИЈСКИ СЕКУЛАРИЗАМ У КРИЗИ?

На питање из наслова овог поглавља могу се дати два одговора – краћи и дужи. Кратки одговор би гласио – јесте, индијски секуларизам се налази у кризи. Ипак, дужи одговор је нешто на шта би требало обратити више пажње. Давање тог типа одговора од аутора и читалаца захтева да заједно одговоре и на неколико других, кључних питања попут „како религијске политике идентитета и поремећени односи између државе и религије угрожавају секуларност Индије као демократске државе”, затим „које су потенцијалне последице по будућност индијског политичког система” или пак „који су могући правци за будуће политичке реформе у светлу изазова који стоје пред индијском демократијом”. Да би се дао дужи и свеобухватнији одговор неопходно је ослонити се на историјски контекст у коме је настао и у коме се развио индијски секуларизам али и у коме је он добио супарника у виду политичке идеологије прожете религијом.

Иако је Индија у списак својих државотворних и уставних принципа унела реч „секуларна” – религија има утицаја на државну власт а она, за узврат, фаворизује хиндуистичку религију. Практиковање секуларизма у Индији је од религијског идентитета начинило доминантну политичку категорију (Bose 2009, 7). Развој онога што је Бхаргава (*Bhargava*) назвао „контекстуалним секуларизмом” такође је индикативан за индијски контекст. Под овим термином он означава секуларизам који је осетљив на друштвене разлике и специфичности, посебно у контексту државе у којој живи готово 1.5 милијарди људи. У овом контексту није пожељно омогућити функционисање зида раздвајања (*wall of separation*), већ принципијелне дистанце (*principled distance*) како би се уважила

друштвена улога и значај појединачних религија али и задржао начелни секуларни поредак (Bhargava 2006, 99–104). Међутим, током последња три изборна циклуса, индијска политичка сцена је рапидно подлегла утицају религијских политика идентитета, које угрожавају основне државотворне принципе а пре свега секуларизам⁹. Активно користећи религијски идентитет као политичко оруђе, БЦП доводи до деградације секуларног квалитета правно-политичког поретка. Растућа тензија и политичка поларизација у индијском друштву која је подстакнута овим политикама довела је до развоја и унутар-групних и међу-групних конфликта. Велике економске разлике између севера и југа земље, деградирана позиција на међународној сцени и нови отворени сукоби са Пакистаном и Кином су створили услове у којима се изборна победа може достићи једино померањем идентитетских питања у центар политичке стратегије. У таквом контексту, питање будућности секуларног поретка излази из домена теорије и све више се односи на конкретне изазове са којима се суочавају држава и друштво. Последице ових политика искључиво иду у корист једне струје односно једне коалиције идеолошки блиских политичких партија. Све поменуто је навело Рахмана (Rahman 2017, 35) да закључи како се чини невероватним, ако не и немогућим, да секуларизам замени религију на месту примарне животне парадигме у Индији.

У широј перспективи, угрожавање секуларног поретка може довести и до урушавања опште-друштвене кохезије а на крају и дестабилизације читавог политичког система. Питање није само како приступити увећаној улози религије у политици, већ и како осигурати да будуће генерације одрже дух индијског секуларизма онда када су политичке напетости и сучељавања све очигледнији. Од великог значаја је одговор на кључно питање – да ли је могуће у овим условима одржати суштински секуларни карактер државе или ће се Индија све више окретати ка религијским политикама идентитета које подривају принципе правде, равноправности и једнаког третмана различитих религијских заједница?

⁹ До сада најопширнију студију о критикама индијског секуларизма написао је Амртија Сен (Amartya Sen 2005). Међутим, с обзиром на њену релативну застарелост, посебно је важно анализирати и друге, новије студије о овој теми (Battaglia 2017; Rahman 2017 и др.).

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ДА ЛИ ИНДИЈА МОЖЕ ОПСТАТИ КАО ДЕМОКРАТСКА И СЕКУЛАРНА ДРЖАВА?

У закључном поглављу, аутор ће покушати да анализира четири могућа сценарија за друштвено-политички развој ситуације у контексту Индије у периоду након избора 2024. године. С обзиром да су два најважнија ефекта религијских политика идентитета (развој политичке поларизације и разарање секуларног политичког поретка) анализирана у претходна два поглавља, на овом месту ће студија бити приведена крају тиме што ће се размотрити четири различита пута којима се индијско друштво може кретати у наредном периоду.

Први сценарио – повратак ИНК-а на власт и спречавање даљег јачања БЦП-а. Ако би ИНК успео да се врати на власт, било на редовним изборима 2029. године или на ванредним изборима пре тога, постојала би могућност да се спречи даље јачање БЦП-а и његових религијских политика идентитета. Овакав сценарио подразумева стварање нове политичке динамике, у којој би се вратили политичка стабилност и акценат на инклузивност и социјалну правду. ИНК, као историјски носилац индијског секуларизма, могла би поново успоставити равнотежу између различитих религијских и етничких група¹⁰. Међутим, ова ситуација би се могла показати као привремена, јер је политичка сцена Индије динамична, а изазови са којима се суочава ИНК су више него значајни. У сваком случају, такав повратак на власт могао би значити обнову вере у демократске институције и процес реформи које би обновили поверење у индијски секуларизам.

Други сценарио – БЦП остаје на власти али пацификује своје политике. У овом сценарију БЦП остаје на власти, али би било неопходно да се окрене умеренијој и конструктивнијој политици како би задржао политичку подршку шире популације. Таква политика би могла да значи ублажавање религијских политика идентитета и враћање на принципе инклузивности, са већим нагласком на економски развој и социјалну равнотежу. Ово би могло

¹⁰ Ипак, и са надама у опоравак друштвеног организма под новим (потенцијалним) вођством ИНК-а треба имати одређене резерве. Из угла историјске науке, нису толико удаљени догађаји када су, за време дуге владавине ИНК-а, такође били активни различити религијско-националистички и сецесионистички захтеви (посебно у областима у којима су муслимани и Сики (Пенџаб) или народи Нага и Мизо (североисточне федералне јединице) активно радили на успостављању сопствене, „чисте” територије/државе).

смирити тензије у друштву и омогућити друштвену стабилност, а истовремено би се смањила опасност од додатних етничких и религијских конфликта. Пацификација политика би такође могла утицати на међународну репутацију Индије, јер би се онда она представила као земља која поштује принципе секуларизма и демократије. Међутим, овај сценарио захтева значајну политичку реформу унутар БЦП-а, што би могло бити тешко остварљиво у светлу идеолошког идентитета странке, а засигурно би резултирало напуштањем странке од стране једног дела чланства и/или гласача.

Трећи сценарио – БЦП остаје на власти, политике идентитета се настављају, религијске мањине трпе. У овом сценарију, БЦП остаје на власти и наставља са својим религијским политикама идентитета, што значи да ће хиндуистички национализам и даље имати велики утицај на политички и друштвени живот Индије. Муслиманска заједница, као и друге религијске мањине, могли би наставити да трпе дискриминацију и искључивање из политичког и друштвеног живота, што би довело до стварања нових, критичних друштвених подела. Ипак је, не би требало заборавити, посвећеност толеранцији у Индији употпуњена снажним залагањем за одржавањем физичке одвојености религијских заједница (Evans and Sahgal 20021, 2). Повећање религијске нетрпељивости могло би довести до ескалације насилних инцидената, као и додатног подривања друштвене стабилности. Овакав тренд би, на дужи рок, могао довести до растуће поларизације, где ће различите етничке и верске групе живети у својим изолованим друштвеним нишама (гетима). Оваква ситуација би озбиљно угрозила секуларне вредности Индије и могла би довести до губитка поверења у демократију, јер би многи осећали да њихова права нису заштићена.

Четврти сценарио – најмасовнији грађански/религијски рат у новијој историји. У овом сценарију, Индија би могла да се нађе на ивици великог грађанског или религијског рата, као резултат дугогодишњег појачаног политичког и друштвеног сукоба између хиндуиста и муслимана. Шилпа је, у том тону, истакао да су политике идентитета по природи дивизивне тенденције те да могу довести до сепаратистичких тежњи (примери Нага народа, покрета за независни Калистан и захтева Корг народа за сопственом државом су довољно индикативни), а у крајњој инстанци би могле у потпуности да поделе нацију уништавајући њено јединство и интегритет (Shilpa 2021, 39). Секуларност политичког поретка, као и њена политичка

стабилност, били би угрожени уколико би ови сукоби ескалирали у отворене сукобе. У том случају, милиони људи би могли бити у директној опасности, а земља би се суочила са дубоком економском и друштвеном кризом. Религијски сукоби би у великој мери нарушили национални идентитет и угрозили основне демократске вредности, попут равноправности и толеранције. Овакав рат не само да би дестабилизовао Индију, већ би имао и велики утицај на читав регион и саме међународне односе, јер би могао изазвати интервенцију других земаља и међународних удружења, од Уједињених нација до исламистичких организација.

Сваки од ових сценарија представља различиту верзију будућности за Индију, али сви носе са собом велике изазове и потенцијалне опасности по демократију и секуларизам. Разматрање ових могућности помаже да се поставе важна питања о правцима у којима земља може ићи, али такође указује на то да ће политички процеси и одлуке у наредним годинама бити кључни за опстанак индијског секуларизма. У сваком случају, јасно је да Индија неће одустати од религије у блиској будућности (Battaglia 2017, 17). Сен (Sen) је мишљења да би политичко напуштање секуларизма учинило Индију далеко нестабилнијом него што је она тренутно (Sen 2005, 316). Имајући у виду да је та студија објављена пре две деценије, Индија је у међувремену дефинитивно постала много нестабилнија. Индија је из *de facto* хинду државе, путем илиберализма стигла до статуса *de iure* етничке демократије која у потпуности негира вредности секуларизма, а једног од главних криваца треба тражити у религијским политикама идентитета (Sircar 2022, 90; Aiyar 2020, 1; Jaffrelot and Verniers 2020a, 3).

Евидентно је да постоји потреба за додатним дубинским истраживањима у овој области, посебно о томе на које начине би политичке странке могле користити идентитетске политике у будућим изборним циклусима а да секуларни поредак не претрпи огромну штету. Такође би било значајно истражити стање политика идентитета из угла политичких партија које заступају интересе Сика или муслимана, попут *Shiromani Akali Dal*, *All-India United Democratic Front*, *All India Majlis-e-Ittehad-ul-Muslimeen* или *Indian Unionist Muslim League* (Sircar 2022, 82–83). На научној заједници је да да свој допринос решавању проблема на терену. Ова студија је само мали допринос у том правцу.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Aiyar, Swaminathan S. Anklesaria. 2020. "Despite Modi, India has not yet Become a Hindu Authoritarian State." *Policy Analysis* 903. Washington, DC: Cato Institute. doi: 10.36009/PA.903. <https://www.cato.org/publications/policy-analysis/despite-modi-india-has-not-yet-become-hindu-authoritarian-state>.
- Arbatli, Ekim, and Dina Rosenberg. 2020. "United we stand, divided we rule: how political polarization erodes democracy." *Democratization* 28 (2): 285–307. doi: 10.1080/13510347.2020.1818068.
- Battaglia, Gino. 2017. "Neo-Hindu Fundamentalism Challenging the Secular and Pluralistic Indian State." *Religions* 8 (10): 1–20. doi: 10.3390/rel8100216.
- Bernstein, Mary. 2005. "Identity Politics." *Annual Review of Sociology* 31: 47–74. doi: 10.1146/annurev.soc.29.010202.100054.
- Bhargava, Rajeev. 2006. "The Distinctiveness of Indian Secularism." In: *Indian Political Thought: A Reader*, eds. Aakash Singh and Silika Mohapatra, 99–119. London & New York: Routledge.
- Bhattacharya, Snigdhendu. "How Minorities Voted in the Indian General Elections." *The Diplomat*. June 10, 2024. <https://thediplomat.com/2024/06/how-minorities-voted-in-the-indian-general-election>.
- Bose, Anuja. 2009. "Hindutva and the Politicization of Religious Identity in India." *Journal of Peace, Conflict and Development* 13 (1): 5–35.
- Dasgupta, Koushiki. 2019. *Electoral Politics and Hindu Nationalism in India*. London & New York: Routledge.
- Deshmukh, Jayanth. 2021. "Terrorizing Muslims: Communal Violence and Emergence of Hindutva in India." *Journal of Muslim Minority Affairs* 41 (2): 317–336. doi: 10.1080/13602004.2021.1943884.
- Đogatović, Veljko. 2025. „Posledice delovanja politika identiteta na formiranje i razvoj političke polarizacije u državama južne Azije.” Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Đogatović, Veljko, i Zoran Ž. Krstić. 2023. „Mesto hindutve u savremenoj indijskoj politici.” *Međunarodna politika* 74 (1188): 55–75. doi: 10.18485/iipe_mp.2023.74.1188.3.

- Election Commission of India. 2024. "General Election to Parliamentary Constituencies: Trends & Results June-2024." June 5, 2024. <https://results.eci.gov.in/PcResultGenJune2024/index.htm>.
- Evans, Jonathan, and Neha Sahgal. 2021. *Key findings about religion in India*. Washington: Pew Research Center.
- Evans, Jonathan. 2021. "In India, Hindu support for Modi's party varies by region and is tied to beliefs about diet and language." *Pew Research*. August 5, 2021. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2021/08/05/in-india-hindu-support-for-modis-party-varies-by-region-and-is-tied-to-beliefs-about-diet-and-language>.
- Gergen, J. Kenneth. 1995. "Social Construction and the Transformation of Identity Politics." Draft copy for *End of knowing: A new developmental way of learning*, eds. Fred Newman and Louis Holzman, 1–16. New York: Routledge. https://www.swarthmore.edu/sites/default/files/assets/documents/kenneth-gergen/Social%20Construction_and_the_Transformation.pdf.
- Hafner, Asja. „Kontroverze i posebnosti najvećeg hinduističkog hrama u Indiji." *Slobodna Evropa*. 24. januar 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/indija-hindusi-muslimani-hram-izbori/32790060.html>.
- Heath, Oliver, Gilles Verniers, and Sanjya Kumar. 2015. "Do Muslim voters prefer Muslim candidates? Co-religiosity and voting behaviour in India." *Electoral Studies* 38 (2015): 10–18. doi: 10.1016/j.electstud.2015.01.005.
- Jaffrelot, Christophe, and Gilles Verniers. 2020a. "A new party system or a new political system?" *Contemporary South Asia* 28 (2): 141–154. doi: 10.1080/09584935.2020.1765990.
- Jaffrelot, Christophe, and Gilles Verniers. 2020b. "The BJP's 2019 Election Campaign: Not Business as Usual." *Contemporary South Asia* 28 (2): 155–177. doi: 10.1080/09584935.2020.1765985.
- Kaul, Nitasha. 2017. "Rise of the political right in India. Hindutva-development mix, Modi myth, and dualities." *Journal of Labor and Society* 20 (4): 523–548. doi: 10.1163/24714607-02004007.
- Kaur, Surinder. 2024. "Indian Christians Relieved as Election Results Limit Hindu Nationalists". *Christianity Today*. June 6, 2024. <https://www.christianitytoday.com/2024/06/india-election-results-2024-christians-modi-bjp-prayer>.

- Khan, M. A. Muqtedar, and Rifat Binte Lutful. 2021. "Emerging Hindu Rashtra, and Its Impact on Indian Muslims." *Religions* 12 (9): 1–12. doi: 10.3390/rel12090693.
- Kurzwelly, Jonatan, Moira Pérez, and Andrew D. Spiegel. 2023. „Identity politics and social justice.“ *Dialectical Anthropology* 47: 5–18. doi: 10.1007/s10624-023-09686-9.
- Leidig, Eviane. 2020. "Hindutva as a Variant of Right-Wing Extremism." *Patterns of Prejudice* 54 (3): 215–237. doi: 10.1080/0031322X.2020.1759861.
- Maiorano, Diego. 2019. "The 2019 Indian Elections and the Ruralization of the BJP." *Studies in Indian Politics* 7 (2): 176–190. doi: 10.1177/2321023019874893.
- McCoy, Jennifer, Tahmina Rahman, and Murat Somer. 2018. "Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Polities." *American Behavioral Scientist* 62 (1): 16–42. doi: 10.1177/0002764218759576.
- McCoy Jennifer, and Murat Somer. 2019. "Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 681 (1): 234–271. doi: 10.1177/0002716218818782.
- Orjuela, Camilla. 2014. "Corruption, and Identity Politics in Divided Societies." *Third World Quarterly* 35 (5): 753–769. doi: 10.1080/01436597.2014.921426.
- Rahman, Khalid. 2017. "Indian Secularism and Religious Minorities: The Case of Muslims." *Policy Perspectives* 14 (2): 35–53. doi: 10.13169/polipers.14.2.0035.
- Ramachandran, Sudha. 2020. "Hindutva Violence in India: Trends and Implications." *Counter Terrorist Trends and Analyses* 12 (4): 15–20.
- Saaliq, Sheikh, and Krutika Pathi. 2024. "India's parliament has fewer Muslims as strength of Modi's party grows." *AP News*. May 15, 2024. <https://apnews.com/article/india-general-elections-muslims-modi-c01281195f71a4c8b4bd53146695a0e5>.
- Selvaraj, M. Sudhir. 2024. "India election how Narendra Modi's BJP uses and abuses religious minorities for political purposes." *The Conversation*. May 8, 2024. <https://theconversation.com/>

- india-election-how-narendra-modis-bjp-uses-and-abuses-religious-minorities-for-political-purposes-228570.
- Sen, Amartya. 2005. "Secularism and Its Discontents." In *Unravelling the Nation: Sectarian Conflict and India's Secular Identity*, eds. Kaushik Basu and Sanjay Subramahmyam, 294–315. London: Penguin Books.
- Sen, Ronojoy. 2010. "In the Name of God: Regulating Religion in Indian Elections." *South Asia: Journal of South Asian Studies* 33 (1): 151–167. doi: 10.1080/00856401003592511.
- Sharma, Arvind. 2020. "On the Difference between Hinduism and Hindutva." *Asian Philosophies and Religions* 25 (1): 43–47.
- Shilpa, N. 2021. "Identity Politics in India – It's Various Dimensions." *International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences* 11 (2): 36–39.
- Sircar, Neelanjan. 2022. "Religion-as-Ethnicity and the Emerging Hindu Vote in India." *Studies in Indian Politics* 10 (1): 79–92. doi: 10.1177/23210230221082824.
- Swamy, R. Arun. 2003. *Hindu Nationalism – What's Religion Got to Do with It?*. Occasional Paper Series. Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies.
- Waikar, Prashant. 2018. "Reading Islamophobia in Hindutva: An Analysis of Narendra Modi's Political Discourse." *Islamophobia Studies Journal* 4 (2): 161–180. doi: 10.13169/islastudj.4.2.0161.
- Wrenn, Mary. 2014. "Identity, Identity Politics, and Neoliberalism." *Panoeconomicus* 61 (4): 503–515. doi: 10.2298/PAN1404503W.

Veljko M. Djogatović*

Belgrade

RELIGION, IDENTITY POLITICS AND PARLIAMENTARY ELECTIONS IN INDIA

Resume

This paper analyses the religious identity politics that shaped the 2024 general elections in India. In a country with vast ethnic, religious, and cultural differences, identity politics play a key role in political life, as political parties mobilize voters by appealing to national, religious, ethnic, and regional/local identities. The research focuses on how identity politics was used by dominant political actors, such as the Bharatiya Janata Party (BJP) and the Indian National Congress (INC), as well as smaller parties and social movements. The paper analyses how different groups became central to political strategies during the election campaign and how identity-based mobilization influenced the election results. In conclusion, the paper explores the long-term consequences of these policies on social cohesion and the democratic process in India, as well as on the state of secular legal, political, and social order.

Keywords: identity politics, India, parliamentary elections, religion, politics, Bharatiya Janata Party, secularism, Hindutva, Hinduism

* E-mail address: veljko.djogatovic23@yahoo.com or veljko.djogatovic@gmail.com; ORCID: 0000-0001-5068-6045.

** Овај рад је примљен 31. јануара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. фебруара 2025. године.

УДК 316.72(497.1)''1918/1992''

DOI: 10.5937/pr83-56435

Прегледни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 189-209

Милена Милосављевић Стевић*

*Факултет за пословне студије и право,
Универзитет Унион Никола Тесла, Београд*

ИНТЕГРАТИВНИ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У БИВШОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак

Ауторка анализира политику и праксу интегративног мултикултурализма у бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ), чије су последице уочљиве и данас. Бројни механизми који су чинили структуру интегративног мултикултурализма у бившој СФРЈ, данас представљају неке од главних циљева од којих полазе и којима стреме мањинске групе у Србији. Анализа историјског контекста и државне конституције некадашње државе Југославије јасно упућују на постојање праксе интегративног мултикултурализма у различитим формама, која је као таква представљала политички одговор државе на „разноликост”, али и значајан идеолошки и политички концепт владајућих елита. Интегративни мултикултурализам у Србији био је присутан почевши од Берлинског конгреса (1878) када су усвојене одредбе о верским слободама које су наметнуте балканским државама – Турској, Румунији, Бугарској и Србији, од стране Француске, Немачке, Аустро-Угарске и Италије, преко формирања Прве Југославије (1918–1945), односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а затим и Друге Југославије (1945–1992), Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) која је 1963. године променила назив у Социјалистичка Федеративна Република

* Имејл адреса: milena.milosavljevic.stevic@fpsp.edu.rs; ORCID: 0009-0002-3891-6754.

Југославија (1963–1992), након чега је уследио период међунационалних ратова у југословенској федерацији за које се управо интегративни мултикултурализам сматра одговорним.

Кључне речи: интегративни мултикултурализам, националне групе, национализам, сегрегација, националне мањине, СФРЈ

КОНТРОВЕРЗЕ И КОНТРАДИКТОРНОСТИ У ДЕФИНИСАЊУ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА

У академској дебати, већ дужи временски период присутна је расправа о контроверзности, контрадикторности и опасностима мултикултурализма и политике идентитета. Поједини политички догађаји сведоче управо о томе. Посебну пажњу академске и шире јавности привукло је објављивање најновије књиге Френсиса Фукујаме (*Francis Fukuyama*) *Идентитет*, где овај аутор наводи да филозофија и политика идентитета уносе опасности у либералним демократијама (Фукујаме 2022, 6). Овде видимо да је подесност и применљивост политика идентитета упитна у западним либералним демократијама, које представљају главне заговорнике и промотере мултикултурализма. Према Фукујама, крај XX века показао је да политике идентитета својом радикализацијом доводе до дељења, фрагментације на уске групне идентитете унутар либералних демократија. „Јавним признањем уских групних идентитета, они се све више хомогенизују изнутра, те постају самодовољни идентитети који избегавају комуникацију са другим таквим идентитетима и са државом заједницом као целином”. Такође, „радикализацијом политике идентитета уске етно-културне групе почињу да живе, у једној те истој држави, све више и више једне поред друге или независно једне од других”. Крајња тачка процеса унутардржавне фрагментације, према Фукујама, може бити распад највећих либералних демократија. Заправо, Фукујама наводи да су искуства показала следеће: „у деловима света долази до слома централизованих институција, унутрашње поларизације и све већег недостатка консензуса” о заједничким принципима на којима треба да почива државна заједница (8-9). Дезинтеграционе тенденције

политика идентитета сада су на делу и у либералним демократијама, како је то био случај са социјалистичким федерацијама које су „експериментисале” са мултикултурализмом и механизмима прилагођавања етничким разликама. Ипак, да би одбранио либералну демократију, Фукујама наводи да идентитет није само средство за дезинтеграционе процесе, већ и да он може бити средство за интеграцију ужих идентитета у ширу државну заједницу. То је главно питање на које Фукујама покушава да одговори.

У политичком дискурсу, термин „мултикултурализам” постаје атрактиван шездесетих и седамдесетих година XX века, а пре њега појам „различитост” супротан национализму, ранијих четрдесетих година окупирао је пажњу западних политичких теоретичара. Најчешће се појам „мултикултурализам” односи на проблем интеграције мањинских група. Имајући у виду различите исходе и резултате у интеграцији мањинских, односно националних група, исправније је говорити о различитим облицима и верзијама мултикултурализма. Поред различитих варијација унутар самог мултикултурализма, важно је истаћи дистинкцију између западног и источно-европског мултикултурализма. Ова дистинкција на најекспресивнији начин указује како на контроверзност, тако и на контрадикторности самог мултикултурализма, нарочито у погледу механизма за интеграцију мањинских група, затим и на природу односно различити карактер мањинских група (националне мањине у Источној и Југоисточној Европи, док у западним државама наилазимо на проблем интеграције етничких мањина – имиграната, досељеника).

Један од главних приговора на либерални мултикултурализам Вила Кимлике (*Will Kymlicka*) односи се на (не)могућност извоза западних принципа, односно неприменљивост либералног мултикултурализма у Источној Европи, који је понуђен од стране међународних организација (ОУН, ОЕБС, НАТО) посткомунистичким државама као „пакет прве помоћи”, како би прошле кроз процес демократске транзиције. Од почетка седамдесетих година XX века, када је мултикултурализам постао актуелан у западном свету, принципе етнокултурне правде који су јединствена творевина и „изум” западне политичке и правне традиције, требало је имплементирати у посткомунистичким државама, најпре кроз нормативну сферу и институционализацију мултикултурализма – што је представљало главни показатељ демократске транзиције посткомунистичких

друштава. Освртом на овај приговор, Кимлика и Опалски уочавају да је уважавање права националних мањина у Источној Европи под притиском западних организација и представља „први озбиљан случај изводљивости и пожељности извоза западних стандарда о националним мањинама у остатак света”. Такође, ови аутори сматрају да постоји конфузија шта ти стандарди јесу, те подлежу локалним варијацијама. Заправо, политички лидери, доносиоци одлука и интелектуалци у Источној Европи немају јасну представу о западним принципима и стандардима, јер „њима је речено да је уважавање разлика есенцијални део демократизације, али им није речено зашто су права мањина везана за демократију или у каквом су односу ова права са принципима правде и слободе” (Kimlika i Opalski 2002, 19). Став да либерални мултикултурализам и принципе етнокултурне правде треба извозити ван Запада, у југословенском случају указује на ограничене домете мултикултурализма односно ограничене капацитете у интеграцији мањинских група на коју се најчешће позивају заговорници политике мултикултурализма.

Постоје и аутори који оповргавају само постојање југословенског мултикултурализма, наводећи да је у бившој Југославији постојала само „мултикултуралност”, односно егзистенција различитих етничких заједница, а не „мултикултурализам” као институционална пракса гарантовања колективних права, којом се признаје посебност и равноправност идентитета (Milenković 2012, 113). Томе треба додати, да се у некадашњој Југославији пракса интегративног мултикултурализма уочава и пре седамдесетих година XX века када мултикултурализам постаје атрактиван (П. Марковић), да би се током деведесетих година у западном свету говорило о „замору мултикултурализма”, „краху мултикултурализма” и његовој исцрпљености (K. Banting, B. V. Kimlika; P. Brukner). Ипак, после избијања националних сукоба у бившој СФРЈ деведесетих година XX века, на међународном нивоу јавила се „хитна потреба” о проналажењу трајних решења и политика које би биле прихватљиве демократским друштвима, како би се избегао етнички конфликт. Кристин Инглис (*Kristen Inglis*) сматра да успешност мултикултурализма зависи од подршке субнационалних региона (која је у југословенској федерацији изостала), односно од компатибилности локалних тежњи и циљева са мултикултуралним моделом, нарочито у случају где су мањинске групе територијално концентрисане (Inglis 1996, 59). Да би одбранио позицију либералног мултикултурализма, Вил

Кимлика, у књизи *Multicultural Odyssseys*, објављеној 2007. године наводи да се током времена променио начин на који се мањински проблем третира, као и предложена решења и лекови (Kymlicka 2007, 40; Milosavljević Stević 2023).

Постоји неколико елемената који указују на постојећу контроверзност мултикултурализма на теоријском и политичком нивоу. Прво – политичка употреба мултикултурализма разликује се од његове академске употребе. На теоријском нивоу, Андреа Семприни (*Andrea Semprini*) разликује четири типа теорија мултикултурализма (корпоративна/конзервативна теорија мултикултурализма; либерални мултикултурализам; лево-либерални мултикултурализам и критички (радикални) мултикултурализам)) које садрже различите елементе и имају различита исходишта. На контроверзност појма „мултикултурализам” упућује Питер Кивисто (*Peter Kivisto*) који наводи да: „...идеја мултикултурализма значи различите ствари за различите теоретичаре”, додајући да као и асимилација и културни плурализам пре њега, мултикултурализам укључује „неписано мишљење онога што је и што би требало да буде” (Kivisto 2002, 36). Такође, мултикултурализам није јасно одређен појам, сагласност око његовог значења не постоји ни у границама једне земље (Mesić 2012, 20). Управо, наведена несагласност о конзистентности појма „мултикултурализам” на теоријском нивоу (на шта упућују различите теорије мултикултурализма) као и постојећи облици/верзије мултикултурализма, уз неадекватно конципиран нормативни оквир за афирмацију различитости у институционалној сфери стварају маневарски простор за злоупотребу мултикултурализма у пракси, од стране политичких елита, односно „етничких предузетника” који експлоатишу „разноврсност”.

Контроверзности мултикултурализма доприноси његова саставница „култура” која има растегљиво значење и схватање, кретајући се од есенцијализма (култура схваћена као статична категорија) до постмодернистичког схватања (култура – друштвено условљена, зависна од постојећих услова у друштву), што се битније одражава на мултикултурализам, односно на његове потенцијале интеграције, на основу којих уочавамо различите облике мултикултурализма попут *melting pota*, интегративног и сегрегативног мултикултурализма. Главно „застрањивање” мултикултурализма потиче од антрополошког схватања културе, према којем „све културе поседују једнаку вредност и заслужују

једнак степен толеранције и поштовања”. Према Ериксену и Стјернфелту: „то је имало за последицу да антидемократске праксе буду прихваћене, уколико успеју да стекну статус „културне”, а не политичке” (Eriksen i Stjernfelt 2013, 15–16).

У литератури постоји становиште да мултикултурализам тежи претераном наглашавању хомогености унутар група, одвојености, односно сегрегацији етничких група (Ц. Хортон) као и пренаглашавању културних односно етничких разлика и специфичности. Мултикултурне политике упркос настојањима да отклоне узроке асимилације и створе услове за признавање идентитета добиле су другачију димензију, јер је у пракси дошло до пренаглашавања детерминисаних специфичности етно-културних мањина, што није био почетни циљ либералног мултикултурализма (Bašić 2017, 40).

У литератури о теорији мултикултурализма, мултикултурализам се најчешће означава иначе проблематичном дефиницијом, према којој он подразумева „суживот различитих етничких и културних група у плуралистичком друштву” као носилаца групних права. Из ове дефиниције се јасно види да концепт мултикултурализма упућује на суживот, а не на интеракцију етничких и културних група, што такође представља и полазну тачку у разликовању појавних облика мултикултурализма – интегративног и сегрегативног мултикултурализма, и главну мету критика на рачун мултикултурализма (Milosavljević Stević 2023, 6). Интеракција међу мањинским групама је кључни параметар у разликовању сегрегативног и интегративног мултикултурализма. Југословенски случај на експлицитан начин показује да управо одсуство комуникације и интеракције међу републикама у федерацији довело је до урушавања југословенског интегративног мултикултурализма.

Интегративна функција мултикултурализма упитна је и наилази на бројне изазове, а то показује и Џозеф Раз (*Joseph Raz*) који наводи да је мултикултурализам „погодан за друштва у којима постоји неколико стабилних културних заједница, које су жељне и способне да се овековече” (Wieviorka 1998, 901). Ова дефиниција показује да је мултикултурализам погодан оквир за самоидентификацију националних заједница, изградњу или рехабилитацију етничке самосвести мањинских група, те да као такав неминовно доприноси њиховој сегрегацији, а не интеграцији.

Ђулијана Прато (*Giuliana Prato*) сматра да мултикултурализам у комбинацији са мерама позитивне дискриминације представља препреку за интегративну функцију грађанства и ствара нове облике неједнакости, јер мањинске групе захваљујући својој културној дистинктивности имају веће шансе за успех и привилегије у образовним, економским, социјалним, политичким институцијама, што такође доприноси њиховој сегрегацији (Prato 2009, 7-9).

ПРАКСА ИНТЕГРАТИВНОГ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ФЕДЕРАТИВНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ (СФРЈ)

Од стварања Југославије главна питања била су: слобода, равноправност и пуна национална афирмација народа и народности. Развој мултикултуралности у Србији бисмо могли објаснити кроз призму три односно два доминантна облика/модела мултикултурализма, а то су интегративни мултикултурализам, којег су противници означавали као „југословенски *melting pot*”, и сегрегативни мултикултурализам. Пракса интегративног мултикултурализма неретко се везује за постојање и опстанак Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), где је постојао значајним делом адекватан нормативни и правни оквир за институционализацију различитости. То се поклапа са трендом који је уследио после Другог светског рата, а то је да се мањинско питање третира са већом дозом опрезности, као и да се постојеће националне и етничке разлике у одређеним државама институционализују кроз национално законодавство, уз ослањање на међународне документе и акте, да би се избегли међунационални сукоби и опасности због којих је избио Други светски рат, и поред постојања билатералних уговора о ненападању (између Немаца и Пољака). Бивша Југославија је следила тај тренд, а такође је учествовала у изради неких од међународних докумената.

После Другог светског рата у СФРЈ, комунистички лидери промовисали су мултикултурализам, односно „интерактивни мултикултурализам” који је представљао основу за решавање међунационалних односа у федерацији. Са једне стране, у политичком дискурсу постоји становиште да комунисти заправо нису ни правили јасну дистинкцију између интегративног

и сегрегативног мултикултурализма, нити су употребљавали термин „мултикултурализам” (Pavković 1998, 169). Са друге стране, интерактивни мултикултурализам представљао је ослонац за формирање комунистичког односно социјалистичког модела федерације у којој је требало остварити интеракцију и заједништво.

Већ педесетих година XX века, када су отворене дебате о функционалности федерације, постало је јасно да интерактивни мултикултурализам нема капацитета да кроз промоцију наднационалног идентитета „југословенства” замени посебне националне идентитете. То је постало очигледно крајем шездесетих година када долази до јачања република унутар федерације – што је створило сумњу у опстанак југословенства и суживот нација (Milosavljević Stević 2023, 53).

Комунисти су били „деца просветитељства” и „идеолошка браћа либерала“ полазећи од слогана слобода, једнакост и братство (Jović 2024, 64). Слоган „братство и јединство” указивао је на то да је јединство могуће постићи уколико постоји солидарност и братство међу народима. Овај слоган је био замењен слоганом „заједништво” да потом нестало.

Важно је истаћи да интегративни мултикултурализам на челу са комунистичком елитом, ослоњен на братство и јединство нису били новина у СФРЈ. После Првог светског рата, под окриљем Друштва народа било је неопходно развити институције и механизме за заштиту мањина. Заправо, после распада Аустроугарске, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1945) била је доминантна идеја о „троплеменом народу” и „интегралном југословенству” као јединственом, уједињујућем националном идентитету Јужних Словена (укључујући Србе, Хрвате, Словенце, Црногорце, Македонце и Бугаре). Противници интегралног југословенства видели су у политичком и идеолошком концепту „интегралног југословенства” покушај асимилације појединих народа да би се обезбедила доминација „српског хегемонизма”. Заправо, у Краљевину Југославију „свако је унео сопствену историју, сопствене тежње и интересе и свако је имао своје планове са Југославијом” – једни су заговарали идеју „блискости” и троплеменог народа, док су други полазили од идеје разлика и стремили ка томе да им Југославија послужи као средство за њихов пут до независне државе (Kovačević 1991, 22). За „прву заједничку државу јужних Словена”, Краљевину Југославију (од 1929. године) односно „Прву Југославију” неретко

се неосновано наводи да је представљала „тамницу народа”. Ипак, ова државна конституција донела је бројне користи народима које су се нашли под њеним окриљем – Словенци и Хрвати су остварили пун национални развој. Велико је питање да ли би Словенија данас постојала да није ушла у Краљевину СХС, а Хрвати су такође имали оправдање за улазак. Такође, призната су три национална идентитета, а Муслиманима је признат верски идентитет и имали су аутономију у вршењу шеријатског права, док су бројне националне мањине остваривале своје право на језик и културу. У Краљевини Југославији положај Муслимана био је нормативно уређен већ тридесетих година, односно кроз Закон о исламској верској заједници из 1930. године и Уставом исламске верске заједнице. Овај тренд заштите групно-диференцираних права Муслимана био је настављен и у ФНРЈ (Milosavljević Stević, 2023, 84).

Краљевина Југославија је ипак била успешна у односу на циљеве које је себи задала. Краљевина је постигла мир између зараћених снага у Првом светском рату, и поставила темеље за стварање осећаја заједништва Југословена. Јовић наводи да није коректно Краљевину Југославију третирати као раздобље које карактеришу искључиво међуетнички сукоби, јер су заправо они били „идеолошко и интересно засновани, а не само идентитетски” (Jović 2024, 55). Историја Краљевине Југославије је „историја сталног трагања за компромисом, за договором и неким стабилнијим решењем националног питања – између Срба и других народа тадашње Југославије”. Тај компромис је добро функционисао нпр. у односима између Словенаца и Срба, док је у другима такође дошло до макар делимичне стабилизације: у Црној Гори, Санџаку, на Косову, у Македонији, а многи Југословени су остали верни идеји Југославије. Већи је био број заговорника Југославије у периодима екстремног национализма (55).

Егзистирање СФРЈ и интегративни мултикултурализам обележили су социјализам и југословенство као идеологије, који су деловали у симбиози (социјализам се бранио југословенством, а југословенство социјализмом). Три принципа представљала су окосницу интегративног мултикултурализма СФРЈ: прво – принцип братства и јединства (представљао је извесну рехабилитацију идеје о троплеменом народу Краљевине СХС) инсистирањем на природној етничкој блискости јужнословенских народа; друго – принцип националне равноправности свој израз добио је у федеративном

уређењу Југославије, и треће – принцип социјализма надређен другим принципима, легитимисао је власт Комунистичке партије и социјалистичке државе, уместо демократске конституције Југославије као државе (Ковачевић 1991, 23). Југословенски социјалистички пројекат ослањао се на ојачавање позиције малих народа и мањина (народности), а ограничавао је моћ највећих – Срба, а донекле и Хрвата (Јовић 2024, 65). Нарочито се пазило да се не створи коалиција моћних, било да се ради о повезивању економски моћних република насупрот слабије развијених, итд. Такође, позиција неславенских етничких група постала је све боља. Југословенски национализам у потпуности је нестао из службеног дискурса. Албанци су се почели осећати као део структуре у Југославији – статус бивше „аутономне области” Косовско-метохијске, унапређен је најпре у „аутономну покрајину”, а затим у „Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово”. Неколико Албанаца са Косова заузели су највише државне функције (Синан Хасани – председник Председништва Југославије (1986-1987), Али Схукриу – председник Председништва Централног комитета СК Југославије; Азем Власи – председник омладинске организације Југославије...). Такође је позиција других мањина била унапређена – попут Мађара и Италијана (66).

Педесетих година 20. века, у бившој Југославији постојало је становиште да је проблем националних односа решен кроз различите политичке и институционалне механизме. О југословенском наднационалном идентитету постојале су различите визије. Према Едварду Кардељу, члану Председништва ЦК СКЈ и СФРЈ, југословенска федерација требало је да буде „заједница новог типа” која не би подразумевала спајање у једну нацију (југословенство). Основу „заједнице новог типа” не чине етничка сродност, језик и култура, јер не могу да обезбеде зближавање народа Југославије. Кардељ је сматрао да је интегрално југословенство немогуће. Повезивање и уједињење народа могуће је остварити кроз економију и економске интересе, у смислу самосталног развоја и економског јачања појединих држава односно федералних јединица. Основу југословенства чине само „социјалистички интерес и социјалистичка свест” (Marković 2001, 17-18).

Јосип Броз Тито имао је супротан став и другачија очекивања од Кардеља. Броз је веровао у концепцију „интегралног југословенства”, „претапање”, „стапање народа” и заједнички наднационални, југословенски идентитет, очекујући да ће појединачни национални

идентитети избледети и нестати у оквиру снажне монолитне државе. Јосип Броз Тито у изјави из 1953. године наводи следеће: „Ми већ данас имамо масу ствари које наш народ сливају у једно... Национални и верски моменти и тако даље, помало бледе и опадају, иако ће се још дуже време повлачити” (41). Шездесетих година XX века када је постало јасно да је федерација у озбиљној кризи уместо појма „претапање”, почиње се употребљавати термин „интеграција” који означава економско спајање или за интеграцију међу народима. Интегративни мултикултурализам и концепција југословенства одржали су се до 1966. године, након чега су напуштени (Milosavljević Stević 2023, 20-21).

Најзначајнији кораци по питању решавања националних односа у Југославији. На Другом заседању АВНОЈ-а (1943. године, у Јајцу) донета је одлука о новом политичком уређењу, односно о федералном уређењу Југославије. Донесен је Устав Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) усвојен 1946. године. Југославија је дефинисана као федеративна држава састављена од шест република (Народна Република Србија, Народна Република Хрватска, Народна Република Словенија, Народна Република Босна и Херцеговина, Народна Република Црна Гора и Народна Република Македонија) и две аутономне јединице (Војводина и Косово). Свака од република је имала право на национално самоопредељење, укључујући и отцепљење. Ово право којим су располагале државе односно републике у федерацији, покушале су да искористе и националне мањине у наредном периоду. Републике и покрајине бивше Југославије биле су успостављене на начин да омогуће живот „нације-етније” који је био претпостављен свим другим потребама и интересима људи, као појединаца, тако и припадника других социјеталних група и „колективитета” (Pandurević 2021, 18).

У политичком дискурсу наводи се да су два кључна елемента довела до дезинтеграције Југославије: сувереност република и право на самоопредељење народа. То је довело до развоја етничког национализма и умножавањем шанси за отцепљење. Промовисањем суверености република и права на самоопредељење народа у федерацији, према Протићу, створена је „макар и теоријска могућност за отцепљење и стварање националних држава” (Protić 2015, 37). Поједини партијски, комунистички часописи попут *Класне борбе* ширили су доктрину према којој сукоби у Југославији имају карактер народно-ослободилачког рата када је реч о потлаченим народима, а

грађанског рата када је реч о владајућем народу – Србима и Србији. Идеолошки и политички заступници свих народа сматрали су да је њихов народ потлачен. Под геслом стварања „националних државности”, од шездесетих година па на даље надлазио је нови талас национализма, што је блокирало демократски процес. Донекле стидљива парола о „националним државностима” прерасла је у борбени поклич за стварањем суверених националних држава. Тако је фамозно начело о праву народа на самоопредељење, којем је лењинизам-стаљинизам додао и право на отцепљење, прерасло у „свето” право на рат за остваривање суверенитета (Роров 1993, 190–191).

Уставне промене наведеног Устава ФНРЈ (1946) уследиле су 1953. године, када је донесен Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти (1953) који је омогућио још непосредније укључивање припадника националних мањина у социјалистичке друштвене односе, у различитим областима друштвеног живота (образовање, информисање на језицима мањина, учешће у привредним односима, представничким органима, органима самоуправљања – предузећима, здравственим и културним установама, итд.). Резултати мањинске политике ФНРЈ нарочито су били видљиви у области школства у случају турске, албанске и бугарске националне мањина, када је број основних и средњих школа значајно увећан школске године 1958/1959. Такође је број школа на мањинским језицима повећан за мађарску, словачку, чешку, румунску, русинску и италијанску националну мањину. Поред тога, значајан корак у области образовања националних мањина укључивао је и штампање књига на језицима националних мањина – издавачка кућа за албански језик „Рилиндија” у Приштини, за мађарски језик „Форум” у Новом Саду, итд (Obradović 2002, 325-326). ФНРЈ је улагала значајна финансијска средства за развој подручја са високом концентрацијом припадника мањина, нарочито у Аутономну Косовско-Метохијску област, где су припадници мањина чинили 70% становништва, а основан је Савезни фонд за развој привредно неразвијених подручја (326).

Према Љубомиру Тадићу: „једна од великих илузија које се могу дозволити деци, а које одрасле скупо коштају, јесте илузија, или боље идеологија братства и јединства”. Тадић се ослања на став Добрице Ћосића, који је навео да нас је идеологија братства и јединства једно време спашавала од ужаса међусобног уништења,

па је убрзо постала једна „пука самообмањивачка идеологија” иза које су се крили мрачни интереси. Није било држава на свету, које у својим уставима имају тзв. право народа на отцепљење као неки продужетак права народа на самоопредељење. Такво уставно право не постоји. Тадић наводи да је на тај начин код нас сецесија постала уставно могућа, а стимулисана од стране Немаца и Аустријанаца. „Код нас отцепљење од Југославије се сматра демократским правом које се онда подржава од стране тзв. Европе, и не само од ње”. На крају XX века, догађа се да „закасне нације” у Југославији оснивају своје државе (Tadić 1993, 186). У Уставу СФРЈ из 1974. године, Јосип Броз Тито је са својим сарадницима институционализовао грађански рат, тачније институционализовао је политичку рефеудализацију државе, стварајући у држави Југославији републике као државе у држави. То је био логички завршетак једне политике Комунистичке партије да Југославију „треба разбити као вештачку и версајску творевину” (185).

У бившој СФРЈ политика интеграције националних мањина подразумевала је институционално признање различитости и преношење вредности колективних идентитета етнокултурних заједница у универзалне принципе друштвене организације (Башић 2006, 70). Са једне стране, колективни идентитети етнокултурних заједница били су заштићени кроз универзални принцип „братства и јединства” и идеју југословенства. Са друге стране, идентитет Југословена грађен је „на флоскулама, принуди, у ауторитарном политичком систему” (70).

Афирмацију националних мањина у социјалистичкој Југославији, пратили су и захтеви да се термин „национална мањина” замени неким прикладнијим, јер се у тада постојећим условима „мањине не осећају мањинама”, па је њихов положај знатно измењен у односу на предратни период, уз образложење да термин „национална мањина” асоцира на предратни период и тежак положај мањина. У Уставу СФРЈ из 1963. године у члану 82, етничке заједнице које имају статус „народности” су: Албанци, Мађари, Словаци, Бугари, Румуни, Турци и Русини (Obradović 2002, 327). Чињеница је да су мањине у СФРЈ имале статус „народности” као „идеолошку конструкцију у сфери политике” која у таквом виду није нигде постојала. Права мањина су остваривана у пуном обиму, а права „великих” мањина нису се разликовала од права југословенских народа, што је указивало на висок степен заштите националних мањина (Stojković 1998, 497).

„Народ” и „народности” коришћени су као синоними за нацију и националности – националне мањине. Признате су нације (којих до тада није било) а то су: Македонци, Црногорци и Муслимани. Све до 1961. године у пописним материјалима није било рубрике „Муслиман” па отуда и незнање колико их је било у ФНРЈ И НР Србији. Тада је уведена рубрика Муслиман (1961) у смислу етничке припадности и од тог периода имамо нешто поузданије податке о њиховој бројчаној заступљености. Почев од пописа 1971. године па закључно са два каснија пописа (1981. и 1991.) Муслимани се пописују као нација, што је регулисано Уставним амандманом из 1971. године. Према томе, Муслимани у СФРЈ имају од 1971. године признат статус нације, озакоњен државним нормативама и тиме су правно доведени у равноправан положај са другим југословенским нацијама, а Муслимани се означавају као Муслимани са великим почетним словом „М“, те су тако представљени као нација. Најпоузданији подаци о бројчаној заступљености Муслимана у Србији су они из пописа 1991. године, када је регистровано 237.358 односно 2,7% Муслимана у Србији (Мушковић 1996, 753).

ПОКУШАЈ СПАШАВАЊА ИНТЕГРАТИВНОГ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У БИВШОЈ СФРЈ

Као што смо навели, крај шездесетих година XX века опстанак југословенске федерације и југословенства доведени су у питање због нарушених међунационалних односа прожетих економским интересима. У оквиру југословенског федерализма, односно социјалистичког модела федерализма одвијао се процес „федерирање федерације” (П. Марковић) и јачање федералних јединица у СФРЈ.

У оквиру интегративног мултикултурализма развили су се национализми појединих република, а пут њиховом развоју олакшала је комбинација са социјализмом који је утабао пут ка бујању националне самосвести етничких група. Социјализам је само успео да „прекрије” националне тензије, да би се након његовог пропадања дошло до „подстицања и свесне политизације етничитета” на простору бивше Југославије (Stanković-Pejnović 2010, 105).

Шездесете године XX века политику Комунистичке партије карактерисао је промењен однос према увезаним питањима, а то су: федерализам и концепција националног идентитета изражена у југословенству – који су заправо били главна полуга интегративног

мултикултурализма. На Осмом конгресу Савеза Комуниста Југославије долази до удаљавања од пароле „братство и јединство” коју су пропагирали комунистички политички лидери. На Осмом конгресу СКЈ, разматрани су ставови о противљењу федерацији и југословенству, где је Јосип Броз Тито изјавио: „Они бркају јединство народа са ликвидацијом нација и стварањем нечег новог, вештачког, то јест једне југословенске нације, што помало личи на асимилацију и бирократску централизацију, на унитаризам и хегемонизам” (Marković 2001, 27)

У оквиру националистичког дискурса отворена су питања о југословенству и правима мањих народа, односно националним правима. О концепцији „братство и јединство” постојала су супротна становишта, међу којима је и расправа између српског писца Добрице Ћосића и словеначког књижевног критичара Душана Пирјевца, 1961/1962. године. Они су имали различите ставове о постојању Југославије, републикама, нацијама и интеграцији. Ова дебата остала је актуелна међу интелектуалном и политичком елитом све до осамдесетих година. Према Добрици Ћосићу, међурепубличка сарадња била је сведена на борбу против „повампирених национализма”. Југословенство односно „социјалистичко југословенство” представљало је „виши облик интеграције”, док је свако испољавање посебности означавао као „ретроградно” (*Телеграм*, 20.01.1961). Са друге стране, према Душану Пирјевцу републике су представљале „националне организме”, односно „неприкосновену националну вољу”. Пирјевец је процес интеграције посматрао као „борбу за потпуну равноправност свих јединица и организама”. Интеграцију је могућа уколико сви ти организми и све федералне јединице у том процесу „доживе потврду себе” (Milosavljević Stević 2023, 54).

Принципи социјализма и југословенства били су угрожени деловањем хрватског и словеначког сепаратизма против тзв. српске хегемоније. То је утицало на политичке и институционалне сукобе око карактера југословенске федерације, однос централизације и децентрализације, као и на разарање принципа националне равноправности на чему је почивала ФНРЈ односно СФРЈ. Питања која се односе на „карактер југословенске федерације”, затим на централизам и децентрализацију представљали су главне теме због којих се посезало за уставном ревизијом. Кретајући се ка све већој децентрализацији, како би се удовољило сепаратистичким тежњама,

утабан је пут ка колапсу и дезинтеграцији Југославије. Комбинација различитих институционалних решења: децентрализација, економске реформе и „социјалистичка модернизација” нису успели да зауставе интензивирање националних тензија. „Социјалистичка модернизација и почетак кризе шездесетих година поставили су темељна питања етничког суживота, као и поделе политичке моћи и благостања”, а друштвени и економски интереси су „све више тумачени у категоријама етничких разлика” и „претворени у етничко - политичке захтеве” (Žanin Čalić 2013, 297; Milosavljević Stević 2023, 92).

Уследило је усвајање уставних амандмана 1967, 1968, 1969, и 1971. године, а затим и доношење Устава СФРЈ (1974) који је предвиђао продубљивање националне равноправности, како би Савез комуниста Југославије (СКЈ) могао да се обрачуна са национализмом у Хрватској, Словенији и на Косову. Устав СФРЈ (1974) афирмисао је такав степен народа и народности какав није био познат у свету. Гарантована је пуна сувереност народа и народности, обезбеђена самосталност република и покрајина, њихова обавезна сагласност за доношење одлука на савезном нивоу. Овај устав је омогућио и културно-просветни развој народа и народности, што је омогућило културни препород албанске народности у Југославији (Obradović 2002, 337). Такође, Устав СФРЈ (1974) предвиђао је постојање економске равноправности путем привредног развоја неразвијених подручја, посебно Косова. Поред правно-политичке, културно-језичке, постојала је и економска равноправност која је била уставом гарантована, што је довело до потпуне једнакости свих народа и народности у Југославији. Устав СФРЈ (1974) донео је значајне промене у положају народности које живе у Југославији. Устав је садржао бројне одредбе које обезбеђују равноправан статус народности са народима Југославије, а такође је предвиђао изједначеност покрајина са републикама, што је припадницима мањина (Албанцима, Мађарима) који живе у аутономним покрајинама Косова и Војводине створило привилегован положај, јер су одлучивали на нивоу покрајина и на нивоу федерације.

У послератном периоду комунисти су сами повезали национално питање са економским питањима, тврдећи да ће национално питање остати проблем, све док постоје неједнакости у нивоима економског развоја, у Југославији. „Економско ривалство међу националним регионима” било је можда најважнији фактор који је допринео успону национализма у доба титоиста” (Shoup 1968, 227). Политика

„уједначавања” региона која је требало да смири националне тензије, имала је другачији ефекат од очекиваног. Неразвијени региони (попут Црне Горе, Косова, Македоније) добијали су финансијску и бесповратну помоћ, што их је учинило економски зависним. Са друге стране, економски развијени и стабилни региони, односно федералне јединице попут Хрватске и Словеније тражиле су излазак из федерације. Шоуп сматра да су економски сукоби попримили национални карактер, што је било евидентно у два аспекта: прво, успостављањем великог контраста између развијених и неразвијених региона Југославије; друго, надметањем територијалних јединица успостављен је облик националног ривалства, који се кретао ка партикуларизму (Milosavljević Stević 223, 91-92).

„Проблем недовољно развијених подручја” у Југославији, о којем се дуго расправљало није решен, уз бројне мере и значајна средства којима је требало ублажити међурегионалне разлике у развијености појединих подручја. Једно од објашњења за овакав исход лежи у неповољном историјском наслеђу, што је довело до различитих „стартних позиција” за поједина подручја, а које су се даље репродуковале. Томе свакако треба додати и природни прираштај становништва, а то је додатно утицало на продубљивање јаза између развијених и неразвијених региона (Bolčić 1981, 109).

ЗАКЉУЧАК

Пример Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) указује на постојање праксе интегративног мултикултурализма, иако он има упориште у западној политичкој и правној традицији. Искуство праксе интегративног мултикултурализма потврдило је став да су комунисти „идеолошка браћа либерала” (Д. Јовић) и скривени агенти Запада, који су експериментисали са њиме као значајним идеолошким и политичким концептом. Из наведеног видимо да је интегративна функција мултикултурализма упутна на готово свим пољима и државама, било да се ради о „старим” либералним демократијама (што је показао Фукујама у најновијој књизи *Идентитет*) или посткомунистичким државама. Бројни аспекти мултикултуралне политике, било да је реч о самоуправама, информисању, образовању или остваривању утицаја на локалном нивоу, стварају простор за сегрегацију мањинских група и дестабилизацију политичког поретка. Нема сумње да је интегративни

мултикултурализам најпре оличен кроз универзални принцип „братства и јединства” (који није имао капацитета да синтетише појединачне националности), затим кроз федерализам, и ојачавање позиција несловенских група унутар федерације (Албанаца, Мађара, Италијана) ширењем територијалних аутономија, уз различите покушаје спашавања федерације – нема адекватне механизме за опстанак, нити капацитета да се као такав одржи.

У политичкој сфери треба тражити одговоре за одрживост мултикултурализма, јер он заправо и јесте политички одговор државе на етнокултурну разноликост. У тренуцима када су поједини европски лидери (Ангела Меркел, Никола Саркози, Тони Блер) проглашавали „смрт мултикултурализма” он је губио на популарности и на теоријском нивоу. Део контрадикторности и контроверзности мултикултурализма, осим на теоријском нивоу, такође треба тражити у политичкој сфери, јер је мултикултурализам као теоријски и политички концепт осмишљен на начин да ствара довољно простора за злоупотребу и манипулацију од стране политичких елита. Пример бивше Југославије је то потврдио, јер су комунистичке политичке елите управо захваљујући механизмима мултикултурализма управљали националним тежњама, док су политички лидери који су заговарали одвајање и излазак из федерације, искористили ограниченост, односно „растегљивост” тих истих механизма да их примене у сопствену корист.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bašić, Goran. 2017. „Multikulturalizam: kako dalje?” *Forum za sigurnosne studije*, vol. 1 (1): 33-43.
- Bolčić, Silvano. 1981. *Razvoj teritorijalnih zajednica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Inglis, Christine. 1996. *Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity*. UNESCO Policy Papers 4.
- Eriksen, Džans Martin i Frederik Stjernfelt. 2013. *Demokratske kontradikcije multikulturalizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Žanin Čalić, Mari. 2013. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: CLIO.
- Jović, Dejan. 2024. *Uvod u Jugoslaviju*. Novi Sad: Akademaska knjiga.

- Kivisto, Piter. 2002. *Multiculturalism in Global Society*, New Jersey: Blackwell Publishing.
- Kimlika, V. 2002. „Odgovor i zaključak.” U: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, ur. V. Kimlika i M. Opalski, 301–359. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kymlicka, Will. 2007. *Multicultural Odysseys*. New York: Oxford University Press.
- Cosovschi, Agustin. 2015. *Between the Nation and Socialism in Yugoslavia. The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s*, Slovansky prehled 101.
- Marković, Predrag. 2001. „Odnos partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu.” U: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, ur. Laslo Sekelj. 13–52. Beograd: Institut za evropske studije.
- Milenković, Miloš. 2013. „Jugoslovenski multikulturalizam.” U: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, ur. Ivan Kovačević, 109–123. Beograd: Filozofski fakultet.
- Milosavljević Stević, Milena. 2023. *Održivi oblici multikulturalizma u Srbiji*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.
- Mesić, Milan. 2012. „Je li (njemački) multikulturalizam mrtav?” U: *Aporije multikulturalizma*, ur. A. Lošonc i D. Prole. 11–31. Novi Sad: Mediteran.
- Mušović, Ejup. 1996. „Položaj Muslimana u Srbiji.” U: *Položaj nacionalnih manjina u SRJ*, ur. M. Macura i V. Stanovčić, 743–751. Beograd: SANU.
- Obradović, Žarko. 2002. *Manjine na Balkanu*. Beograd: Čigoja.
- Pandurević, Vinko. 2021. Etnonacionalna homogenizacija na post-jugoslovenskom prostoru/ Ethno-national homogenization in the post-Yugoslav area. *International journal of economics and law*. [Onlajn izd.]. vol. 11, no. 32. 74–85.
- Pavković, Aleksandar. 1998. „Multikulturalizam kao uvod u rasparčavanje države: slučaj Jugoslavije.” U: *Sociološki pregled*, vol. XXXII, br. 2, 155–170. Beograd: Sociološko društvo Srbije i Institut društvenih nauka.
- Protić, Milan. 2015. *Velika iluzija: život i smrt Jugoslavije*. Beograd: Colorgrafx.

- Popov, Nebojša. 1993. „Građanski rat kao reka ponornica.” U: *Filozofija i društvo IV*. 188–189. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Paul, Shoup. 1989. *Communism and Yugoslav National Question*, East Central European Studies of Columbia University, New York and London.
- Prato, Giuliana. (2009). *Beyond Multiculturalism: Views from Antropology*. UK: University of Kent.
- Stanković-Pejnović, Vesna. 2010. „Mogu li „nacionalne države” na Balkanu negirati multikulturalizam?”. U: *Sociološka luča IV/2*, 103–115.
- Stojković, M. (1998). „Uvodne napomene.” U: *Položaj nacionalnih manjina u SRJ*, ur. M. Macura i V. Stanovčić, 489–499. Beograd: SANU.
- Tadić, Ljubomir. 1993. „Permanentni građanski rat.” U: *Filozofija i društvo IV*. 184–188. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Fukujama, Francis. 2022. *Identitet*. Podgorica: CID.
- Wieviorka, Michel. 1998. „Is multiculturalism the solution?”, *Ethnic and racial studies*, vol. 21, no. 5.

Milena Milosavljević Stević*

*Faculty of Business Studies and Law,
Union Nikola Tesla University, Belgrade*

INTEGRATIVE MULTICULTURALISM IN THE FORMER YUGOSLAVIA

Resume

The author analyzes the policy and practice of integrative multiculturalism in the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY), the consequences of which are still noticeable today. The numerous mechanisms that made up the structure of integrative multiculturalism in the former SFRY today represent some of the main goals from which minority groups in Serbia proceed and strive. An analysis of the historical context and the state constitution of the former state of Yugoslavia clearly indicates the existence of the practice of integrative multiculturalism in various forms, which as such represented the state's political response to "diversity", but also a significant ideological and political concept of the ruling elites. Integrative multiculturalism was present starting from the Congress of Berlin (1878) when the provisions on religious freedom were adopted and imposed on the Balkan states – Turkey, Romania, Bulgaria and Serbia, by France, Germany, Austria-Hungary and Italy, through the formation of the First Yugoslavia (1918–1945) or the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and then the Second Yugoslavia (1945–1992), the Federal People's Republic of Yugoslavia (FNRJ) which in 1963 changed its name to the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1963–1992), which was followed by a period of interethnic wars in the Yugoslav federation for which integrative multiculturalism is considered responsible.

Keywords: integrative multiculturalism, national groups, nationalism, segregation, national minorities, SFRY

* E-mail address: milena.milosavljevic.stevic@fbsp.edu.rs; ORCID: 0009-0002-3891-6754.

** Овај рад је примљен 31. јануара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. фебруара 2025. године.

Политичка ревија

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

213

Горан Д. Матић

ПОБУНЕ, БУНЕ, ЗАВЕРЕ, НЕМИРИ И ПРОТЕСТИ
У СРБИЈИ ОД 1815. ДО 2006. ГОДИНЕ

233

Бојан Цвејић

ЕТИЧКИ КОДЕКСИ НОВИНАРА У СРБИЈИ
КРОЗ ИСТОРИЈУ

253

Ненад Спасојевић, Ана Шабановић, Лазар Филиповић

РАЗВОЈ СИСТЕМА ЈАВНИХ ЧЕСМИ
НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА БЕОГРАДА КАО ОДГОВОР
НА АДАПТАЦИЈУ НА ТОПЛОТНЕ ТАЛАСЕ

УДК 331.109.32(497.11)''1815/2006''

DOI: 10.5937/pr83-56748

Оригинални научни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 213-230

Горан Д. Матић*

*Канцеларија Савета за националну безбедност
и заштиту тајних података, Београд*

ПОБУНЕ, БУНЕ, ЗАВЕРЕ, НЕМИРИ И ПРОТЕСТИ У СРБИЈИ ОД 1815. ДО 2006. ГОДИНЕ

Сажетак

Побуна, буна, устанак, као и грађански протести и немири су често знак дубоке подељености и кризе у друштву и могу довести до значајних политичких промена, али и до дуготрајних конфликта и нестабилности. Када посматрамо политичку сцену Србије, од настанка модерне државности 1815. године, па до распада Државне заједнице 2006. године можемо констатовати да је она била прожета побунама, протестима, ослободилачким и светским ратовима, сменама државних уређења и политичких система што је нужно оставило и последице на српску политичку мисао, али и науку. На крају, можемо закључити да су побуне, буне, завере, немири и протести који су се догодили током XIX века оставили печат на националном идентитету Срба као нације, како позитиван, тако и негативан, а нарочито у култури, политичкој теорији, као и у уставном и кривичном праву.

Кључне речи: политика, безбедност, историја, политичко насиље, побуна, завера

* Имејл адреса: goran.matic@nsa.gov.rs; ORCID: 0000-0001-8443-5797.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У српском језику реч или појам побуна има значење опирања, кочнице, буне, бунта и устанка или је у корелацији са појмом протестовања. Када разматрамо појам побуна у смислу политичких и правних наука, он представља у најширем смислу чин одбацивања, супротстављања или негирања нечије власти или ауторитета, од лица која су подвргнута тој власти. Дакле кључан појам за анализу појма побуне представља и термин трансгресија (од лат. *transgressio* – прелазак, прекорачење), који означава превазилажење или кршење одређених граница, норми или правила. У филозофији, социологији, политичким, правним и другим друштвеним наукама, овај појам често подразумева кршење друштвених, моралних или правних граница. У контексту уметности и културе, трансгресија се може односити на уметничке или креативне изразе који изазивају или разбијају традиционалне обрасце и норми.

Тако на пример, XIX век је обележио династички сукоб Обреновића и Карађорђевића, који је окончан 1904. године убиством Александра Обреновића и доласком на власт Петра Карађорђевића. Поред тога, концепт монархије, који је развијан од 1815. године, нестао је 1945. године, заједно са идејом унитарне Југославије, када се прешло на револуционарни социјализам и федерализам, развијан кроз партизански покрет током Другог светског рата и после њега. Комунистичка и социјалистичка идеја федералне Југославије доживела је крах 1992. године у вихору грађанских ратова бивших република чланица југословенске федерације. Самим тиме, од 2006. године Србија се као република нашла поново на почетку развоја своје државности.

У раду су хронолошки обрађене побуне, буне и протести, као и завере, политичке кризе и грађански нeredи који су обележили политичку сцену Србије од 1815. године па до 2006. године и распада Државне заједнице Србије и Црне Горе. На крају, можемо закључити да су побуне, буне, завере, немири и протести који су се догодили током XIX века оставили печат на националном идентитету Срба као нације, како позитиван, тако и негативан, а нарочито у култури, политичкој теорији, као и у уставном и кривичном праву.

ПОЈАМ ПОБУНЕ

Побуна је организовани или спонтани чин отпора, противљења или устанка против власти, система, установљених правила или одређене ситуације. Побуне могу бити мирне (у облику протеста, штрајкова или грађанске непослушности) или насилне (у облику устанака, револуција или оружаних сукоба). Побуна представља посебан начин неког супротстављања. Она може бити оружана и ненасилна. Оружана као начин је карактеристична, пре свега, по својој противправности, јер оружана побуна није никада правни пут супротстављања. Побуна је мотивисана одређеним циљем који може бити и оправдан, али начин на који се долази до тог циља је друштвено опасан. „Побуна на броду” је термин који се користи за описивање ситуације у којој се група људи или појединаца подиже против власти или неке неправде уместо да прихвати своју судбину или чека уместо наду, промену или излаз из тешке ситуације. Појам може бити метафоричан, како у људским историјским и друштвеним контекстима, или се односи на конкретне побуне на мостовима или на другим јавним местима.

Најчешћи облици политичких преврата су побуне. „У случају да се одиграва на ширем подручју и у њему суделује већи број особа, за побуну се користи израз устанак. У ужем смислу се под изразом побуна подразумева одбацивање ауторитета, односно одбацивање послушности од особа које се због специфичности ситуације налазе у трајном односу субординације. Тако се одбијање наређења од стране капетана брода назива бродском побуном, одбијање војника да слушају своје официре назива војничком, а одбијање затвореника да слушају затворске власти назива затворском побуном. Сви ти случајеви у правилу садржавају чин насиља, било у стварном, било у симболичком смислу. Побуна је масовна акција индивидуално и по броју неодређене групе људи ради насилног обарања неког друштвеног или државног система или ради супротстављања неком органу или некој мери државне власт” (Politička enciklopedija 1975, 737). Односно, побуна представља релативно масовне активности одређених друштвених група усмерене на супротстављање постојећем друштвеном поретку или неком поступку његових органа или представника (Milošević 2001, 229) Побуњеничка дејства обухватају војна, полувојна, политичка, економска, психолошка и цивилна дејства.

У суштини, стратеги побуна, као и оружаних побуна имају два основна задатка: 1) одузимање легитимности актуелном режиму, и 2) добијање легитимности за себе (да би се оправдало лично поступање).

Генерално разматрајући друштвени феномен побуне, али и разлоге због којих се покрећу, могу се поделити на:

- *Друштвене побуне* – обухватају колективне акције и покрете којима људи изражавају незадовољство постојећим друштвеним, политичким или економским условима. То може бити изражено кроз протесте, револуције, штрајкове или друге облике непослушности и отпора против власти или устаљених норми, као резултат дубоких и широко распрострањених социјалних проблема, као што су сиромаштво, неједнакост, репресија или корупција.
- *Политичке побуне* – усмерене против владајуће власти или политичког режима. Оне су масовни и организовани протести или бунтови који имају за циљ да промене политичке структуре, власти или политике у одређеној држави или региону и могу бити покренуте због разних разлога као што су незадовољство владином политиком, економским стањем, људским правима или недостатком демократских права. Политичке побуне могу да изазову дубоке промене, али понекад резултирају и насилним сузбијањем, што доводи до губитака живота и кршења људских права.
- *Идеолошке побуне* – догађаји или покрети који су покренути због разлика у идејама, вредностима или уверењима. Ове побуне обично нису само о економским или политичким разликама, већ о дубљим, филозофским или моралним сукобима који се могу односити на религију, друштвену правду, нацију или друге важне аспекте људске егзистенције. Односе се и на друштвене или политичке побуне које су покренуте на основу специфичних идеолошких уверења или уверења које се односе на начела, вредности и циљеве. Ове побуне могу бити усмерене против постојећих власти, друштвених система или структура које се сматрају неправедним или неспроводивим према идеолошким принципима. Идеолошке побуне често имају дубоке философске, политичке и економске импликације,

и могу водити променама у друштвеном уређењу, али исто тако понекад резултирају дестабилизацијом и конфликтима.

- *Антимонархистичке побуне* – догађаји у којима су људи, групе или покрети протествовали против монархистичког система владавине. Ове побуне често су биле покренуте због незадовољства са аутократским властима, економским условима, репресијом, а понекад и као део ширег политичког и социјалног контекста који је укључивао тежњу за демократијом и републиканизмом. Антимонархистичке побуне могу се поделити у различите историјске периоде, од античких времена до савремених антимонархистичких покрета. Антимонархистичке побуне су значајно обликовале историју, не само свргавањем конкретних монархија, већ и кроз ширење идеја о људским правима, демократији и републиканизму.
- *Антикомунистичке побуне* – представљају низ политичких, друштвених и војних покрета који су се десили у различитим земљама током 20. века као реакција против комунистичких режима. Ове побуне су често биле мотивисане противљењем комунистичким идеологијама, диктаторским владама и репресији, али и економским и социјалним условима које су комунистички режими створили. Антикомунистичке побуне су се јављале како у земљама које су биле под директном комунистичком контролом, тако и у земљама које су се бориле против ширења комунизма. Антикомунистичке побуне су биле значајан фактор у паду комунистичких режима, нарочито крајем 1980-их и почетком 1990-их, када је дошло до распада Совјетског Савеза и краја комунизма у источној Европи.
- *Антиглобалистичке побуне* и покрети – представљају протесте и отпоре против процеса глобализације, која се односи на све већу економску, културну, политичку и технолошку међузависност између земаља и региона. Глобализација је довела до значајних промена у начину живота, али и до бројних контроверзи и критика, које су често доводиле до побуна и протестних покрета. Ови покрети су углавном били усмерени на противљење великом капитализму, неједнакости коју глобализација може узроковати, као и на утицај различитих међународних институција. Антиглобалистичке побуне и протестни покрети и даље играју важну улогу у савременим

друштвима, јер постављају питања о томе како глобализација може и треба да буде регулисана тако да буде корисна за све, а не само за најмоћније актере у глобалној економији.

- *Културне побуне* – социјални и политички покрети који се боре против традиционалних норми, вредности или структура власти унутар друштва. Ове побуне обухватају различите аспекте, као што су уметност, литература, мода, начин живота и образовање. Људи који су укључени у културне побуне обично настоје да изазову или промене доминантне друштвене и културне конвенције. Ове побуне често прерастају у шири друштвени или политички покрет који настоји да промени системске неједнакости и утиче на културне вредности, али истовремено могу бити и начин на који групе људи раде на самоизражавању и стварању нових простора за индивидуалне различитости.
- *Колонијалне побуне* – покрети отпора које су започели народи под колонијалним властима у различитим деловима света. Ове побуне су најчешће биле против европских империја које су владале колонијама у Африци, Азији, Латинској Америци и другим деловима света.
- *Затвореничке побуне* – историјски догађаји који обухватају групе затвореника који се организују како би протестовали против лоших услова живота у затворима, неправде или репресије. Ове побуне су често биле мотивисане тежим условима живота, лошим третманом од стране затворских власти или чак злоупотребом власти. Побуне су често доводиле до јачих мера од стране власти, али су такође понекад допринеле изменама у затворском систему и правима затвореника.
- *Социјалне побуне* – настају као реакција на социјалну неправду, сиромаштво или дискриминацију. Оне су обично колективне акције које покрећу људи из радничке или маргинализоване класе против постојећих друштвених и економских система, када осећају да су неправедно третирани или искључени из друштвене добробити. Оне се често јављају као резултат дубоких економских неједнакости, политичке репресије или недостатка основних људских права.

- *Радничке побуне (worker uprisings)* – историјски догађаји који се односе на протесте и побуне радничке класе против нељудских радних услова, ниских плата и експлоатације од стране капиталиста или власти. Такве побуне су често биле део ширег контекста друштвених промена и покрета за радничка права и социјалну правду. Такве побуне су често имале дубок утицај на развој радничких права и законодавства, а понекад су водиле и до дубоких друштвених и политичких промена.
- *Сељачке побуне* – односе се на различите устанке или побуне кроз историју које су организовали сељаци против властодржаца, феудалаца или других друштвених структура које су их експлоатисале. Ове побуне су често део ширег социјалног или економског контекста и могу бити повезане са неједнаким дистрибуирањем ресурса, лошим животним условима или политичким угњетавањем.
- *Младачка побуне* (или младачки покрети) – уопште је социолошки и политички феномен који се односи на отпор и активизам младих људи против друштвених, политичких и културних утицаја који се сматрају застарелим или потглачивачким. Ове побуне могу бити локалног, националног или глобалног карактера и могу се појавити у различитим временским периодима и друштвеним контекстима. Суштински, младачка побуна је начин да млади људи изразе своје незадовољство са постојећим системом и траже нове начине живота, рада и разматрања вредности у друштву.
- *Студентске побуне* – историјски догађаји у којима студенти протестују против различитих аспеката друштва, као што су политичке, економске, образовне или социјалне неправде. Студенти су често били на челу друштвених промена и политичких трансформација, јер су били изузетно осетљиви на неправду и увек били на ивици друштвених померања, где су имали снажан утицај. Ове побуне су обично биле мотивисане жељом за већом слободом, правима, реформама и побољшањем животних услова, али и као протест против репресивних режима и друштвених структура. Студентске побуне су имале дубок и дуготрајан утицај на политичке и социјалне промене широм света, јер су студенти често били један од главних покретача реформских процеса.

- *Војне побуне* – кад се војска или њени делови окрену против званичне власти. „Војне побуне” (или „војни устанци”) односе се на ситуације у којима војска, делови војске или оружане снаге покрећу бунт против законитих власти, најчешће како би сменили владајући режим или изазвали промену политичког система. Ове побуне могу бити мотивисане разним факторима, као што су незадовољство војних структура због социјалних или економских проблема, као и политичке разлике у друштву.
- *Ученичке побуне* – могу се односити на различите историјске и друштвене контексте. То је термин који се користи да опише тренутке када ученици, било појединачно или групно, изражавају незадовољство са неким аспектима школског живота, као што су правила, методе наставе или општи услови у школи. Ове побуне могу бити мирне, као што су протестни зборови, али могу бити и агресивније, с инцидентима као што су штрајкови или упади у канцеларије. Такве побуне често указују на дубље проблеме у систему образовања и односу између ученика и наставног кадра.
- *Еколошке побуне* – представљају покрете и протесте који имају за циљ да подигну свест о еколошким проблемима и захтевају промене које би водиле ка очувању животне средине. Ове побуне се често боре против велике политичке и економске моћи, али и покрећу важне дебате о будућности животне средине и људске одговорности.

Током историје побуне су често доводиле до значајних промена у друштвима, било кроз реформе или кроз насилне револуције или контрареволуције. „За побуну се каже да представља и облик превратничких дејстава који подразумева од организоване скупине тајно припреману оружану акцију ради насилног обарања постојећег уставног поретка” (Ђорђевић 1986, 267–295). Сама побуна се одвија у три сукцесивне фазе: „У првој фази, идеолошко језгро (група, организација, политичка партија) настоји да створи што ширу базу за своје деловање и притом користи искључиво политичко-вербалне методе деловања. Друга фаза подразумева деловање на прогресивном слабљењу противника – јавне власти и преузимању контроле над становништвом – при чему се користе и облици физичког насиља (уцене, физички обрачуни са неистомишљеницима, масовне рушилачке демонстрације, као и спорадични оружани

сукоби са органима реда). Трећа фаза је офанзивна и карактерише је појава већег броја мањих организованих наоружаних група, па и већих војно организованих формација. Коначни циљ ове фазе је преузимање власти, односно отцепљење дела територије која се налази под контролом побуњеника од матичне државе” (Milošević 2005, 35–36).

Извесно, има историјских тренутака када је побуна и оружана борба нужна ради људске слободе али ако исход те борбе треба да буду достојанство и самопоштовање, она се не може састојати од терористичких напада на децу. Може се доказивати да су такви напади неизбежан производ репресије и у неком смислу то може бити и тачно. Мржња, страх и жеља за доминацијом психолошка су обележја и једне и друге стране (тлачитеља и потлачених), као и да је њихово испољавање радикално детерминисано. Обележја револуционарне борбе против тлачитеља и насилника нису безумни бес и насумично насиље, већ уздржаност и самоконтрола. Револуционар показује своју слободу на исти начин на који је и стиче, непосредно се суочавајући са својим непријатељем и уздржавајући се од напада на било кога другог. Револуционарни борци нису разрадили дистинкцију између званичника и обичних грађана само да би поштедели недужне, већ и да би поштедели себе од убијања недужних. Код људи ухваћених у замку крвавих борби, овај кодекс је пресудан за самопоштовање. Исто се може рећи и за ратне конвенције: у контексту ужасне присиле, војници најјасније потврђују своју слободу када се покоравају моралном закону (Volzer 2010, 260).

Устанак као једна од форми испољавања побуне, спада у најчешће коришћене начине насилне и нелегалне смене власти у историји. Специфичности сваког устанка су садржане у изналажењу аутентичне сопствене форме, јер су, у супротном, одмах или у скорој будућности осуђени на неуспех. Циљеви устанка могу бити верско, национално, класно, политичко или свако друго осамостаљење и историјско ослобођење и у пракси су најчешће тесно испреплетени. Зависно од тога, које друштвене снаге учествују у устанку, ко их води и какви су им циљеви, устанци се одређују као прогресивни или реакционарни. Да је устанак стални пратилац развоја друштва, показује огроман низ устанака против различитих видова неправде, неслободе и угњетавања у свим историјским епохама. Устанци робова, попут Спартаковог, многобројни устанци

сељака, верски и ослободилачки устанци, па чак и савремени покушаји вођења антиколонијалне борбе, у форми устанка, имали су као своје основне слабости, прво подвојеност актера, што је чинило проблем савезништва и командовања нерешивим и најчешће доводило до изолације устанка и непостојање јасно дефинисаних политичких циљева и програма. Због тога су по своме домету углавном представљали слабо организоване осветничке изливе масовног незадовољства, који су пре свог коначног пораза доводили до узајамних масовних крвопролића, а касније и до сурових одмазди над устаницима.

Као битни за процену покретања и оцену значаја и домета савременог устанка следећи фактори: могући степен организованости и масовности устанака, степен утицаја на масе ради њиховог прикључивања акцији устаника или добијање њихове подршке, степен стабилности власти, способност власти да угуши устанак кроз економске и организационе моћи или опремљеност, бројност и обученост снага за успостављање реда и постојање спољне помоћи како властима тако и устаницима.

Инсурекција је појам који у свом традиционалном значењу подразумева оружану побуну, односно устанак. У новије време се под тиме подразумевају разни политички покрети који своје циљеве настоје постићи оружаним путем, најчешће кроз герилску стратегију и разне облике асиметричног ратовања. У још ужем значењу се под инсурекцијом подразумевају разне паравојне формације које не уживају статус зараћене стране по међународном ратном праву.

Револуција (лат. *revolutio*, „преобрат или преображај”) описује било коју брзу и драматичну промену. Од времена Француске револуције појам се углавном користи као опис за оружане или насилне политичка промене. Може се користити за описивање брзих промена на подручју културе, економије, технологије или друштва. Супротни појам револуције је у тим контекстима појам еволуције. Одлучујуће је, да се промене одвијају изван правне норме постојећег система. По тој је дефиницији револуција незаконит чин који се темељи на односу војних или политичких снага. Неуспешни покушаји револуције се понекад називају и револтом или побуном. Револуција је радикална промена друштвених односа. Политичке револуције су праћене насиљем и променама. Социјална револуција подразумева промене у социјалној структури друштва. Социјалне и политичке револуције су често институционализоване.

Контрареволуција је израз који се користи за супротстављање револуцији. Блиско је повезан с изразом реакција иако нису синоними. То је израз који, зависно од идеологије, политичких и других прилика, може имати позитивне и негативне конотације. „Присталице радикалних и прогресивних идеологија који инсистирају на мењању друштвеног поретка ће тако контрареволуцију сматрати негативном појавом. Можда су најбољи пример за то комунистичке државе, укључујући бившу СФРЈ, које су користиле израз ‘контрареволуција’ за кривично дело које у некомунистичким државама одговара велеиздаји” (Matić 2024).

ПОБУНЕ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1815. ДО 2006. ГОДИНЕ

Када посматрамо политичку сцену Србије, од настанка модерне државности 1815. године, па до распада Државне заједнице 2006. године можемо закључити да је она била прожета побунама, протестима, ослободилачким и светским ратовима, сменама државних уређења и политичких система што је нужно оставило и последице на српску политичку мисао, али и науку.

За период постојања Кнежевине (Књажевине) Србије у периоду од 1815. до 1882. године, односно за време владавине династије Обреновића од 1815. до 1838. године, када је владар био кнез Милош Обреновић и његов син Михаило Обреновић од 1839. до 1842. године, везано је неколико буна или побуна. То су биле: Ђакова буна из 1824. године, Кочићев устанак из 1830. године, Милетина буна из 1835. године, Книћанска буна из 1836. године, Танаскова буна и Буњевска буна из 1837. године. Кључни узроци ових буна или побуна су били лоша управа, злоупотреба власти, несразмерни намети, као и неправда и насиље чиновника. За време прве владавине Михајла Обреновића, догодила се Вучићева буна 1842. године, која је довела до смене династије Обреновић са Карађорђевићима (Logos 2016, 442–461).

У време владавине Александра Карађорђевића од 1842. до 1858. године, догодиле су се следеће буне: Катанска буна из 1844. године, буне у време револуције 1848. и 1849. године, Тенкина завера и бунт 1857. и 1858. године, који је довео до Светоандрејске скупштине 1858. године и до смене Александра Карађорђевића, као и повратка Милоша Обреновића на чело Србије.

Иако у периоду друге владавине Милоша Обреновића од 1858. до 1860. године није било великих буна, постојало је *политичко незадовољство*, посебно међу уставобранитељима и присталицама Карађорђевића, али је Милошева смрт 1860. године спречила даље побуне.

Током друге владавине Михаила Обреновића од 1860. до 1868. године, било је неколико покушаја побуна и завера, али су све до атентата 1868. године биле неуспешне. То су биле: завера Луке Лазаревића из 1862. године, официрска завера из 1867. године, као и атентат на Михаила Обреновића из 1868. године. Највећа претња за Михаила биле су присталице Карађорђевића, које су, на крају, и организовале његово убиство. Његова смрт означила је почетак новог раздобља у Србији под малолетним кнезом Миланом Обреновићем.

Владавина Милана Обреновића од 1868. до 1889. године била је обележена бројним унутрашњим побунама, политичким кризама и заверама. Његова политика западне оријентације, централизације власти и сузбијања опозиције изазвала је велико незадовољство међу различитим друштвеним групама. То су биле: завера против намесништва од 1868. до 1872. године, незадовољство због Берлинског уговора из 1878. године, Тимочка буна из 1883. године, незадовољство и народни бунт након српско-бугарског рата из 1885. до 1886. године, радикалска завера из 1887. године, Миланова абдикација 1889. године без побуне, али под снажним притиском јавности, што је уједно означило и почетак владавине Александра Обреновића.

Владавина Александра Обреновића од 1889. до 1903. године, била је обележена ауторитарним владањем, политичким кризама и незадовољством различитих друштвених група. Његова апсолутистичка владавина, као и непопуларне политичке реформе и одлуке, као што су укидање Устава, прогон политичких противника и венчање са Драгом Машин, изазвале су серију завера и покушаја његовог свргавања. То су биле: противљење регенству од 1889. до 1893. године, политичке кризе због промене Устава од 1894. до 1899. године, побуна официра због венчања са Драгом Машин 1900. године и Мајски преврат 1903. године, када су убијени Александар Обреновић и Драга Машин, чиме је окончана владавина династије Обреновић, а на власт је дошао Петар I Карађорђевић (Kazimirović 2016).

Током владавине Петра I Карађорђевића од 1903. до 1914. године, није било великих народних буна, али су највећу претњу представљале политичке и војне завере, посебно од стране присталица династије Обреновић и „Црне руке”. Иако је Петар I био демократски владар, војни кругови су често вршили притисак на владу, а неуспели покушаји завера кулминирали су кризом 1914. године, која је довела до Првог светског рата. То су биле: отпор присталица династије Обреновић од 1903. до 1906. године, сукоб између Петра и „Црне руке” од 1903. до 1914. године, као и сукоб „Црне руке” са председником Владе Николом Пашићем од 1912. до 1914. године, који је резултирао повлачењем Петра и проглашавањем Александра Карађорђевића за регента, као и почетак Првог светског рата чиме је спречен пуч „Црне руке”.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС) је трајала од 1918. до 1929. године, када јој је промењено име у Краљевина Југославија која је трајала до 1945. године. Буне против Краљевине СХС, биле су последица недовољно јасно дефинисаних односа између народа и региона, централизације власти у Београду, социјалне неправде и економских проблема. Унутрашња нестабилност довела је до више побуна, атентата и политичких криза. Ова незадовољства су се наставила и у Краљевини Југославији, што је на крају допринело њеном распаду током Другог светског рата. Хрватски сепаратистички покрет био је један од највећих изазова за политичку стабилност Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије. Незадовољство хрватских политичких елита и дела становништва довело је до развоја различитих облика отпора – од политичке борбе за аутономију до екстремних терористичких активности усташког покрета, које су кулминирале атентатом на Александра I 1934. године у Марсеју. Поред хрватског, македонско питање је било један од најосетљивијих и најспорнијих националних проблема. Оно је укључивало статус македонског народа, репресију од стране државе, терористичко деловање Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО) и политичке сукобе са суседним државама, нарочито Бугарском. Комунистичка партија Југославије (КПЈ) била је једна од најважнијих опозиционих снага, која је прешла пут од легалне до илегалне организације и извела револуцију. Иако је деловање КПЈ било забрањено након 1920. године, наставила је да функционише у илегалу и постепено јачала свој утицај, што је кулминирало њеном водећом улогом у Народноослободилачком

покрету током Другог светског рата. Поред ова два национална проблема, побуне су биле и Тимочка буна 1919. године, Божићна побуна из 1919. године, Хусинска буна из 1920. године, албанске (качачке) побуне од 1918. до 1924. године, убиство посланика Стјепана и Павла Радића, као и Ђуре Басаричека 1928. године, сељачке побуне и раднички штрајкови за време Велике економске кризе од 1929. до 1933. године, завера официра против диктатуре 1930. године, Велебитски (Лички) устанак из 1932. године (видети Matković 1996), атентат на Александра 1934. године, као и пуч 27. марта 1941. године. Ови процеси су довели до дубоке поделе унутар југословенске државе и припремили терен за трагичне догађаје у Другом светском рату.

Током и након Другог светског рата, на просторима Србије и Краљевине Југославије формирана је нова Југославија, и то најпре као Демократска Федеративна Југославија, која је трајала до 29. новембра 1945. године, као прелазни период између монархије и социјалистичке републике. Након тога, промењено је име у Федеративна Народна Република Југославија, које је коришћено до 7. априла 1963. године, да би од тог датума у употреби било име Социјалистичка Федеративна Југославија (СФРЈ), које је коришћено до 1992. године и распада Југославије. У социјалистичкој Југославији, након укидања монархије, од 1945. до 1992. године догодило се више побуна, буна, завера и криза, које су биле резултат политичких, етничких, економских и идеолошких фактора. Оне су се одвијале у различитим периодима и на различитим просторима Југославије. Ови догађаји су били део комплексног процеса који је довео до краја СФРЈ и формирања нових држава на њеном простору. То су биле: побуна Албанаца на Косову и Метохији из 1944–52. године, антикомунистички оружани отпор у периоду од 1945. до 1948. године, Информбировска криза од 1948. до 1955. године, Цазинска буна из 1950. године, случај Александра Ранковића и Брионски пленум из 1966. године, студентски протести у Београду 1968. године, Хрватско пролеће (Маспок) 1971. године, политички обрачун са српским либералима 1972. до 1973. године, косовска криза – масовне демонстрације и немири Албанаца у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово и Метохија 1981. и 1989. године, Сански процес 1983. године, случај „Лојалност” унутар Југословенске народне армије из 1984. године, Меморандум САНУ 1986. године, Распад Савеза Комуниста Југославије 1990. године, студентски протести у Београду 1990. године, демонстрације на

Тргу Републике у Београду 9. марта 1991. године, грађански ратови у СФРЈ од 1991. до 1992. године, који су и довели до потпуног распада Југославије. Грађански ратови на просторима бивше Југославије су трајали до 1995. године (Ковач, Поповић Gligorov, i Dimitrijević 2015).

Након распада СФРЈ, 27. априла 1992. године формирана је Савезна Република Југославија (СРЈ), у чији састав су ушле републике Србија (са аутономним покрајинама Војводина и Косово и Метохија) и Црна Гора, које су до 1992. године биле у саставу СФРЈ. СРЈ је била обележена друштвеним кризама, ратовима и политичким сукобима. Трајала је од 1992. до 2003. године, када је уставним реформама трансформисана у Државну заједницу Србија и Црна Гора (ДЗ СЦГ), која је престала да постоји 2006. године. Крај ДЗ СЦГ означио је почетак нових политичких процеса који су довели до формирања независних држава Србије и Црне Горе. То су били: грађански ратови у бившим републикама Хрватској и Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године, међународне санкције Уједињених нација од 1992. до 1995. године, протести опозиције 1992. и 1993. године, побуна Албанца на Косову и Метохији и НАТО агресија од 1990–1999. године (видети Barišić 2024), студентске демонстрације 1992, 1996/97. и 1998/99. године, грађански протести због локалних избора 1996. и 1997. године, петооктобарски протести 2000. године, грађански протести поводом хапшења и испоручивања Слободана Милошевића Међународном суду за ратне злочине на просторима бивше Југославије 2001. године, побуна Јединице за специјалне операције из 2001. године, атентат на Зорана Ђинђића, председника Владе Републике Србије 2003. године и акција „Сабља” и политичке тензије у Црној Гори од 2003. до 2006. године.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сама побуна је често знак дубоке кризе у друштву и може довести до значајних политичких промена, али и до дуготрајних конфликта и нестабилности.

Када разматрамо политички развој Србије од 1815. године, од настанка модерне монархије, унутар које су се сукобљавале две династије Обреновића и Карађорђевића, као и сукоб монархистичких и републиканских идеја прожетих српском националном идејом, која је прерасла у југословенску идеју, чији крах је наступио 2006.

године распадом Државне заједнице Србије и Црне Горе, можемо закључити да је то био један изразито развијен и контроверзан политички, идеолошки и правни пројекат разапет између различитих и сукобљених концепата модерне цивилизације. Све ово је оставило снажан печат, како на науку, тако и на свакодневни живот, уз напомену да су бројни конфликти развијани више векова, али да до данас нису добили разјашњење, било кроз јасно дефинисане националне интересе Републике Србије, било кроз одговарајући научни оквир.

Тако на пример, XIX век је обележио династички сукоб Обреновића и Карађорђевића, који је окончан 1903. године убиством Александра Обреновића и доласком на власт Петра Карађорђевића. Поред тога, концепт монархије, који је развијан од 1815. године, нестао је 1945. године, заједно са идејом унитарне Југославије, када се прешло на револуционарни социјализам и федерализам, развијан кроз партизански покрет током Другог светског рата и после њега. Комунистичка и социјалистичка идеја федералне Југославије доживела је слом 1992. године у вихору грађанских ратова бивших република чланица југословенске федерације. Самим тиме, од 2006. године Србија се као република нашла поново на почетку развоја своје државности.

На крају, може се констатовати да је рад имао за циљ да покрене размишљања о побуни и буни, са политиколошких, идеолошких, историјских и правних аспеката, као и да укаже на проблематику развоја модерног друштва Србије у односу на међународно друштво. У политичком и историјском развоју Србије од 1815. године до 2006. године побуна је била саставни део развоја модерне српске државе.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Barišić, Igor. 2024. „Asimetrično ugrožavanje bezbednosti Republike Srbije – teorijski okvir za analizu problema na Kosovu i Metohiji.” *Politika nacionalne bezbednosti* 26 (1): 83–103. DOI: 10.5937/pnb26-50171.
- Volzer, Majkl. 2010. *Pravedni i nepravedni ratovi: moralni argumenti sa istorijskim primerima*. Beograd: Službeni glasnik.
- Dorđević, Obren. 1986. *Leksikon bezbednosti*. Beograd: Partizanska knjiga.

- Kovač, Svetko, Irena Popović Gligorov i Bojan Dimitrijević. 2015. *Slučaj Ranković iz arhiva KOS*. Beograd: Medija centar Odbrana.
- Kazimirović, Vasa. 2016. *Crna ruka*. Beograd: Prometej.
- Logos, Aleksandar. 2016. *Istorija Srba*. Beograd: Svet knjige.
- Matić, Goran D. 2024. „Veleizdaja u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti* 26 (1): 145-164. DOI: 10.5937/pnb26-50033.
- Milošević, Milan. 2001. *Sistem državne bezbednosti*. Beograd: Policijska akademija.
- Milošević, Milan. 2005. *Odbrana od terorizma*. Beograd: Svet knjige.
- Politička enciklopedija*. 1975. Beograd: Partizanska knjiga.
- Matković, Hrvoje. 1996. *Povijest nezavisne države Hrvatske*. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.

Goran D. Matić*

*Office of the National Security Council
and Classified Information Protection, Belgrade*

REBELLIONS, REVOLTS, CONSPIRACIES, UNRESTS AND PROTESTS IN SERBIA FROM 1815 TO 2006

Resume

Rebellions, revolts, uprisings, and also citizen protests and riots are often signs of deep division and crisis in society and may bring about significant political changes, as well as long-lasting conflicts and instability. When we observe the political scene in Serbia from the inception of the modern statehood in 1815 to the disintegration of the State Union in 2006, we can state that it was pervaded by rebellions, protests, liberation wars, and world wars, changes in the system of government and political systems, which had inescapably left consequences on both Serbian thought and science. Finally, we can conclude that rebellions, revolts, conspiracies, riots, and protests that happened in the course of the 19th century left both positive and negative marks on the national identity of Serbs, especially on the culture, political theory, as well as on the constitutional and criminal law.

Keywords: politics, security, history, political violence, revolt, conspiracy.

* E-mail address: goran.matic@nsa.gov.rs; ORCID: 0000-0001-8443-5797.

** Овај рад је примљен 1. фебруара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 14. фебруара 2025. године.

УДК 070.11:174(497.11)
DOI: 10.5937/pr83-55599
Оригинални научни рад

Политичка ревија
1/2025.
Vol. 83
стр. 233-251

Бојан Цвејић*

Факултет за спорт, Универзитет Унион Никола Тесла, Београд

ЕТИЧКИ КОДЕКСИ НОВИНАРА У СРБИЈИ КРОЗ ИСТОРИЈУ

Сажетак

Медији у Србији данас масовно крше етичке и професионалне стандарде прописане Кодексом новинара Србије. Иако тако не делује на први поглед, новинарство на овдашњим просторима има сада већ дугу историју успостављања етичких правила кроз писане документе, односно кодексе новинара, иако је доста каснила за развијеним земљама света. Значај етичких кодекса произилази из великог утицаја који медији имају у друштву и одговорности коју носе за јавну реч. Последице, самим тим, до којих јавна гласила могу довести извештавањем могу бити изузетно штетне по демократију, слободу медија и права на информисање грађана. Први такав кодекс на овим просторима усвојен је још 1965. године, али у стручној, академској и интернет литератури није могуће једноставно пронаћи све кодексе новинара кроз историју, па самим тим ни доносити закључке колико су нека правила дубоко утемељена у новинарско друштво, а која су новијег доба, нити анализирати садржај медија кроз историју по питању етичности. Циљ овог рада био је да пронађе и прикупи архивску грађу из ове области, систематизује све документе, те ће у даљем тексту

* Имејл адреса: bojan.cvejic@fzs.edu.rs; ORCID: 0009-0006-2869-0391.

анализом бити представљен развој медијске етике кроз историју новинарских кодекса.

Кључне речи: етика, медији, кодекс, кодекс новинара, историја, новинарство

УВОД: ЕТИКА И МЕДИЈИ

„Новинарство које није етично тешко да уопште завређује да носи то име” (Nikšić i Davičo 2004, 7), написао је новинар Стеван Никшић пре 20 година у уводнику зборника „Етика новинарства”. Од када постоји новинарство водиле су се кроз историју полемике о моралу, односно етичности медијских професионалаца и садржаја који објављују у јавним гласилима. Кроз медијску и историјску литературу, чини се да се ова тема највише покретала у другој половини 19. века, што је почетком наредног века довело до појаве првих писаних професионалних и етичких стандарда у виду кодекса новинара.

Теоретичар медија и медијске етике Стефен Вард (*Stephen Ward*) дефинисао је етику медија као „анализу и примену етичких принципа који су релевантни за одређену област друштва – праксу информативних медија” (Ward 2011, 54), додавши да она проучава принципе који за циљ имају одговорно понашање новинара и регулишу њихов однос с другим грађанима.

Док поједини сматрају да је медијска етика „друго име за правила игре” (Nikšić i Davičo 2004, 10), други процењују да у новинарству не могу постојати прецизно утврђена правила или упутства за новинаре, али да се „сасвим јасно зна шта је дозвољено, а шта није” (Kreĳg 2010, 299). Да етика медија није математика оцењују и истраживачи Дејвид Боејнк и Сандра Борден (*David Boeyink, Sandra Borden*) који додају да би „одабир најбољег одговора на етички проблем био донекле као одабир укуса у продавници сладоледа” (Boeyink and Borden 2010, 6).

Имајући у виду утицај медија у друштву, велику одговорност за јавну реч и контролну улогу у држави, медијска етика је неодвојиви део јавног интереса који је „постојано трајан, али врло сложен циљ новинарства” (Kreĳg 2010, 344). С тим у вези, медији и новинарство описују се као кључна претпоставка демократије, јер је њихов

задатак да „ослушкују и посматрају и обављају функцију релеја и комуникације” (Bal 1997, 134).

РАЗВОЈ КОДЕКСА НОВИНАРА У СВЕТУ

„Повеља француских новинара” из 1918. године сматра се „најстаријим кодексом новинара на свету” (Korní 1999, 20), а у наредним годинама и друге земље придружују се овом тренду. У САД је први кодекс усвојен 1923. године, а у другој и трећој деценији 20. века сличне документе добијају у Европи најпре скандинавске земље, као што су Шведска, Финска и Норвешка. Упоредо са кодексима, у истим земљама формирају се судови части или савети за штампу. Први кодекси били су засновани на универзалним вредностима и општим начелима која су се тичала тачности информисања, непристрасности и одговорности.

Широм света новинарски кодекси постају распрострањени после Другог светског рата. Овај сукоб глобалних размера довео је до интензивнијег дијалога и полемике о етици у новинарству, имајући у виду велики утицај политике и пропаганде током рата, јер је „у ратном новинарству доминирало мишљење по којем је дозвољено све што наноси штету непријатељу, док је ефекат важнији од истине” (Bjelica i Jevtović 2006, 175). После рата, на иницијативу Уједињених нација израђен је међународни кодекс новинарске етике који тада није усвојен, већ је сличан документ донет тек 1952. године. Такође, у том периоду, тачније 1954. године и Међународна федерација новинара је усвојила „Декларацију о начелима понашања новинара”.

О подељеним схватањима о нужности и значају етичких кодекса новинара писао је теоретичар Луис Алвин Деј (*Louis Alvin Day*) који је оценио да су заговорници писаних правила за медије говорили да је то „једини начин да се избегне препуштање моралног суда појединачним тумачењима” (Alvin Dej 2004, 67), а да су, с друге стране, противници сматрали кодексе „обликом аутоцензуре, одустајањем од независности и аутономије” (Alvin Dej 2004, 67).

Етика новинарства се у савременом добу надовезује на залагање поштовања вредности основних људских права и на међународне и националне законе и прописе из те области. Међу њима се нарочито истичу правило приватности, претпоставка невиности, заштита малолетника. До данашњег дана, заједничка карактеристика већине кодекса у свету јесте да они нису правно обавезујући. Међутим, то

не значи да су они „правно неважни” (Vodinelić 2012, 82), имајући у виду да се разматрају у правној пракси, односно да се судови служе њима у свом раду. Санкције које предвиђају кодекси новинара свODE се углавном на моралне осуде – јавна опомена или указивање на прекршај новинарске етике. Ту санкцију обавезан је да јавно објави медиј чији новинар је начинио прекршај, а „смисао ове санкције је да се јавно призна погрешно чињење и да се на одређени начин упуту извинење или пружи задовољење оштећеној страни” (Radojković 2004, 66).

То је и један од разлога зашто су многи велики светски медији почели да доносе сопствене, интерне кодексе о понашању запослених и уредничке смернице које представљају допуну националним, општим стандардима етичности у новинарству. Поента оваквих интерних докумената је да је сваки новозапослени новинар „дужан да се упозна с овим документом, да потписом потврди да га је примио к знању, и да га у свом раду поштује, односно, да сноси санкције уколико га крши” (Radojković 2004, 57). Теоретичари и истраживачи медија у својим радовима често истичу да оваква врста етичких кодекса има много већу снагу и ефекте пошто предвиђа и конкретне санкције према медијским упосленицима који не поштују етичка правила. Самим тим, они могу допринети „општем унапређивању професије од неког громогласно промовисаног документа на националном нивоу” (Vojnović 2004, 189–190).

ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА И МЕТОДОЛОГИЈА

Предмет овог рада је анализа садржаја свих кодекса новинара који су били важећи у Србији кроз историју, односно докумената која су усвојила новинарска удружења с циљем унапређења и заштите етичких и професионалних норми. Имајући у виду да текстови таквих докумената нису објављени на једном месту, нити појединачно лако доступни, истраживање је базирано првенствено на прикупљању архивске грађе из више различитих извора. Резултати рада биће представљени помоћу квалитативне анализе садржаја и упоредном методом како би се информације о развоју медијске етике и њених писаних правила систематизовале и представио развој етичких норми у новинарству кроз историју, а што може представљати допринос академским студијама новинарства, медијске етике и историје новинарства и даљем изучавању ове области.

ИСТОРИЈА КОДЕКСА У СРБИЈИ

Прво удружење новинара Србије основано је 1881. године, под називом „Српско новинарско друштво”. Циљеви тог удружења, формулисани у оснивачком статуту, сматрају се претечом етичких и професионалних смерница на овим просторима, барем како сматрају новинари ветерани. У члану 1 тог документа истиче се да се српски новинари удружују у намери да „обезбриже и унапреде српску публицистику путем и средствима која нађу за најудеснија, да се узајамно потпомажу у случају потребе, и да заштите углед и интересе публицистике, састављајући поротни суд ради части над сваким својим чланом, који би на зло употребљавајући јавну реч, компромитовао слободу штампе у Србији” (Bjelica 1988, 18).

Од тада па наредних неколико деценија новинари с ових простора етичке дилеме и професионалне стандарде решавали су кроз правила која су успостављана у оквиру самог удружења, а која су се мењала кроз године.

Осим тих правила, која су усвајана на годишњим скупштинама удружења, интересантно је издвојити и документ из 1895. године, који је објављен у листу Видело, а који такође представља основе каснијих писаних професионалних стандарда, али и увид у то с каквим изазовима су се српски новинари сусретали у то време. Документ под називом „Проглас о задацима Новинарског удружења” настао је као одговор на замерке у јавности, односно да су „политичке дискусије у новинама неозбиљне, да је тон некоректан, да нема начелних разговора и тако даље” (Srpsko novinarsko udruženje 1895).

У том прогласу се наводило, између осталог: „Српска штампа има да ради у два правца. Прво је дужна да буде озбиљна, строга и поуздана контрола свију јавних послова у држави, у општини, у суду, школи; савестан бранилац строге уставности и законитости и у опште објективна процена свега што је скупљено под појам унутрашње политике. После тога долази друга обавеза, да с поља носи заставу српске народне мисли и да буде заступник народних претенција пред Европом” (Srpsko novinarsko udruženje 1895).

У закључку овог документа могу се уочити и претече формулисања правила приватности, јер се истиче да ће се „у питањима моралним новине држати најозбиљније и нигде неће задирати у светиње домове и породичне” (Srpsko novinarsko udruženje 1895).

Већ 1906. године Српско новинарско удружење у својим новим правилима предвиђа санкције за чланове који их се не придржавају, те се напомиње да се може искључити сваки члан „који нарушава углед новинарства, који би био осуђен државним судовима због злочинства у опште, или због преступа из користољубља; који учини ма шта, што се не слаже са појмом о части и моралу” (Srpsko novinarsko udruženje 1906).

Први кодекс који помиње Савез новинара Југославије, како се касније звало новинарско удружење, јесте Међународни кодекс части за особље штампе и информација који је усвојила Организација уједињених нација 1952. године. У овом кодексу се клевета, намерно нападање, оптужбе без доказа, као и плагијат дефинишу као „озбиљни професионални преступи” (Savez novinara Jugoslavije 1971, 255). Даље се формулише и да треба опрезно поступати са гласинама и непровереним вестима, као и да се мора поштовати правило приватности особа о којима се пише, осим уколико то није у јавном интересу.

Убрзо затим, а пре првог формалног кодекса, Савез новинара Југославије 1954. године усваја документ који је назван „Моралне обавезе новинара”. У њему се наводи: „Новинар служи истини. Новинар ради по својој савести и с дубоким осећањем одговорности, не допуштајући себи да послужи уношењу и одржавању у јавности ма чега лажног, измишљеног и непровереног. Новинар ће ове обавезе испуњавати само ако је свестан свога односа и дужности према друштвеној заједници, ако је увек руковођен социјалистичком свешћу коју јача своје стално политичко изграђивање...” (Savez novinara Jugoslavije 1971, 314).

Први Кодекс југословенског новинарства донет је тек 1965. године, за чије су састављање послужили постојећи инострани кодекси, и то 20 националних и три међународна. Усвојен је на конгресу југословенских новинара у Мостару (Majstorović, Ivanuš i Vilović 2022, 106).

Имајући у виду да је то било доба комунизма, на самом почетку текста се наводи да је „новинар друштвено-политички радник који у својој професионалној делатности јавно, писменом и усменом речи, карикатуром, фотографијом и филмом, учествује у изградњи и развоју социјалистичког друштва и бори се за пуно остварење самоуправних права радног човека и за хумане односе међу људима” (Savez novinara Jugoslavije 1971, 560).

У првом кодексу у историји на домаћем поднебљу истичу се и начело равноправности свих људи, спречавање дезинформисања јавности, одредба о необјављивању погрешних или недовољно проверених вести, поштовање човекове личности и достојанства, као и да су плагијат, прикривено оглашавање, хонорарни и други послови који могу довести новинаре у сукоб интереса неспојиви са новинарством (Savez novinara Jugoslavije 1971).

У то време теоретичари медија оцењују да Југославија има „снажне партијске и националне оријентисане медије засноване на власништву и управљању од стране друштва” (Jones 1980, 36), те да постоји значајан степен радничке контроле и снажно учешће публике, што се примећује и из самог текста првог кодекса.

Четири године касније први новинарски кодекс у Југославији је допуњен, а једна од најзначајнијих измена било је детаљније формулисање правила поштовања приватности у медијима. У овом документу из 1969. године се наводи обавеза да се поштује приватни живот појединаца о којима се пише и да није дозвољено износити такве податке у јавност без њихове сагласности. Једна од одредби која је тада додата, а која је на снази и данас у нешто другачијој форми, гласи: „Новинар свесно избегава јавну идентификацију лица навођењем имена, иницијала, фотографијом или филмом, кад год то није битно за информацију или када то налаже обазривост” (Savez novinara Jugoslavije 1969, 3–4), на шта се надовезује и правило о забрани дискриминације које каже да „новинар у насловима или на други начин не наглашава расу, националност, професију и религиозна убеђења особа о којима пише, а посебно ухапшених, оптужених или осуђених лица, уколико то није изузетно битно за случај о којем обавештава” (Savez novinara Jugoslavije 1969, 3–4).

Друге измене Кодекса које су усвојене 1973. године укључују нове вредности као што су марксизам, лењинизам, политика несврстаности, јединство Југославије, мир, независност и једнакост у међународним односима, без значајних измена о етичким и професионалним стандардима самог извештавања (Savez novinara Jugoslavije 1973). Новинар се и даље сматра друштвено-политичким радником, са наглашеном „свесном посвећеношћу идејама марксизма и лењинизма” (Poler Kovačić 2022). Како је оценила теоретичарка медија Мелита Полер Ковачић, „слобода је стога призната, али у границама афирмисања социјализма заснованог на самоуправљању” (Poler Kovačić 2022).

Једина приметна разлика у кодексу који је усвојен 1982. године јесу прецизније смернице које регулишу забрану прикривеног оглашавања у медијима. Иако је до тада важило, односно било прописано да није дозвољено сакупљање или посредовање у сакупљању огласа и новинарских текстова који су таквог карактера, у новој верзији новинарског кодекса било је истакнуто да је „недопустив аквизитерски рад или бављење рекламном-пропагандним пословима који могу довести у питање објективност информирања”, као и да „економска пропаганда мора бити видљиво одвојена од политичко-информативних написа” (Savez novinara Jugoslavije 1982, 136–140).

Осамдесете године, међутим, довеле су до бурних расправа о етици у новинарству на простору тадашње Југославије. Аутори Михаило Бјелица и Зоран Јевтовић оценили су да је тих година новинарство задесила криза „тежа од цензуре и репресије” (Bjelica i Jevtović 2006, 412), назвавши је „ерозијом морала”. Они су у свом делу *Историја новинарства* навели да је објављивање „неистинитих и непроверених информација, клеветање и блаћење личности, ширење верске и националне мржње путем медија – постало стање које толеришу институције политичког система” (Bjelica i Jevtović 2006, 412).

Као последица те расправе донет је нови кодекс 1988. године који је оцењен као „компромис различитих концепција” (Bjelica i Jevtović 2006, 413), односно представника политичких структура и новинара, те њиме нико није био задовољан. Овај документ престаје да дефинише новинара као друштвено-политичког радника, али и изоставља вредности марксизма и лењинизма. У њему су наведене и детаљније смернице о медијском извештавању, сем оних генералних, па се тако детаљније прецизирају права и обавезе новинара, међу којима су дужност да се истинито информише јавност, заштита правила приватности, појам ауторских права. Први пут се директно формулише и правило претпоставке невиности и прецизира: „Кад извештава из области правосуђа, води рачуна да су сви људи пред законом једнаки и да нико не може бити проглашен кривим док није правоснажно осуђен” (Savez novinara Jugoslavije 1988, 2).

Под „општим начелима” у овом документу се наводи да се „у обављању професионалних задатака новинар залаже за истину, слободу и демократију, за правну државу, њен интегритет и уставно уређење Југославије, поштује достојанство и право грађана, као и равноправност људи пред законом” (Savez novinara Jugoslavije 1988,

2). Полер Ковачић је у својим радовима оценила да се тек у овом кодексу појавила „функција медија као ‘чуvara’” (Poler Kovačić 2022).

Нови текст кодекса објављен је две године касније, на који се политичке структуре први пут нису буниле. Како је оцењено, „не зато што им се свиђао, већ што им више није био важан” (Bjelica i Jevtović 2006, 415), имајући у виду да се називао рат на простору Југославије па новинарски кодекс више није ни помињан.

Пажњу струке привукао је текст кодекса Савеза новинара Југославије из 1998. године, донет осам дана након усвајања рестриктивног Закона о јавном информисању, који се незванично називао и „законом о цензури”. На самом почетку овог издања кодекса, у оквиру тачке „Права и дужности” писало је: „У обављању свог посла новинар се придржава законских одредаба и за свој рад сноси одговорност пред законом и професионалном организацијом” (Vojnović 2004, 177). У овом документу, иначе, први пут се појављује и смерница о забрани примања поклона и мита (Независно удружење новинара Србије 1999, 94).

После петооктобарских промена у држави, 2001. године Удружење новинара Србије усвојило је нови кодекс који је у својој првој тачки предвиђао да је „најсветија обавеза новинара поштовање истине” (Nedeljković 2009, 420). Он је заступао вредности које су универзалне до данас као што су те да новинари приликом рада на причама морају имати обе стране, да су дужни да назначе извор информација, негују културу и етику јавне речи, поштују људско достојанство, претпоставку невиности, право на приватност, да не смеју објављивати прикривене рекламе... Истим документом оцењено је да су с новинарством неспојиви сензационализам, дискриминација, објављивање неоснованих оптужби, клевета, гласина, злоупотреба емоција саговорника, али и „услужност према центрима политичке власти и финансијске моћи” (Nedeljković 2009, 421).

По распаду дотадашње Југославије, у Србији је паралелно постојао и Кодекс који су признавали чланови Независног удружења новинара Србије (НУНС) које је основано издавањем дела чланства из Удружења новинара Србије и донело свој кодекс 1994. године. У том документу није било специфичних одредби у односу на дотадашње општеважеће стандарде у свету, али је други кодекс новог удружења из 2003. године био карактеристичан по одредби о извештавању о опозицији: „Новинари ће инсистирати да информисање о активности опозиционих организација, група и појединаца буде адекватно

снази њихових аргумената и величини њиховог утицаја у друштву. Прећуткивање опозиционе активности поводом владиних акција сматраће се повредом Кодекса” (Nikšić i Davičo 2004, 25).

Донедавно важећи Кодекс новинара Србије усагласила су и усвојила 2006. године оба новинарска удружења, Удружење новинара Србије (УНС) и Независно удружење новинара Србије (НУНС), као етички стандард професионалног поступања новинара. Већина новинарских кодекса у свету се често преклапа са домаћим законима и међународним прописима, па се тако и у Кодексу новинара Србије поједине одредбе ослањају на Закон о јавном информисању и медијима, Устав Србије, Законик о кривичном поступку и Закон о заштити података о личности који јамче поштовање правила приватности, са посебним нагласком на заштити малолетника, али и правило претпоставке невиности.

Иако је кодекс током година био ажуриран неколико пута, два највећа новинарска удружења у Србији су крајем 2024. године усвојила нови текст етичких смерница које по први пут изричито забрањују извештавање са сахрана и о самоубиствима, осим у изузетним случајевима када постоји јавни интерес, као и забрану сензационалистичких наслова. Такође, први пут је у кодекс уврштен и појам „право на заборав”, који подразумева да „могу уклонити име и податке о личности с онлајн медија на захтев особе чија су права повређена, под условом да објављивање тих података није у јавном интересу или не претеже над заштитом приватности” (Savet za štampu 2024b).

У складу с новим изазовима у медијима до којих је довео развој технологија, кодекс из 2024. уводи доста новина, међу којима су препоруке за модерирања коментара читалаца у онлајн медијима, коришћење друштвених мрежа као извора информација, али и употребу вештачке интелигенције у креирању медијског садржаја. Први пут се истиче и да медији треба да користе родно осетљив језик.

КОДЕКСИ У ОНЛАЈН СФЕРИ

Све бржи развој нових технологија и појава друштвених мрежа у последње две деценије променили су значајно систем рада медија, а самим тим пред медијске редакције и новинаре ставили су нове изазове с којима треба да се суоче. Промениле су се технике прикупљања информација услед развоја интернета, брзина је постала

императив који је са собом донео и одређене циљеве („таргете”) у продукцији медијског садржаја и домету истог ка публици, друштвене мреже постале су нове платформе за пласирање вести, а све то је довело до бројних и нових етичких дилема новинара. Међу њима су свакако и провера извора с интернета и руковање приватним подацима, који нису нови изазови, али се „начин на који се ти изазови јављају променио” (Stevens and Fuller 2017, 121).

Основе новинарства и технике рада суштински се нису промениле, али се проблеми и свакодневни изазови новинара у доба интернета у мноме разликују од рада у традиционалним медијима. Теоретичари и истраживачи медија и представници праксе сагласни су зато да „нови медији захтевају нову етику” (Díaz-Campo and Segado-Boj 2015, 3) или да се макар постојећи стандарди прилагоде модерном добу.

Улога, утицај и одговорност медија у друштву и демократским процесима су масовном доступношћу информација на интернету добили још више на значају, посебно имајући у виду велики и константан проток дезинформација. У складу с тим, за новинарство као професију и медије као друштвену институцију етички и професионални стандарди постају још важнији, „као оквир за утврђивање модела новинарства који преферира поверење и одговорност у интересима изградње смислено ангажованих односа с публиком” (Ireton i Posetti 2021, 22).

Већина новинарских кодекса, што националних тако и оних интерних у редакцијама, прилагођава се и допуњава у складу с новим случајевима етичких и професионалних дилема, које изискују све чешће редиговање таквих докумената.

У Србији су 2016. године усвојене Смернице за примену Кодекса новинара у онлајн окружењу, које су својеврсна допуна основном документу кодекса, а које су последњи пут ажуриране 2021. године. У овим смерницама које је припремио Савет за штампу регулишу се поједина нова питања која се не помињу у самом Кодексу или су постојеће одредбе истог прилагођене новим условима.

Овим допунама регулише се накнадна измена, повлачење и измена времена објављивања садржаја на онлајн платформама, као и начини објављивања исправке и захтева за одговор на информацију. Посебна пажња посвећена је и кориснички створеном садржају, односно коментарима публике на порталима и њиховим званичним налозима на друштвеним мрежама, за које се наводи да спадају под одговорност сваког медија и да их је неопходно модерирати.

Бројна друга питања обухваћена су Смерницама Савета за штампу, међу којима су и провера података на интернету, правило приватности, обавеза сагласности за преношење садржаја с друштвених мрежа, начин преношења и цитирања других медија и коришћење уметнутих („ембедованих“) садржаја (Savet za štampu, 2021). Питање ауторских права у данашње време истиче се као једно од важнијих етичких питања, имајући у виду да „од око 140 инфосајтова у Србији, више од половине не производи свој програм већ узима текстове са туђих сајтова без дозволе, провере и потписа аутора” (Milenković 2023, 163).

Један од алата нових технологија који је последњих неколико година додатно „пореметио” рад новинара и који је довео до великих полемика у вези с етичким аспектима јесте и генеративна вештачка интелигенција, која има могућност да продукује текстове, фотографије и видео записе, које је тешко разликовати од оних које је написао или направио човек. Новинари и медији у свету све чешће користе ове алате вештачке интелигенције у свакодневном раду, што је изазвало забринутост медијских стручњака по питању очувања кредибилитета новинарске професије.

Међународне и новинарске организације увелико припремају смернице за употребу оваквих алата у медијима, кроз посебне документе или допуном националних и интерних кодекса новинара. Оно у чему се сви слажу јесте да се морају поштовати сви професионални и етички стандарди новинарства.

Међународна организација „Репортери без граница” објавила је тако у новембру 2023. препоруке за регулисање ове области, према којима су медији одговорни за сваки садржај који објављују, као и да свака употреба вештачке интелигенције мора бити јасно назначена у садржајима, то јест да се обезбеди јасно разликовање садржаја који настаје или је измењен уз помоћ нових технологија (Reporters without borders 2023).

Савет за штампу у Србији је у последњим изменама Смерница за примену Кодекса новинара у онлајн окружењу 2021. регулисао донекле ову област, пре него што су оне уврштене у Кодекс 2024. године. У препорукама се истиче да медији могу користити вештачку интелигенцију у процесу креирања медијских садржаја, „под условом да је користе одговорно и сразмерно, те да приликом коришћења вештачке интелигенције поштују принципе заштите података о личности, информационе безбедности и недискриминације” (Savet

за штампу 2021), али и да је неопходно транспарентно назначити када се користи неки од алата вештачке интелигенције приликом креирања садржаја.

Као и у препорукама Репортера без граница, у смерницама Савета за штампу се наглашава да медијски садржај креиран употребом вештачке интелигенције „потпада под уредничку одговорност медија и не ослобађа новинара и уредника обавезе поштовања било ког правила прописаног Кодексом” (Savet za štampu 2021), а нарочито га не ослобађа обавезе дужне новинарске пажње. Ове препоруке нашле су се потом и у основном тексту Кодекса новинара Србије, који је усвојен у децембру 2024. године.

САМОРЕГУЛАЦИЈА

У већини европских земаља одговорношћу новинара и поштовањем етичких норми баве се савети за штампу, односно саморегулаторна тела струке. Такође и „синдикати новинара су свуда показивали велики интерес за медијску етику, састављали кодексе или покретали савете за штампу“ (Bertran 2007, 17). Бројни савети за штампу настали су још почетком 20. века, истовремено с првим кодексима новинарима, о чему је било речи у првом делу овог рада.

Ова тела имају задатак да регулишу или надгледају понашање медија и примењују неопходне превентивне и казнене мере. Реч је о невладиним институцијама чија је функција да „посредују између медија и јавности” (Vojnović 2004, 191). Поједини аутори оцењују да оваква саморегулаторна тела пружају „добар јавни имиџ индустрији, помажући да се потрошачи увере да индустрија чини све што је могуће како би подигла или одржала стандарде” (Forst 2011, 214).

Савет за штампу у Србији основала су медијска удружења Независно удружење новинара Србије, Удружење новинара Србије, Асоцијација медија, Независно друштво новинара Војводине и Локал прес крајем 2009. године. Основан је да би пратио поштовање Кодекса новинара Србије у писаним медијима и решавао жалбе на медијске садржаје. Према Статуту, у надлежности овог тела је и „посредовање између оштећених појединаца, односно институција, и редакција, као и изношење јавних опомена за кршење етичких стандарда утврђених Кодексом новинара Србије” (Savet za štampu 2023). Надлежност Савета прихвата већина релевантних и утицајних гласила у Србији што је тренутно, према подацима са званичног

сајта овог саморегулаторног тела, укупно 153 медија и то 12 дневних новина, 30 магазина, 43 локална гласила, две новинске агенције, као и 66 интернет портала.

Савет за штампу реагује на основу жалби или представки на медијске садржаје о чему одлучује Комисија за жалбе, коју осим представника удружења оснивача чине и представници цивилног друштва. Одлуке које доноси Комисија за жалбе односе се само на писане медије који признају надлежност овог тела, а уколико се одлучи да је одређено гласило прекршило неко од етичких правила дужно је да то и објави на својим странама. То представља и једину казнену меру, у облику јавне опомене или упозорења.

Ово саморегулаторно тело последњих неколико година спроводи и шестомесечни мониторинг поштовања Кодекса новинара Србије у дневним листовима са националном покривеношћу, што представља једине званичне податке о етичности медија у земљи и ради се само за дневну штампу. Према њиховом последњем истраживању, које је обухватило девет дневних новина (*Ало, Блиц, Данас, Вечерње новости, Информер, Курир, Политика, Нова и Српски телеграф*) у периоду од 1. јула до 31. децембра 2023. године, забележени су прекршаји кодекса у 4.141 тексту, и то најчешће оним о домаћим политичким темама, кривичним делима и естрадним темама (Savet za štampu 2024a).

Највише је забележено прекршаја (1.629) поглавља 4 Кодекса новинара Србије који се односи на одговорност новинара, а следи поглавље које се базира на истинитости извештавања са 1.624 прекршаја.

ЗАКЉУЧАК

Новинарство и етика представљају нераздвојне појмове о чему се расправља од када постоји новинарство, али се формализује кроз правила односно етичке кодексе новинара знатно касније. Први кодекси настају тек почетком 20. века, а ширу распрострањеност добијају после Другог светског рата, током којег је велики број медија у свету био подложен политичком утицају и пропаганди.

Етички принципи могу се увек тумачити разнолико и нису нити могу бити јасно утврђени као правила. Међутим, на основу праксе, а вероватно и грешака и штетних утицаја који су се дешавали током историје новинарства, настали су кодекси новинара као писана

правила етичких и професионалних стандарда који су универзални и опште прихваћени.

Кодекси нигде у свету нису правно обавезујући нити подразумевају санкције за кршење истих, али представљају смернице којих би новинари требало да се придржавају или полемишу о њима. Много већу снагу од општих и националних етичких кодекса новинара имају интерни правилници одређених редакција, који представљају на неки начин анексе уговора о раду с новинарима, па самим тим постоје и јасно одређене санкције за непоштовање правила редакције. У том контексту, многи теоретичари медија сматрају да кодекси самих редакција имају много већу моћ и могу више да допринесу побољшању професионалности и етичности новинарства.

У складу с модерним добом, кодекси и смернице се прилагођавају и мењају што је посебно постало уочљиво у последње време с развојем нових технологија, које се све брже и више напредују и пред медије свакодневно стављају нове изазове у свакодневном раду, али и по питању етичких дилема.

Србија је у смислу формалног регулисања етичких смерница доста каскала за развијеним земљама света, пошто је први кодекс новинара усвојен тек 1965. године. Међутим, етичке дилеме и полемике постојале су много пре тога. Новинарско удружење на овим просторима је у оквиру правила за своје чланове давало опште смернице, за чије непоштовање је претила „казна” искључења из чланства. Правила и стандарди су временом мењани, а први кодекси новинарства дочекани су у доба комунизма и дефинисали су новинаре као друштвено-политичке раднике.

Србија данас има Кодекс новинара Србије која су прихватила два највећа новинарска удружења – Удружење новинара Србије и Независно удружење новинара Србије и који у својој основи поштује универзална начела професионалности и етичности у медијима. Ипак, делује да су сва писана правила у кодексима била „мртво слово на папиру” пошто није постојало тело које ће се бавити поштовањем истих. У Србији је Савет за штампу као саморегулаторно тело основан тек 2009. године и према њиховим истраживањима, домаћи медији и даље масовно крше све професионалне и етичке принципе. Иако велики број медија званично прихвата надлежност овог тела, у пракси се не види да иста та гласила дословно поштују вредности које ова институција заступа.

Србија сад већ, може се рећи, има дуго историју регулисања професионалних и етичких стандарда новинарства, али се не примећује да су их медији и некада и сада поштовали или радили на унапређивању квалитета новинарства. Потребно је, изгледа, још доста времена да би се стандарди новинарства у овој земљи подигли на ниво који ова професија захтева и од које се очекује у сваком демократски развијеном друштву.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Alvin Dej, Luis. 2004. *Etika u medijima – primeri i kontraverze*. Beograd: Medija centar.
- Bal, Fransis. 1997. *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Bertran, Klod-Žan. 2007. *Sistemi medijske odgovornosti*. Beograd: OEBS.
- Bjelica, Mihailo. 1988. *Hronika Srpskog novinarskog udruženja 1881–1941*. Beograd: Udruženje novinara Srbije i Jugoslovenski institut za novinarstvo.
- Bjelica, Mihailo, i Zoran Jevtović. 2006. *Istorija novinarstva*. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
- Boeyink, David, and Sandra Borden. 2010. *Making Hard Choices in Journalism Ethics*. New York, London: Routledge.
- Diaz-Campo, Jesus, and Francisco Segado-Boj. 2015. "Journalism ethics in a digital environment: How journalistic codes of ethics have been adapted to the Internet and ICTs in countries around the world." *Telematics and Informatics* 32 (4): 735–744. DOI: 10.1016/j.tele.2015.03.004.
- Forst, Chris. 2011. *Journalism, ethics and regulation*. New York: Routledge.
- Ireton, Cherilyn, i Julie Posetti. 2021. *Novinarstvo, „lažne vijesti” i dezinformacije*. Podgorica: UNESCO i Institut za medije Crne Gore.
- Jones, Clement. 1980. *Mass Media Codes of Ethics and Councils: A comparative international study on professional standards*. Paris: UNESCO.
- Korni, Daniel. 1999. *Etika informisanja*. Beograd: Clio.
- Krejb, Ričard. 2010. *Onlajn novinarstvo*. Beograd: Clio.
- Majstorović, Dunja, Željana Ivanuš, i Gordana Vilović. 2022. „Novinarska etika u Hrvatskoj: aspekti razvoja kodeksa, obrazovanja novinara

- i znanstveno-istraživačkog interesa za temu.” *Politička misao: časopis za politologiju* 59 (1): 100–127. DOI: 10.20901/pm.59.1.05.
- Milenković, Vesna. 2023. *Etika i kodeks novinarstva*. Beograd: Fakultet za sport.
- Nedeljković, Mile. 2009. *Hronika Udruženja novinara Srbije 1941–2006*. Beograd: Udruženje novinara Srbije i Službeni glasnik.
- Nezavisno udruženje novinara Srbije. 1999. *Etički kodeksi: za štampane i elektronske medije, Novinarski priručnik*. Beograd: NUNS.
- Nikšić, Stevan, i Ana Davičo. 2004. *Etika novinarstva – priručnik za profesionalne novinare*. Beograd: Centar za profesionalizaciju medija.
- Poler Kovačić, Melita. 2022. “Normative Role Orientations of Yugoslav Journalists: A Study of Journalism Ethics Codes in the SFRY.” *Prispevki za novejšo zgodovino* 62 (1): 64–81. DOI: 10.51663/pnz.62.1.3.
- Radojković, Miodrag. 2004. „Kodeksi profesionalne etike u novinarstvu.” U *Etika javne reči u medijima i politici*, ur. Zoran Vacić, 51–70. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Reporters without borders. 2023. “Paris chapter on AI and journalism.” *Reporters without borders*. Poslednji pristup 30. januar 2024. <https://rsf.org/sites/default/files/medias/file/2023/11/Paris%20charter%20on%20AI%20in%20Journalism.pdf>.
- Savet za štampu. 2021. „Smernice za primenu Kodeksa novinara Srbije u onlajn okruženju 2.0.” *Savet za štampu*. Poslednji pristup 30. novembar 2024. <https://savetzastampu.rs/lat/publikacije/smernice-za-primenu-kodeksa-novinara-srbije-u-onlajn-okruzenju-2-0/>.
- Savet za štampu. 2023. „Statut.” *Savet za štampu*. Poslednji pristup 10. novembar 2024. <https://savetzastampu.rs/dokumenta/statut/>.
- Savet za štampu. 2024a. „Izveštaj o monitoringu poštovanja Kodeksa novinara Srbije u dnevnim novinama u periodu od 1. jula 2023. do 31. decembra 2023. godine.” *Savet za štampu*. Poslednji pristup 2. mart 2024. <https://savetzastampu.rs/wp-content/uploads/2024/02/Izvestaj-monitoring-2023.pdf>.
- Savet za štampu. 2024b. „Kodeks novinara i novinarki Srbije.” *UNS*. Poslednji pristup 21. decembar 2024. <https://www.uns.org.rs/desk/UNS-news/167368/uns-usvojio-kodeks-novinara-i-novinarki-srbije.html>.

- Savez novinara Jugoslavije. 1969. „Kodeks jugoslovenskog novinarstva.” *Novinarstvo*, 5 (3–4): 180–182.
- Savez novinara Jugoslavije. 1971. *Srebrni jubilej – Savez novinara Jugoslavije 1945–1970*. Beograd: Savez novinara Jugoslavije.
- Savez novinara Jugoslavije. 1973. „Kodeks novinara Jugoslavije.” *Novinarstvo*, 9 (1–2): 98–102.
- Savez novinara Jugoslavije. 1982. „Kodeks novinara Jugoslavije.” *Novinarstvo*, 18 (3–4): 136–140.
- Savez novinara Jugoslavije. 1988. „Kodeks novinara Jugoslavije.” *Nаша štampa*, 37 (384–385): 2.
- Srpsko novinarsko udruženje. 1895. „Proglas o zadacima Novinarskog udruženja.” *Videlo*.
- Srpsko novinarsko udruženje. 1906. „Pravila Srpskog novinarskog udruženja.” *Samouprava*.
- Stevens, Jeremy, and Glen Fuller. 2017. “Journalistic challenges of the public and private: exploring professional and ethical norms.” *Australian Journalism Review*, 39 (1): 113–125.
- Vodinelić, Vladimir. 2012. „Novinarski kodeksi i pravo medija u Srbiji: Nedovoljno samodefinisanje.” *Pravni zapisi* 3 (1): 73–89. DOI: 10.5937/pravzap1201073V.
- Vojnović, Đura. 2004. „Oblici novinarske samoregulacije i odgovornosti.” U *Etika javne reči u medijima i politici*, ur. Zoran Vacić, 173–194. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Ward, Stephen. 2011. *Ethics and the Media. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bojan Cvejić*

Faculty of Sport, Union Nikola Tesla University, Belgrade

JOURNALISTS' ETHICAL CODES IN SERBIA THROUGHOUT HISTORY

Resume

Media in Serbia today massively violate ethical and professional standards prescribed by the Code of Journalists of Serbia, as evidenced by the annual monitoring conducted by the Press Council. Although it may not appear so at first glance, journalism in these regions has a long history of establishing ethical rules through written documents, i.e., journalists' codes, albeit with significant delays compared to developed countries. The first such code was adopted as early as 1965. However, it is not easy to find all the journalists' codes throughout history in professional, academic, or online literature, making it challenging to draw conclusions about which rules are deeply rooted in the journalistic community and which are more recent. It also complicates efforts to analyze media content throughout history in terms of ethics. The aim of this Paper was to identify and collect archival material in this field, systematize all the documents, and present the development of media ethics through the history of journalists' codes by analyzing their content in the subsequent text.

Keywords: ethics, media, code, journalists' code, history, journalism

* E-mail address: bojan.cvejic@fzs.edu.rs; ORCID: 0009-0006-2869-0391.

** Овај рад је примљен 21. децембра 2024. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. фебруара 2025. године.

УДК 341.24:502.14(497.11)''20''

DOI: 10.5937/pr83-56194

Прегледни рад

Политичка ревија

1/2025.

Vol. 83

стр. 253-275

Ненад Спасојевић*

Институт за политичке студије, Београд

Ана Шабановић**

Архитектонски факултет, Универзитет у Београду

Лазар Филиповић***

Физички факултет, Универзитет у Београду

РАЗВОЈ СИСТЕМА ЈАВНИХ ЧЕСМИ НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА БЕОГРАДА КАО ОДГОВОР НА АДАПТАЦИЈУ НА ТОПЛОТНЕ ТАЛАСЕ****

Сажетак

У овом истраживању аутори испитују тренутно стање у урбаном подручју Београда када је покривеност територије јавним чесмама у питању. Ови објекти представљају веома користан начин да се одговори на потребе за ублажавањем изазова попут високих температура и топлотних таласа са којима се и грађани Београда све више сусрећу последњих година. На територији Београда према доступним подацима, постоји преко 200 јавних чесми које се снабдевају водом са градског водовода или је вода изворског порекла. Како се Београд све више „шири” кроз градњу нових објеката, али и растом броја становника, поставља се питање да ли у урбаном подручју града постоји довољан број јавних

* Имејл адреса: nenad.spasojevic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-8677-3834.

** Имејл адреса: ana.sabanovic@arh.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-3711-0567.

*** Имејл адреса: lazar.filipovic@ff.bg.ac.rs; ORCID: 0009-0000-8209-4351.

**** Рад је настао кроз истраживачку делатност у оквиру пројекта ClimatePicnic, који је спроводио Институт за метеорологију, а уз подршку European Climate Foundation.

чесми за грађане који желе да се освеже током топлих периода године. Методологија истраживања обухвата мапирање јавних чесми у урбаном подручју Београда и процену њихове пешачке доступности на удаљеностима од 10 минута (500 метара). Ови подаци се преклапају са климатским моделом високе резолуције, који приказује број дана са максималним температурама изнад 30°C, ради идентификације најугроженијих зона. Анализа затим укључује преклапање угрожених зона без пешачке удаљености од чесми са јавним површинама, као што су паркови, образовне и здравствене установе, како би се дефинисале потенцијалне локације за интервенције. На основу добијених резултата, предложена су решења која могу побољшати приступ пијаћој води у зонама најосетљивијим на високе температуре.

Кључне речи: јавне чесме, адаптација, топлотни таласи, климатске промене, Београд

УВОД

Климатске промене данас представљају један од највећих глобалних изазова са којим се суочава становништво. Главна одлика климатских промена јесте раст просечне глобалне температуре која је, у односу на преиндустријски период, порасла за око 1,5°C (Masson-Delmotte et al. 2019). Извештаји Међувладиног панела за климатске промене (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) све више наглашавају значај повезаности између климатских промена и урбаних средина, истичући да су градови истовремено међу најугроженијим и најугроженијим системима на климатске промене. Последњи извештај указује на то да урбанизована подручја бележе бржи пораст просечне годишње температуре, што доводи до значајнијих климатских и метеоролошких промена. Те промене додатно погоршавају загађење ваздуха и чине градове подложнијим чешћим топлотним таласима и повећаном стресу.

Ефекат урбаног острва топлоте, осим што смањује квалитет живота, носи озбиљне здравствене ризике (Heaviside, Macintyre, and Vardoulakis 2017; Tomlinson et al. 2011), посебно током летњих месеци,

а посебан ризик доноси боравак у отвореним јавним просторима где је ризик од топлотних таласа највећи (Hendel et al. 2020). Као најефикасније мере за ублажавање ових ефеката препознате су имплементација плаве и зелене инфраструктуре (Gunawardena, Wells, and Kershaw 2017), односно смањење површина под изграђеном структуром (Renard et al. 2019, 299). Међутим, с обзиром на то да је у густо изграђеним урбаним срединама примена ових решења често ограничена, истражују се алтернативни начини расхлађивања. Једна од таквих мера је обезбеђивање приступа пијаћој води у отвореним јавним просторима.

Ово истраживање има за циљ да анализира да ли Град Београд, као главни град и највећа урбана средина у Србији, са највећим бројем становника, поседује оптималан број и територијалну распоређеност јавних чесми у отвореним јавним просторима. Методологија за мерење пешачке доступности (500 метара) пијаће воде у отвореним јавним просторима заснива се на мапирању јавних чесми на подручју обухваћеним Генералним урбанистичким планом. Како би се идентификовале најугроженије зоне резултати се преклапају са картом просечног годишњег броја дана са максималном дневном температуром преко 30°C, након чега се трага за могућим подручјем интервенције кроз преклапање угрожене зоне са картом јавних површина као могућих подручја интервенције. На овај начин, истраживање идентификује најугроженија подручја и пружа препоруке доносиоцима одлука на нивоу Града Београда у погледу потенцијалних локација за постављање нових чесми.

ПУТ КА ОДРЖИВОЈ БУДУЋНОСТИ – ГЛОБАЛНИ И ЛОКАЛНИ ОДГОВОР НА КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ

Од средине 20. века широм света долази до развоја технологија, привреде, прекомерне експлоатације ресурса, али упоредо са тим и до интензивирања последица климатских промена. Оквирном Конвенцијом Уједињених нација о промени климе, овај глобални феномен дефинише се: „Климатске промене означавају промену климе која се директно или индиректно приписује људској активности која мења састав глобалне атмосфере и која је поред природне климатске варијабилности уочена у упоредивим временским периодима” (United Nations [UN], 1992).

Међувладин панел о климатским променама кроз извештаје од 1988. године, прати последице климатских промена. Сваким новим извештајем, могући сценарији изазвани климатских промена у будућности постају неповољнији (Trajković 2010, 30–31; Stanković i Toralović 2022). Иако „борба” са климатским променама као негативним глобалним феноменом траје деценијама, са Париским самитом (*The 2015 United Nations Climate Change Conference – COP 21*) из 2015. године започиње нова рунда. Поред подизања климатских промена високо на светске агенде, главна одлика овог самита огледала се у постављању нових оптимистичних циљева. То подразумева да се државе потписнице споразума обавезују да ће својим активностима до краја 2100. године обезбедити да раст просечне глобалне температуре буде испод 2°C наспрам преиндустријског времена (Falkner 2016, 1114). Усвајањем Париског климатског споразума (*The Paris Agreement*) поред планова о ограничавању раста глобалне температуре од великог значаја за успешност тог циља јесте спровођење вишеструког процеса адаптације. Климатске промене су постале реалност 21. века и неминовно утичу на свакодневни живот грађана, сходно томе споразум предвиђа неопходност различитих начина адаптације на промене које егзистирају са нама (United Nations Framework Convention on Climate Change [UNFCCC], 2015).

Република Србија је ратификовала Париски климатски споразум 2017. године и тиме се као и друге потписнице, обавезала на поштовање уговора и испуњавање договорених циљева (ZPSP 2017). У процесу усаглашавања Република Србија 2021. године усвојила је Закон о климатским променама, затим током 2023. године усвојена је Стратегија нискоугљеничног развоја Републике Србије за период од 2023. до 2030. године са пројекцијама до 2050. године, али и друге акте којима се подстиче смањење емисија гасова. Последњи у низу докумената који је усвојен јесте Програм прилагођавања на измењене климатске услове за период од 2023. до 2030. године (РРКУ 2023). Усвојени Програм са Акционим планом за период од 2024. до 2026. године, проистиче као део обавеза ратификацијом Париског споразума. У првом периоду обухвата системске измене и мере како би се у Србији припремили услови за спровођење процеса адаптације на промене (Vuković Vimić 2024).

ЈАВНЕ ЧЕСМЕ И АДАПТАЦИЈА НА ВИСОКЕ ДНЕВНЕ ТЕМПЕРАТУРЕ

Услед климатских промена, све чешћа појава у свету су топлотни таласи (*heat waves*). Ове појаве карактерише период екстремно топлог периода који је неубичајен за одређено подручје (Smith, Zaitchik, and Gohlke 2012, 812). Са њиховим све учесталијим понављањима пре свега у летњим периодима године што доводи до промена у комфору свакодневног живота и изложености великим ризицима по здравље грађана (Heaviside et al. 2017; Tomlinson 2011). Негативним деловањем климатских промена, посебно у урбаним срединама, појачавају се ефекти топлотних острва (*urban heat islands effect*). Са овим појавама долази до промене у свакодневном животу грађана у урбаним срединама. Увећање температуре услед овог ефекта доводи до далеко већег утицаја на степен смртности у урбаним срединама (Baccini, Kosatsky, and Biggeri 2013). Ризици од морталитета у будућности су још већи сходно потенцијално још екстремнијим ситуацијама које су могуће услед климатских промена (Vuković et al. 2018). Угрожавање здравља, али и безбедности грађана се јавља услед промена у температури која достиже максимум током дана, али и веома топлх ноћи, што доводи до смртности углавном старије популације, али и грађана који имају одређене здравствене проблеме (Heaviside et al. 2017, 298–299). Сходно томе неопходне су активности путем којих се грађанима омогућују начини да се олакша свакодневни живот у таквим ситуацијама.

Настанак овог ефекта повезан је са континуираном урбанизацијом што доводи до повећања топлотног стреса у урбаним срединама (Ward et al. 2016, 528). „Као узроци су препознати велика густина насељености, обликовање урбаног простора, људске активности и материјали од којих су градови изграђени, а овај ефекат се додатно интензивира у градовима са недостатком вегетације и водених површина” (Lee and Romero 2023). Додатно се препознаје да различити типови вегетације имају различиту ефективност, те је високо зеленило препознато као ефектније у односу на траву (McGlynn et al. 2017). Управо због оваквих ефеката, многи градови су увели индексе за израчунавање ефективности¹ природних елемената

¹ Примери градова у свету који су дефинисали индексе израчунавања ефективности: Берлин – Фактор површине биотопа (*Biotop Flächenfaktor*), Малме – Фактор зеленог простора (*Green Space Factor*), Сијетл – Фактор зеленог простора (*Green Space Factor*),

(зеленило и вода) у односу на изграђену структуру (Vartholomaïos et al. 2013; Ring, Damyanovic, and Reinwald 2021). Међутим, имплементација оваквих мера захтева просторне капацитете који се често врло ограничени у историјским и густо изграђеним урбаним зонама. Такође, имплементација ових мера захтева значајна економска улагања и дуг временски период. Стога је неопходно трагати за мањим интервенцијама, које ће привремено олакшати боравак у отвореном јавном простору града током високих температура (тргови, паркови, улице). Као краткорочне мере предлажу се склањање са директног сунца и често конзумирање воде (McKenzie 2017).

Правни оквир препознавања важности воде и јавних чесми

Пре него што се упустимо у представљање правног оквира за регулацију вода и јавних чесми представићемо историјски значај јавних чесми. Историјски значај јавних чесми за снабдевањем водом становништва препознат је код многих народа у далекој прошлости. Довлачење воде са извора и река системима аквадуката обезбеђивали су неопходни ресурс. То показују и археолошка открића на Криту где је Минојска цивилизација развијала читаве системе водоснабдевања, а између осталог и чесме и фонтане у самом граду (Angelakis 2015, 201). Јавне чесме данас имају исту улогу, а посебно током високих температура, јер пружају могућност свим грађанима да се на јавним просторима освеже. Са променама климе расте и потреба за доступношћу воде на јавним површинама у бројним градовима. Научна истраживања сугеришу њихов значај и као алтернативе за прекомерну употребу флаширане воде, а поред тога, коришћењем воде са јавних чесми смањују се и трошкови грађана (Rosalie Hale 2019, 37–39). Од 2018. године у Лондону је реализован пројекат којим је етапно постављено 100 нових јавних чесми широм града. Идеја са овим пројектом јесте смањење куповине флаширане воде, као и пружање веће могућности грађанима да на јавним просторима узимају воду и на тај начин утичу на животну средину (Smithers 2019).

У последњим деценијама термин безбедност воде (*water security*) све више добија на значају. Биолог Сваминатан (*Mankombu*

Swaminathan) под овим термином подразумева „доступност воде у одговарајућој количини и квалитету и трајност да се задовоље домаће, пољопривредне, индустријске и потребе екосистема” (Swaminathan 2001, 43). Током 20. века уочено је да ће у будућности све израженији бити проблеми са доступношћу пијаће воде, а посебно услед климатских промена. Уједињене нације су прво кроз Миленијумску декларацију, а потом и путем Агенда 2030 утицале на решавање и овог проблема широм света. Агенда 2030 има посебан Циљ 6 – Чиста вода и санитарни услови (*Goal 6: Clean water and sanitation*), којим се између осталог предвиђа да до краја 2030. године омогући праведан приступ пијаћој води широм планете. Поред тога се предвиђа и побољшање квалитета воде и смањења њене загађености (Stojanović i Spasojević 2022, 13–14). Циљ 6 се састоји од осам подциљева међу којима су претходно поменута безбедна и приступачна вода, али и услуге санитације и хигијене, вршење третмана и поновно коришћење отпадних вода, повећање ефикасности у коришћењу воде и други. Иако подаци показују раст броја људи на глобалном нивоу који је у периоду од 2015. до 2020. године добио приступ води за пиће, и даље забрињавају подаци да око две милијарде људи нема континуирану доступност воде за пиће (Agora and Mishra 2022, 271).

Европска унија један је од највећих заговорника и предводника решавања климатских промена. Њене високе амбиције огледају се кроз Европски зелени договор (*European Green Deal*), којим се поставља циљ да до средине овог века Европа буде климатски неутрална и енергетски у потпуности фокусирана на обновљиве изворе (*European Green Deal 2019/640*). У том контексту Европска унија заговара и важност адаптације на климатске промене и с тим у вези од важности за тему је Директива о води за пиће (*Directive EU 2020/2184 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on the quality of water intended for human consumption*). Између осталог овом политиком предвиђа се доступност воде грађанима, стандарди у контроли њеног квалитета засновани на научним истраживањима, као и правовременост у пружању неопходних информација. У складу са принципима социјалних права, политике предвиђају обезбеђивање доступности воде за све, а пре свега за вулнерабилне групе друштва (*Directive 2020/2184*), који су под највећим ризиком од топлотних таласа. Међутим, доступност пијаће воде не представља изузетак по питању различитих категорија унутар друштва.

У Директиви о води за пиће посебно се истиче неопходност рада на подизању информисаности грађана о могућностима употребе воде која није из пластичне амбалаже што би довело до позитивних ефеката по животну средину (Directive EU 2020/2184). У неколико истраживања која су спроведена у циљу испитивања мотива за куповином воде у пластичној амбалажи, подаци указују да учесници имају идентична виђења. Наиме, Сандер Ван Дер Линден је у истраживању из 2013. године открио да код људи са порастом свести о штетности флаширане воде долази до смањења њене употребе. Иако свесни штетности, многима је употреба ове воде из угла здравља безбеднија, а уједно и практичнија када је доступност у питању (Linden 2013, 536–538).

ЈАВНЕ ЧЕСМЕ У ГРАДУ БЕОГРАДУ

Град Београд је узет за ову анализу због своје јединствености у погледу површине која се подводи под урбаном територијом, као и броја становника који на њој живи. У Београду према последњем попису становника из 2022. године живи 1.681.405 становника. У урбаном делу града живи 1.383.875 становника, односно 82,3% укупног броја становника. Од укупне површине Београда која износи 3.222 km², урбана средина чини мањи део од око 360 km². На основу тога долазимо до податка да је густина насељености у урбаном делу града 3.844 становника на km². У појединим градским општинама густина насељености је изразито висока, те тако на Врачару она износи 18.975 становника на km², на Старом граду 6.409 становника на km², док је на Новом Београду 5.149 становника на km² (Republički zavod za statistiku [RZS], n.d.). Овакви подаци за урбани део Београда указују нам да је на мањој територији сконцентрисан значајан број становника Београда.

Град Београд као главни град и административни центар представља уједно и највећу урбану средину у Србији, а поред тога представља и целину са највећим бројем становника. По подацима демографске студије за ранији јавни увид у Генерални урбанистички план Београда 2041 ширење урбаних средина у Београду условљено је сталним растом броја становника, које су додатно интензивирани чињеницом да је Београд вишедеценијско имиграционо подручје (Grad Beograd [GB] 2022), а градња често иде наспрам зелених површина (Arežina i Spasojević 2022). Према Стратегији одрживог

урбаног развоја Републике Србије до 2030. године, један од кључних изазова јесте неконтролисани урбани раст, при чему долази до ширења грађевинских подручја на рачун пољопривредног земљишта, често без адекватних планова. Поред тога студија земљишне политике за ранији јавни увид у Генерални урбанистички план Београда 2041, истиче да масовна бесправна градња, нарочито изражена на периферији града, доприноси неадекватном коришћењу земљишта, са лоше повезаним саобраћајницама и недостатком комуналне опреме, што негативно утиче на квалитет живота и животну средину (GB 2022). У појединим деловима Београда у претходним годинама под утицајем различитих фактора дошло је до интензивирања топлотних острва, што доводи до потребе за применом мера адаптације на климатске промене. Као једна од мера препозната је адекватна доступност воде путем јавних чесми, нарочито током екстремно топлих периода. Оптималан број и територијална распоређеност јавних чесми у урбаним деловима, попут Београда, био би кључан корак у унапређењу комфора приликом боравка у отвореним јавним просторима током периода са порастом температура.

Историјат јавних чесми у Београду сеже неколико векова уназад. Београд је прве јавне чесме добио још током 15. века, а неке од најпознатијих јавних чесми које изграђене у Београду су: Делијска, Чукур, Сака, Теразијска, Трећепозивачка и многе друге. Становништво које је живело у ободним деловима града посебно је имало проблеме због непостојања оваквих објеката, те су најчешће користили воду из бунара (Kaldırma 2020). Пошто није постојао систем снабдевања путем водовода, грађанима у Београду воду су разносиле сакације. Овај термин води порекло од арапске речи „сака” што значи водар, водоноша, односно буре на колима са два точка (Škaljić 1966, 543). Сакације су воду захватили са река или са претходно поменутих јавних чесми и даље је преносили. Београд се крајем 19. века суочавао са великим проблемима у погледу недовољног броја чесми, наспрам броја становника. Поједини делови града нису имали ове објекте, док је на другима њихов број био недовољан да намири потребе за водом грађана. Тај проблем је у одређеној мери решен 1892. године када Београд добија први водовод (Kaldırma 2023). Како се временом Београд развијао, ово занимање је нестајало, а јавне чесме су мењале своје изгледе и локације, али због свог значаја постале су знаменитости и део културног наслеђа главног града.

Према доступним подацима на територији Београда данас има 197 јавних чесми повезаних на систем градског водовода и још седам које се снабдевају из природних извора, које према Програму одржавања јавних чесми одржава Јавно комунално предузеће „Београдски водовод и канализација” (Beogradski vodovod i kanalizacija [BVK], n.d.). Поред одржавања, ово предузеће врши и анализу квалитета воде за пиће са ових објеката заједнички са Градским заводом за јавно здравље Београд. Доступност воде на јавним чесмама са градског водовода је у периоду од 1. маја до 1. октобра (BVK, n.d.), што уједно представља период када је вода са ових објеката најнеопходнија. Доступност воде са ових објеката треба узети са резервом, с обзиром да се на појединим јавним чесмама повезаним на градски водовод јављају кварови или нема континуиране доступности пијаће воде.

У Београду поред јавних чесми које су на систему градског водовода, постоје и јавне чесме које се напајају изворском водом. Тачан број ових јавних чесми не постоји, али се тренутно на њих 34 врши контрола квалитета воде. Провера квалитета воде са ових јавних чесми је у надлежности Градског завода за јавно здравље Београд, који контролу врши на основу *Програма контроле квалитета подземних вода за 2023. годину*. „Програм контроле предвиђа праћење квалитета подземне воде, односно воде за пиће из 17 јавних чесама са изворском водом током целе године два пута месечно, и једанпут месечно из 17 објеката у приградским насељима у периоду од априла до септембра” (Gradski zavod za javno zdravlje Beograd [GZJZB], n.d.). Јавне чесме са изворском водом су део надлежности Градског секретаријата за заштиту животне средине, а у делу одржавања односно управљања над тим објектима надлежности су значајно раздвојене. Пошто је вода изворског порекла самим тим је могућа променљивости квалитета воде између узорковања. На јавним чесмама са изворском водом постоје проблеми у погледу правовременог извештавања и информисања шире јавности, те стога постоји значајан простор за решавање ових проблема у наредном периоду.

У контексту решавања овог проблема важну улогу има Акциони план адаптације на климатске промене са проценом рањивости који је крајем 2023. године измењен и допуњен, а којим се предвиђа проширење услуга водоснабдевања у Београду. Тако се као једна од мера предвиђа „изградити или поправити јавне чесме са питком водом у урбанизованим деловима Београда, које ће служити, како за

снабдевање питком водом, тако и за расхлађивање” (Đokić i Grujić 2015). На скали од низак до врло висок, ова мера дефинисана је као средња у погледу приоритетности. Занимљиво је истаћи да је ова мера у потпуности идентично представљена, као и у Акционом плану који је Скупштина града усвојила 2015. године, те остаје да се испрати како и колико ће ова мера бити испуњена важећим планом.

ДОСТУПНОСТ ПИЈАЋЕ ВОДЕ У ОТВОРЕНИМ ЈАВНИМ ПРОСТОРИМА ГРАДА БЕОГРАДА

Методологија за мерење доступности пијаће воде у отвореним јавним просторима заснива се на мапирању јавних чесми које су обухваћене Програмом одржавања Јавног комуналног предузећа Београдски водовод и канализација на територији урбаног подручја Београда обухваћено Генералним урбанистичким планом. Анализа се врши на основу пешачке доступности на удаљеностима од 10 минута (500 метара). Након мапирања чесми, резултати се преклапају са картом која приказује просечан годишњи број дана са максималном дневном температуром преко 30°C како би се идентификовале најугроженије зоне на подручју града. Карта је израђена на основу података доступних на веб-сајту Коперникус Клајмет Дејта Стор (*Copernicus Climate Data Store*) (видети Copernicus, n.d.), где су доступни резултати урбаног климатског модела високе резолуције *UrbClim* компаније *Vito* (видети Climate Data Store, n.d.), добијени за период од 2008. до 2017. године. Домен модела је област површине 30 пута 30 km² са центром у тачки (44.81° SGŠ, 20.40° IGD) и просторним разлагањем од 100 метара. Модел је користио план Града Београда заснован на подацима из 2014. године, тако да је урбано острво топлоте на крају посматраног периода, на основу пораста степена урбанизације града у овом периоду, у реалности било интензивније. За сваку тачку из домена модела је идентификован број дана са максималном температуром већом од 30 °C за свако климатолошко лето (месеци јун, јул и август). Овај број дана је затим осредњи за број година за које су подаци доступни. Приликом преклапања ове две карте добија се најугроженија зона, која је дефинисана као зона где у просеку постоји преко 40 дана годишње са максималном дневном температуром преко 30°C и где не постоји пешачка доступност од 10 минута (500 метара).

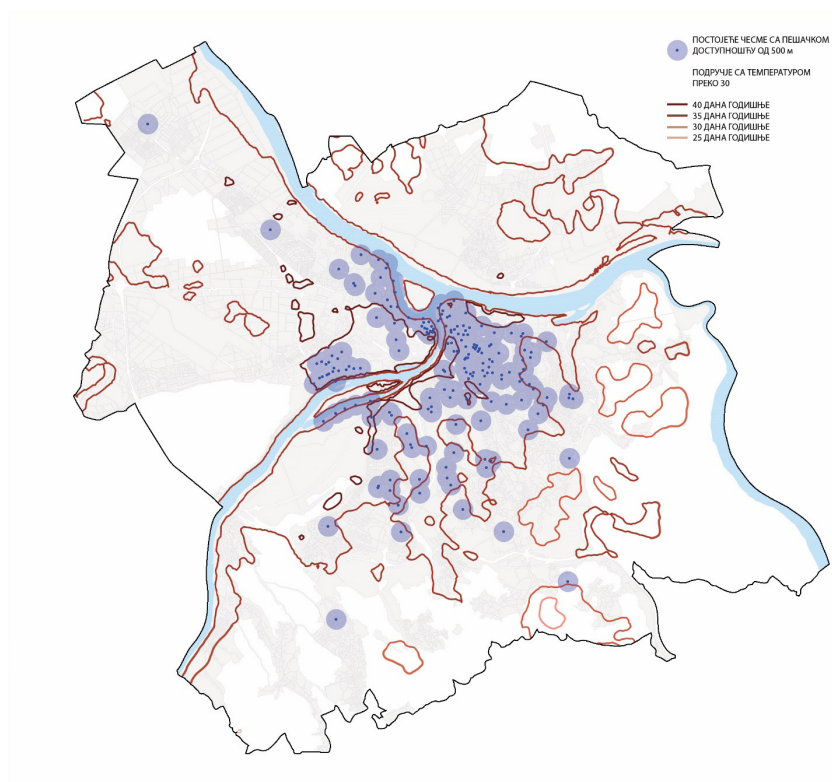
Након дефинисања најрањивије зоне, трага се за могућим подручјем интервенције кроз преклапање угрожене зоне са картом јавних површина као могућих подручја интервенције. За ову анализу узете су површине намењене за паркове, а након тога су додате и површине за јавне намене у домену образовања и примарне здравствене заштите дефинисане по Плану генералне регулације грађевинског подручја Београда (Plan generalne regulacije građevinskog područja sedišta jedinice lokalne samouprave – Grad Beograd 2016). Ове површине су одабране јер се по правилу налазе у централним и стамбеним подручјима, а често представљају и циљне локације кретања, додатно површине ових намена поред објеката предвиђају и отворене јавне просторе у склопу комплекса (школска дворишта или паркове уз домове здравља). Овим преклапањем могуће је идентификовати потенцијална места за интервенције у урбаном простору, с циљем обезбеђивања приступа пијаћој води у подручјима најосетљивијим на високе температуре.

Последња карта преклапа добијене резултате са картом планиране намене Плана генералне регулације грађевинског подручја Београда како би се увидело које су намене угрожена подручја која нису покривена предложеном интервенцијом и за које се даје одвојени сет мера.

РЕЗУЛТАТИ

Кроз мапирање угрожености увиђа се да су најугроженија подручја у зонама браунфилд (*brownfield*) локација, односно у пословно-индустријским зонама, која имају више од 40 дана са дневном максималном температуром преко 30°C (Мапа 1).

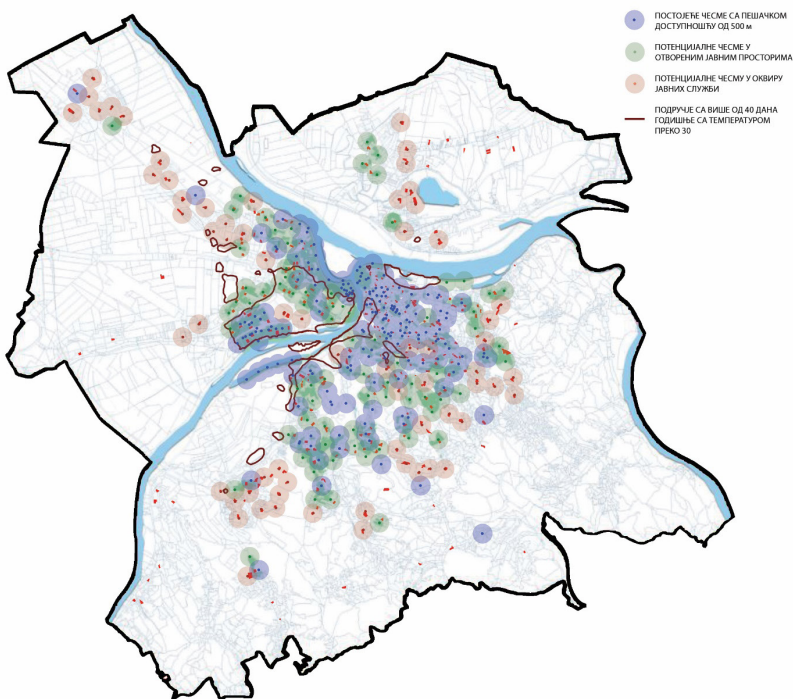
Мапа 1. Просечан годишњи број дана са максималном дневном температуром преко 30°C са приказаним локацијама јавних чесми

Извор: Обрада аутора

На новобеоградској страни приметна је знатно већа угроженост од високих температура, нарочито у подручјима попут Индустије машина и трактора (ИМТ), бродоградилишта, индустријске зоне уз пругу, као и других већих индустријских и пословних зона. У овим областима, доступност пијаћој води у отвореним јавним просторима је веома ограничена, што се такође уочава и у појединим стамбеним зонама попут Бежанијске косе, блокова број 4, 5, 28, 34, 37, 38, 39, као и у зони Горњег града у Земуну. У старом делу Београда, идентификоване су зоне већих индустријских комплекса као што су Лука Београд, Стара железничка станица (данашња локација Београда на води), Сајам, Стара шећерана и хиподром, као и индустријска зона уз Радничку улицу и Обреновачки друм. И у овим областима примећена је слаба доступност пијаћој води у отвореним јавним просторима. Додатно је и приметна угроженост локације уз Пожешку улицу на Бановом брду. Што се тиче централних

општина, Стари град и Врачар имају релативно добру покривеност јавним чесмама, као и централни део општине Палилула. Међутим, ободна насеља попут Вишњице и Миријева имају знатно слабију покривеност, као и поједине стамбене зоне као што су Сењак, јужни део општине Чукарица, околина Јужног булевара, као и део општине Вождовац јужно од аутопута. Посебно је занимљиво да је део Београда на левој обали Дунава знатно мање угрожен у смислу високе температуре, а најистакнутији индустријски комплекс је МЕТРО. Такође, примећено је да у овом делу Београда не постоје јавне чесме у систему одржавања ЈКП на отвореним јавним просторима. Мапа 2. Оптималне локације за увођење нових јавних чесми

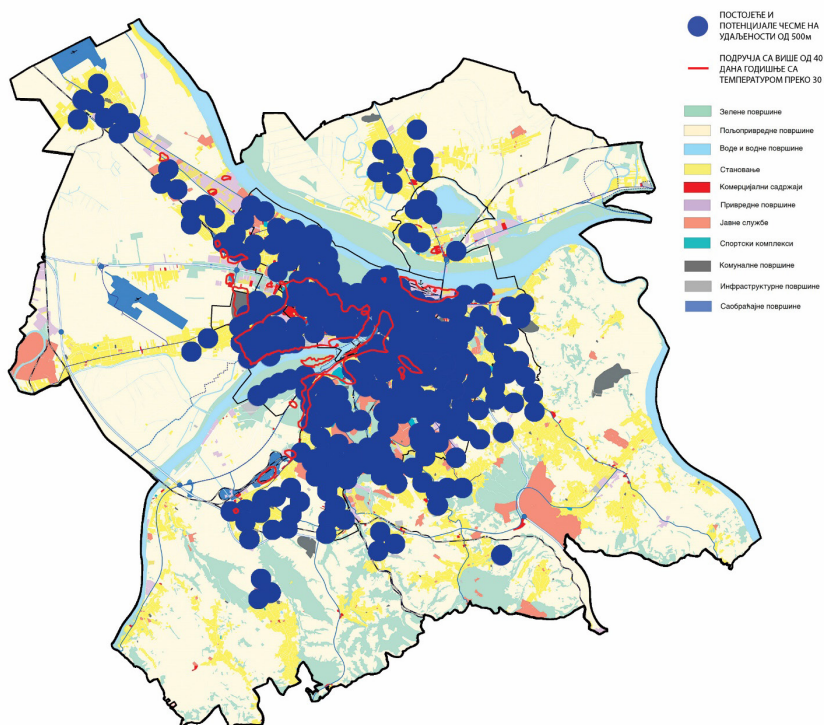

Извор: Обрада аутора

Кроз процес мапирања потенцијалних зона интервенција (Мапа 2) може се уочити да приликом увођења чесми у отворени простор при јавним службама за образовање и примарну заштиту, као и у парковске површине може се обезбедити смањење угрожености у густо насељеним урбаним срединама, укључујући и зоне

вишепородичног становања. Угрожене зоне су по намени доминантно саобраћајне и привредне површине, али се могу препознати и површине за комерцијалне садржаје у зони Новог Београда (Мапа 3). Приликом коришћења ових површина не постоји тенденција за боравак у спољном простору великог броја људи, али ипак потребно је и за површине ове намене прописати додатан сет мера за смањење ефекта топлотног урбаног острва.

Мапа 3. Намена са приказом најугроженијих зона

Извор: Обрада аутора

ЗАКЉУЧАК

Улога јавних чесми у обезбеђивању неопходне воде за грађане има свој вишевековни значај. Њихова улога данас услед последица климатских промена и све израженијих високих температура, посебно у урбаним срединама, добија додатни значај. Важност јавних чесми у контексту ублажавања ових проблема показала је

своју препознатљивост на глобалном, европском, али и на бројним локалним нивоима. Такође, од велике важности за јавне чесме јесте њихово редовно одржавање, али исто тако и редовна провера квалитета исправности воде зарад безбедности грађана.

Тренутни број јавних чесми на територији Београда није довољан да одговори на тренутне, као ни на потенцијалне екстремније топлотне сценарије у будућности. Поред броја јавних чесми, проблем такође представља њихова недовољно адекватна територијална заступљеност у појединим урбаним срединама. Постављање јавних чесми на отвореним просторима на површинама јавне намене за образовање и примарну здравствену заштиту, као и парковима могу да допринесу уједначеној територијалној заступљености јавних чесми. Истраживање даје предлог локација за постављање преко 100 чесми како би се најефикасније покриле најугроженије зоне насељеног урбаног подручја.

Посебну пажњу потребно је посветити најугроженијим зонама, као што су пословне и индустријске зоне, као и браунфилд (*brownfield*) зоне, односно зоне под објектима великих површина са обимном пратећом саобраћајном инфраструктуром. Ови објекти су изузетно рањиви због недостатка зелених површина, а биће још рањивији с будућом интензивном изложеношћу високим температурама. У овим деловима града, услед пренамене и адаптације ових објеката, повећава се густина активности, што чини њихове кориснике посебно рањивим. С друге стране, зоне једнопородичног становања, мада нису идентификоване као најугроженије, пружају слабу могућности за интервенције због слабог присуства површина за јавне намене, њиховог просторног распореда и карактеристика.

Још један од закључака који произилази из истраживања у овом истраживању јесте генерални коментар на улогу јавних чесми у односу на климатске промене. Постављање нових јавних чесми у Београду које су кроз извршену анализу уочене као неопходне на наведеним локацијама омогућиле би грађанима већу доступност пијаће воде. Међутим, постављањем нових и уређивањем постојећих јавних чесми не решава се и проблем климатских промена у Београду. Њихова улога је да допринесу комфору грађана током топлотног стреса изазваног ефектом урбаног топлотног острва и као такве представљају привремена решења, док се не створе услови за примену мера адаптације које ће имати утицај на смањење ефекта топлотног урбаног острва.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Angelakis, Andreas N. 2015. "The history of fountains and relevant structures in Crete, Hellas." *International Journal of Global Environmental Issues* 14 (3): 200–215.
- Arežina, Vera, i Nenad Spasojević. 2022. „Ekološki problemi kao savremeni izazov urbanih sredina - studija slučaja grad Beograd.” U *Urbana bezbednost i urbani razvoj*, ur. Svetlana Stanarević i Aleksandra Đukić, 352–360. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet bezbednosti i Arhitektonski fakultet.
- Arora, Naveen Kumar, and Isha Mishra. 2022. "Sustainable development goal 6: Global Water Security." *Environmental Sustainability* 5: 271–275. DOI: 10.1007/s42398-022-00246-5.
- Baccini, Michela, Tom Kosatsky, and Annibale Biggeri. 2013. "Impact of Summer Heat on Urban Population Mortality in Europe during the 1990s: An Evaluation of Years of Life Lost Adjusted for Harvesting." *PLoS One* 8 (7): 1–7. DOI: 10.1371/journal.pone.0069638.
- Beogradski vodovod i kanalizacija [BVK]. n.d. „Javne česme i fontane.” *Beogradski vodovod i kanalizacija*. Poslednji pristup 18. novembar 2024. <https://www.bvk.rs/javne-cesme-i-fontane/>.
- Copernicus. n.d. "Home." *Copernicus*. Poslednji pristup 18. novembar 2024. <https://climate.copernicus.eu/>.
- Climate Data Store. n.d. "Climate variables for cities in Europe from 2008 to 2017 (Deprecated 10-05-2024)." *Climate Data Store*. Poslednji pristup 18. novembar 2024. <https://cds.climate.copernicus.eu/datasets/sis-urban-climate-cities?tab=overview>.
- Directive (EU) 2020/2184 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2020 on the quality of water intended for human consumption (recast), OJ L 435, 23.12.2020, 1–62.
- Đokić, Nataša, i Miodrag Grujić. 2015. „Akcioni plan adaptacije na klimatske promene sa procenom ranjivosti.” *Gradska uprava Grada Beograda, Sekretarijat za zaštitu životne sredine*. Poslednji pristup 18. decembar 2024. beograd.rs/images/data/490a945e291ea727dd293493f6b7f187_6038551926.pdf.
- European Green Deal. 2019. "Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee

- of the Regions The European Green Deal”, COM/2019/640 final, 11.12.2019.
- Falkner, Robert. 2016. “The Paris Agreement and the New Logic of International climate politics.” *International Affairs* 92 (5): 1107–1125. DOI: 10.1111/1468-2346.12708.
- Grad Beograd [GB]. 2022. „Rani javni uvid povodom izrade generalnog urbanističkog plana Beograda 2041.” *Grad Beograd*. Poslednji pristup 13. jun 2022. https://www.beograd.rs/lat/gradski-oglasi-konkursi-i-tenderi/1795801-rani-javni-uvod-povodom-izrade-generalnog-urbanistickog-plana-beograda-2041_2/.
- Gradski zavod za javno zdravlje Beograd [GZJZB]. n.d. „Javne česme sa izvorskom vodom.” *Gradski zavod za javno zdravlje Beograd*. Poslednji pristup 18. novembar 2024. zdravlje.org.rs/index.php/javne-cesme-beograd.
- Gunawardena, Kanchane R., Michael J. Wells, and Tristan Kershaw. 2017. “Utilising green and bluespace to mitigate urban heat island intensity.” *Science of the Total Environment* 584-585: 1040–1055. DOI: 10.1016/j.scitotenv.2017.01.158.
- Heaviside, Clare, Helen Macintyre, and Sotiris Vardoulakis. 2017. “The Urban Heat Island: Implications for Health in a Changing Environment.” *Current Environmental Health Reports* 4: 296–305. DOI: 10.1007/s40572-017-0150-3.
- Hendel, Martin, Cécilia Bobée, Ghid Karam, Sophie Parison, Alexandre Berthe, Patricia Bordin. 2020. “Developing a GIS tool for emergency urban cooling in case of heat-waves.” *Urban Climate* 33 (7): 100646. DOI: 10.1016/j.uclim.2020.100646.
- Lee, Hoesung, and José Romero, eds. 2023. *Climate Change 2023: Synthesis Report. Summary for Policymakers*. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change. DOI: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647.001.
- Kaldrma. 2020. „Česme koje su nekada značile život.” *Kaldrma*. 12.10.2020. <https://kaldrma.rs/cesme-koje-su-nekada-znacile-zivot/>.
- Kaldrma. 2023. „Svakodnevne tuče i krvave glave zbog pijaće vode.” *Kaldrma*. 12.10.2023. <https://kaldrma.rs/svakodnevne-tuce-i-krvave-glave-zbog-pijace-vode/>.
- Linden, van der Sander. 2013. “Exploring beliefs about bottled water and intentions to reduce consumption: The dual-effect of social

- norm activation and persuasive information.” *Environment and Behavior* 47 (5): 526–550. DOI: 10.1177/0013916513515239.
- Masson-Delmotte, Valérie, Panmao Zhai, Hans-Otto Pörtner, Debra Roberts, Jim Skea, Priyadarshi R. Shukla, Anna Pirani, Wilfran Moufouma-Okia, Clotilde Péan, Roz Pidcock, Sarah Connors, J. B. Robin Matthews, Yang Chen, Xiao Zhou, Mellissa I. Gomis, Elisabeth Lonnoy, Tom Maycock, Melinda Tignor, and Tim Waterfield. 2019. “Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty.” *IPCC*. Poslednji pristup 18. decembar 2024. ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_High_Res.pdf.
- McGlynn, Markku, Margaret Noonan, Laine Cidlowski, Rebecca C. Stack, and David Wooden. 2017. “Green Area Ration Guidebook.” *Department of Energy & Environment*. Poslednji pristup 18. decembar 2024. https://doee.dc.gov/sites/default/files/dc/sites/ddoe/service_content/attachments/GARGuidebook_FINAL_November2017_0.pdf.
- McKenzie, Louise. 2017. “Design, context and use of public space: the influence of heat on everyday behaviour in outdoor settings—a Western Sydney case study.” Doctoral dissertation, UNS Works Sydney.
- Plan generalne regulacije građevinskog područja sedišta jedinice lokalne samouprave – Grad Beograd, „Službeni list Grada Beograda”, br. 20/2016.
- Program prilagođavanja na izmenjene klimatske uslove za period od 2023. do 2030. godine [PPIKU], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 119/2023.
- Renard, Florent, Lucille Alonso, Yasmin Fitts, Adeline Hadjiosif, and Jacques Comby. 2019. “Evaluation of the effect of urban redevelopment on surface urban heat islands.” *Remote Sensing* 11 (3): 299. DOI: 10.3390/rs11030299.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. n.d. Republički zavod za statistiku. Poslednji pristup 18. decembar 2024. <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/popisni-podaci-eksel-tabele/>.

- Ring, Zita, Doris Damyanovic, and Florian Reinwal. 2021. "Green and open space factor Vienna: A steering and evaluation tool for urban green infrastructure." *Urban Forestry & Urban Greening* 62 (3): 127131. DOI: 10.1016/j.ufug.2021.127131.
- Rosalie Hale, Marcia. 2019. "Fountains for Environmental Justice: Public Water, Homelessness, and Migration in the Face of Global Environmental Change." *Environmental Justice* 12 (2): 33–40. DOI: 10.1089/env.2018.0031.
- Smith, Tiffany T., Benjamin F. Zaitchik, and Julia M. Gohlke, 2013. "Heat waves in the United States: definitions, patterns and trends." *Climate Change* 118 (3-4): 811–825. DOI: 10.1007/s10584-012-0659-2.
- Smithers, Rebecca. 2019. "Locations of 50 new London drinking water fountains revealed." *The Guardian*. 18 July 2019. [theguardian.com/environment/2019/jul/18/locations-of-50-new-london-water-fountains-revealed](https://www.theguardian.com/environment/2019/jul/18/locations-of-50-new-london-water-fountains-revealed).
- Stanković, Đurdica, Milica Stojčić. 2022. „Populacioni pritisak kao uzrok klimatskih promena.” *Politika nacionalne bezbednosti* 72 (2): 219–235. DOI: 10.22182/pr.7332022.10.
- Stojanović, Bogdan, i Nenad Spasojević. 2022. „Bezbednost vode kao varijabla ekološke bezbednosti i element sukoba u regionu Bliskog istoka i Severne Afrike.” *Međunarodna politika* 73 (1184): 7–32. DOI: 10.18485/iipe_mp.2022.73.1184.1.
- Škaljić, Abdulah. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Svjetlost”.
- Swaminathan, Mankombu. 2001. "Ecology and equity: Key determinants of sustainable water security." *Water Science and Technology* 43 (1): 35–44.
- Tomlinson, Charlie J., Lee Chapman, John E. Thornes, and Christopher J. Baker. 2011. "Including the urban heat island in spatial heat health risk assessment strategies: a case study for Birmingham, UK." *International Journal of Health Geographics* 10 (42): 1–14. DOI: 10.1186/1476-072X-10-42.
- Trajković, Đorđe, prev. 2010. *Klimatske promene i politika*. Beograd: Clio.
- United Nations [UN]. 1992. "United Nations Framework Convention on Climate Change." *United Nations*. Poslednji pristup 18. decembar 2024. https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf.

- United Nations Framework Convention on Climate Change [UNFCCC], FCCC/CP/2015/L.9/Rev.1 (2015), Adoption of The Paris Agreement on 12 December 2015.
- Vartholomaios, Aristotelis, Nikos Kalogirou, Evangelia Athanassiou, and Maria Papadopoulou. 2013. "The green space factor as a tool for regulating the urban microclimate in vegetation-deprived Greek cities." In *Proceedings of the International Conference on "Changing Cities": Spatial, Morphological, Formal & Socio-Economic Dimensions*, ed. Aspa Gospodini, 1020–1029. Thessaloníki: Graphima. DOI: 10.13140/2.1.1598.8484.
- Vuković, Ana, Mirjam Vujadinović, Sonja Rendulić, Vladimir Đurđević, Mirjana Ruml, Violeta Babić, and Dunja Popović. 2018. "Global warming impact on climate change in Serbia for the period 1961–2100." *Thermal Science* 22 (6): 2267–2280. DOI: 10.2298/TSCI180411168V.
- Vuković Vimić, Ana. 2024. „Program prilagođavanja na izmenjene klimatske uslove: Drastično unapređenje naše otpornosti na klimatske promene za 'samo' 7 miliona evra." *Klima101*. 18.01.2024. <https://klima101.rs/adaptacija-prilagodavanje-program-srbija/>.
- Ward, Kathrin, Steffen Lauf, Birgit Kleinschmit and Wilfried Endlicher. 2016. "Heat waves and urban heat islands in Europe: A review of relevant drivers." *The Science of The Total Environment* 569–570: 527–539. DOI: 10.1016/j.scitotenv.2016.06.119.
- Zakon o potvrđivanju Sporazuma iz Pariza [ZPSP], „Službeni glasnik Republike Srbije", br. 4/2017-91.

Nenad Spasojević*

Institute for Political Studies, Belgrade

Ana Šabanović**

Faculty of Architecture, University of Belgrade

Lazar Filipović***

Faculty of Physics, University of Belgrade

DEVELOPMENT OF PUBLIC FOUNTAINS SYSTEM IN THE TERRITORY OF THE CITY OF BELGRADE AS A RESPONSE TO ADAPTATION TO HEAT WAVES****

Resume

In this Paper, the authors examine the current state of coverage of public fountains in the urban area of the city of Belgrade. There are over 200 public fountains in Belgrade, where water is either spring-sourced or supplied from the city water supply. Due to the consequences of climate change and increasingly high temperatures, public fountains are becoming increasingly important for citizens. As adaptation measures to the consequences of climate change, these facilities represent an advantageous way to respond to newly emerging challenges. However, in the territory of the city of Belgrade, the current number of public fountains is not sufficient to respond to existing challenges, and at the same time, their territorial representation is not fully adequate. The applied research methodology in the Paper includes mapping public fountains and comparing their spatial distribution to the areas of the city with the highest average number of days with maximum daily temperature

* E-mail address: nenad.spasojevic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-8677-3834.

** E-mail address: ana.sabanovic@arh.bg.ac.rs; ORCID: 0000-0002-3711-0567.

*** E-mail address: lazar.filipovic@ff.bg.ac.rs; ORCID: 0009-0000-8209-4351.

**** The work was created through research activities within the ClimatePicnic project, implemented by the Institute of Meteorology, with the support of the European Climate Foundation.

exceeding 30°C in the urban area of Belgrade to identify the most vulnerable zones. The analysis shows that there is a possibility of installing public fountains in open spaces in areas of public use for education and primary health care, as well as in parks. Attention should also be paid to the most vulnerable zones, such as business, industrial, and brownfield zones, i.e., zones under large-scale buildings with extensive accompanying transport infrastructure, which also lack public fountain coverage. The potential installation of new public fountains on the territory of the city of Belgrade would provide citizens with greater access to drinking water. Existing and new public fountains would not solve the problems of climate change, but they would certainly improve adaptation.

Keywords: public fountains, adaptation, heat waves, climate change, Belgrade

* Овај рад је примљен 21. јануара 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. фебруара 2025. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Политичка ревија* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или на енглеском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај, 1. август и 1. новембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Радови за издања часописа прилажу се путем Asistent система СЦИИндекса путем креирања персоналног налога аутора, прилагања датотеке и уноса тражених метаподатака о раду. Платформа часописа доступна је на следећем линку: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/polrev/index>.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву о ауторству. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: <https://www.ips.ac.rs/uputstvo-za-autore.php?id=4>.

Сви пријављени радови проверавају се на плагијаризам или аутоплагијаризам. Различити облици Chat box-а и други облици софтвера вештачке интелигенције не могу бити (ко)аутори радова који се прилажу на разматрање. Ови алати се могу користити само за стилистичке дораде језика, не и за писање делова рада, а аутори који их користе су у обавези да назначе сврху употребе оваквих алата на месту где су исти употребљени.

Аутори су у обавези да, уз (пожељно) институционалну имејл адресу коју достављају у тексту рукописа у фусноти уз име и презиме, доставе и своје ORCID бројеве.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацама, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о*

поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Политичка ревија* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на латиничном писму.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Subotić 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Subotić, Momčilo. 2010. *Politička misao srbistike*. Beograd: Institut za političke studije.

(Subotić 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

(Stojanović i Đurić 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press. (Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Milislavljević, Bojan, Saša Varinac, Aleksandra Litričin, Andrijana Jovanović, i Branimir Blagojević. 2017. *Komentar Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama: prema stanju zakonodavstva od 7. januara 2017. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Pravni fakultet. (Milislavljević i dr. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставитиarez, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ur.“, „prev.“, „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press. (Kaltwasser et al. 2017)

Lazarević, Andrijana, i Dušan Radujko, prir. 2023. *Arčibald Rajs: Život, reč, nasleđe*. Beograd: Institut za političke studije. (Lazarević i Radujko 2023)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Arsić, Katarina. 2024. „Ugovor o zabrani nuklearnog oružja – položaj, primena i značaj.” *Srpska politička misao* 89 (4): 47–68. DOI: 10.5937/spm86-51046.

(Arsić 2024, 49–52)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. DOI: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.” Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – прво навођење

(ISO 2019) – свако следеће навођење

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „čl.“, „st.“, „t.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 98/06.

(Ustav Republike Srbije 2006, čl. 33)

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 – dr. zakon.

(ZOSOV 2019, čl. 17, st. 4)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institut za političke studije [IPS]. n.d. „Predavanje dr Fridriha Romiga.” *Institut za političke studije*. Poslednji pristup 10. oktobar 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Institut za političke studije [IPS], n.d.) – прво навођење

(IPS, n.d.) – *свако следеће навођење*

Tanjug. 2019. „Evropska svemirska agencija povećava fondove.” *Tanjug*. 28. novembar 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Tanjug 2019)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању.
Место издања: издавач.

Gaćinović, Radoslav. 2018. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Stepić, Milomir. 2012. „Srbija kao regionalna država: reintegracioni geopolitički pristup.” *Nacionalni interes* 14 (2): 9–39. DOI: 10.22182/ni.1422012.1.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецедe која се користе и у библиографској парентези.

Gaćinović, Radoslav. 2018a. „Vojna neutralnost i budućnost Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Gaćinović, Radoslav. 2018b. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

(Gaćinović 2018a, 25), (Gaćinović 2018b)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Stojanović, Đorđe. 2016. „Postmodernizam u društvenim naukama: stanje paradigme.” U „Postmodernizacija srpske nauke: politika postmoderne / politika posle postmoderne”, ur. Đorđe Stojanović i Miško Šuvaković, posebno izdanje, *Srpska politička misao*: 5–35. DOI: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Презиме на латиничном писму и годину издања ставити у заграду након навођења презимена као интегралног дела реченице, а број стране на крају реченице у заграду.

Према мишљењу Суботића (Subotić 2010), „...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу на ћириличном писму.

(видети Knežević 2014, 153)

(Stepić 2015; упоредити Knežević 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Đurić i Stojadinović 2018, 47).

Đurić, Živojin, i Miša Stojadinović. 2018. „Država i neoliberalni modeli urušavanja nacionalnih političkih institucija.” *Srpska politička misao* 62 (4): 41–57. DOI:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом. (Stepić 2015, 61; Knežević 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Stepić 2012, 2015) ili (Stepić 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(D. Subotić 2010, 97), (M. Subotić 2010, 302)

Subotić, Dragan. 2010. „Novi javni menadžment u političkom sistemu Srbije.” *Politička revija* 23 (1): 91–114. DOI: 10.22182/pr.2312010.5.

Subotić, Momčilo. 2010. „Vojvodina u političkom sistemu Srbije.” *Politička revija* 23 (1): 289–310. DOI: 10.22182/pr.2312010.15.

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: A4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;

- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).
- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.
- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.
- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.
- За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“”, «»).
- **Угластом заградом** [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.
- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).
- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

*Име и презиме првог аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података:

1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет кључних речи. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графика/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графика/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Текст поделити у две колоне.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење
институционалне имејл-адресе
аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити**
слику предње корице;

Испод слике предње корице
навести податке о књизи
према следећем правилу:

Име и презиме. Година
издања. *Наслов*. Место
издања: издавач, број страна.
Текст приказа обрадити
у складу са општим
смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

The academic journal *Political Review* publishes articles that result from the latest theoretical and empirical research in the field of political science. Authors should refer mainly to the results of scientific research published in academic journals, primarily in political science journals.

Manuscripts should be submitted in Serbian (Cyrillic script) with a mandatory English translation, or in English.

The journal is published four times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are February 1st, May 1st, August 1st and November 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/polrev/index>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: <https://www.ips.ac.rs/uputstvova-autore.php?id=4>.

All submitted manuscripts are checked for plagiarism or auto-plagiarism. Various forms of chat boxes and other artificial intelligence software cannot be (co)authors of the papers under consideration. These tools can only be used for stylistic language editing, not for writing sections of the paper, and authors who use them are obliged to specify the purpose of using such tools at the point where they are used.

Authors are required to provide their ORCID numbers along with their (preferably) institutional email addresses, which they include in the manuscript text in a footnote alongside their names and surnames.

Research articles can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions of *the Rulebook on procedure, method of evaluation, and quantitative presentation of scientific research results*.

Reviews can have up to 15,000 characters with spaces.

Book reviews can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Political Review* uses a partially modified Chicago style of citation (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), which implies specifying bibliographic parentheses (brackets) according to the author-date system in the text, as well as a list of references with full bibliographic data after the text of the paper.

Data in bibliographic parentheses and the list of references should be written in Latin script.

Below are the rules and examples for citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis is usually set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication, and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.
(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010, 211)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.
(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen [Pollitt *et al.*]. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan. (Pollitt *et al.* 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy [Kaltwasser *et al.*], eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press. (Kaltwasser *et al.* 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23?46. Belgrade: Institute for Political Studies. (Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5?14. DOI: 10.22182/spt.18212018.1. (Ellwood 2018)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Newspaper/Magazine* Date: page range.

Clark, Phil. 2018. "Rwanda's Recovery: When Remembrance is Official Policy." *Foreign Affairs*, January/February 2018: 35–41.
(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. "Title of the article." Date: page range.

New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Corporate Author

Name of the corporate author ?acronym if needed?. Year of publication. *Title of the publication.* Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization ?ISO?. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization ?ISO? 2019) –
The first in-text citation

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Legal and Public Documents

Sections, articles, or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], "Official Gazette of the state" and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], "Official Gazette of the Republic of Croatia", No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019,

www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf,
last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date, and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Web sources

Surname, Name, or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the website*. Date of creation, modification, or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS] n.d.) – *First in-text citation*
(IPS n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” *Associated Press*. May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

Special cases of referencing

Citing editions other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. DOI: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citations as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking similarities and durable differences in public management reform." *Public Management Review* 3 (4): 471–492. DOI: 10.1080/14616670110071847.

Pollit, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

4) *Multiauthored sources with the same name and surname* as the first author should continue to be alphabetized by the second author's surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "...".

3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, whereas the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see: Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted/cited in” the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolons where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. “Forms of European Administrative Action.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

TEXT FORMATTING

General guidelines for writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

- Paper size: A4;
- Margins: Normal 2.54 cm;
- Use Times New Roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;
- Line spacing: 1.5;
- Footnote line spacing: 1;
- Title font size: 14 pt;
- Subtitles font size: 12 pt;
- Text font size: 12 pt;
- Footnote font size: 10 pt;
- Tables, charts and figures font size: 10 pt;
- Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;
- Text alignment: Justify;
- Font color: Automatic;
- Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;
- Do not break the words manually by inserting hyphens to continue the word in the next line;
- Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

Name and surname of the first author*

* Footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended. ORCID:

Affiliation

Name and surname of the second author**

** Footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended. ORCID:

Affiliation

TITLE OF THE PAPER***

*** Footnote: if necessary, specify one of the following (or similar) data: 1) the name and number of the project; 2) the proceeding where the manuscript was presented under the same or similar title; 3) statements of gratitude.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The manuscript can have maximally three levels of subtitles.

Subtitles should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts, and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of the Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in Times New Roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source: Author.*

Use in-text references according to *Citing and referencing*.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, before the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left indented, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*
(Name and surname of the first author in Serbian)

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора. ORCID:

Установа запослења
(Affiliation in Serbian)

Име и презиме другог аутора**
(Name and surname of the second author in Serbian)

** Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење
институционалне имејл-адресе аутора. ORCID:

Установа запослења
(Affiliation in Serbian)

НАСЛОВ РАДА***
(TITLE OF THE PAPER IN SERBIAN)

*** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних)
података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан;
2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог
саопштења под истим или сличним називом 3) исказ захвалности.

Резиме

(Resume in Serbian)

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Keywords should be written in Times New Roman font and separated by commas.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out the abstract, keywords, resume, or book cover.

Book review preparation

When writing book reviews, split the text into **two columns**. Book reviews should be prepared in the following manner:

<i>Name and surname of the author</i>[*] * In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended. ORCID: <i>Affiliation</i> TITLE OF THE BOOK REVIEW^{**} ^{**} Footnote: if necessary, specify one of the following (or similar) data: 1) the name and number of the project; 2) the proceeding where the manuscript was presented under the same or similar title; 3) statements of gratitude.	Below the title place the image of the front cover; Below the image of the front cover list the book details according to the following rule: Name and surname of the author. Year of publication. <i>Title of the book</i>. Place of publication: Publisher, total number of pages. The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.
--	---

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Радови подлежу двострукој рецензији, а рецензије су анонимне у оба смера.

Захтев за израду рецензије достављају се преко СЦИндекс Asistent система. Рок за прихватање/одбијање рецензирања је седам дана од пријема захтева, а за саму израду рецензије две недеље од пријема захтева. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

Приликом израде рецензија, забрањена је употреба Chat box-ова и других софтвера вештачке интелигенције.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review :
часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику / главни и
одговорни уредник Александра Мировић Јанковић.
- [Штампано изд.]. -
Год. 1, бр. 1 (2002)- . - Београд : Институт за
политичке студије, 2002- (Београд : Донат граф).
- 24 cm Четири пута годишње.
Је наставак: *Političke sveske* = ISSN 0554-5226.
Друго издање на другом медијуму:
Политичка ревија (Online) = ISSN 1452-175X
ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
COBISS.SR-ID 105060364

01
2025

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

ДИНАМИКА ГЛОБАЛНИХ
И РЕГИОНАЛНИХ ОДНОСА МОЋИ

Александар Гајић, Јелица Стефановић-Штамбук,
Стефан Рашовић, Никола Славковић

ЕКОНОМСКА ДИПЛОМАТИЈА И ГЕОЕКОНОМИЈА

Филип Бугарчић, Ненад Стекић, Тијана Тубић Ђурчић,
Бобан Марјановић, Ема Крактус

МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У РАЗЛИЧИТИМ ФОРМАМА

– КРОЗ САВРЕМЕНУ И ИСТОРИЈСКУ ПРИЗМУ

Вељко М. Ђогаговић, Милена Милосављевић Стевић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Горан Д. Матић, Бојан Цвејић, Ненад Спасојевић,
Ана Шабановић, Лазар Филиповић

ISSN 1451-4281 UDK 32

Година (XXXIII) XXV vol. 83 № 1/2025

ISSN 1451-4281

9 771451 428002 >